

A C C No. 19791

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారత

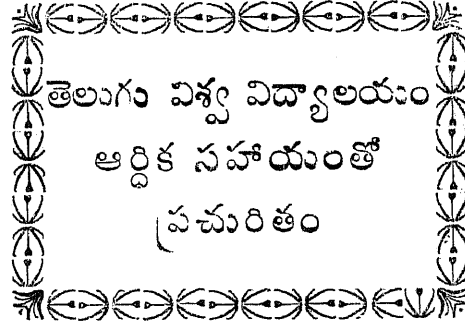
శిల్ప కళా దర్శనము

ద్వితీయ భాగము

[యజ్ఞ శిల్పము - పూర్వ శిల్పము]

డా॥ శోభిరాల సత్యనారాయణ,

యం. ఏ., పిహెచ్ డి.

1990

ప్రతులు : వేయి

మూల్యము : రూ. 50/-

శ్రీ విశ్వకర్మా విజ్ఞాన కేంద్ర

శ్రీ కా కు తం - 532 001

SRIMADANDHRA MAHABHARATA
SILPAKALADARSANAMU - Part II
(YAGNA SILPA AND POORTHA SILPA)

By Dr. Sobhirla Satyanarayana

(C) SRI VISVAKARMA VIGNANA KENDRA
SRIKAKULAM (A. P.)

ACC No. 19791

ప్రతులు దొరకుచోటు :

1) డాక్టర్ యస్. ఎస్. శోభిరాల
సంచాలక్, శ్రీ విశ్వకర్మా విజ్ఞానకేంద్ర
1-4/6-7, శాంతినగర్,
శ్రీకాకుళం - 532 001

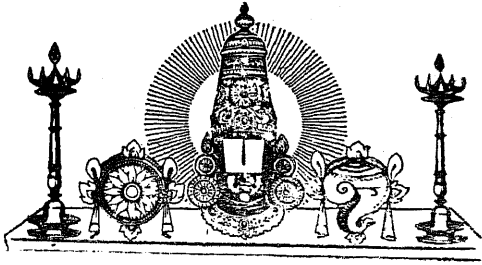
2) పుమారి శోభిరాల శ్రీవిద్య
శ్రీవిద్యా నికేతన్,
1-4/6-7, శాంతినగర్,
శ్రీకాకుళం - 532 001

ముద్రణ : మహాదేవ పబ్లికేషన్, శ్రీకాకుళం.

Srimadandhra Mahabharata SILPAKALADARSANAMU

Part - II

Dr. Sobhira Satyanarayana,
M. A., (Quadruple) Ph. D.,

శ్రీలక్ష్మీ రమణుండగు
బాలాజీ భవ్యపాదపద్మమ్మలకున్
వాలాయము ప్రణమిల్లెదఁ
బాలించెడుఁగాక సకలభాగ్యప్రదుఁడై

—శోభిరాం

This book is Published
with the financial assistance of
TIRUMALA TIRUPATI DEVASTHANAMS
Under their Scheme
“ AID to Publish Religious Books ”

AWARD OF GOLD MEDAL

Andhra University

No, S. I. (3) /6/85,

Waltair, Dt. 22-5-1985.

NOTIFICATION

AWARD OF RESEARCH MEDALS / PRIZES

The following candidates whose Ph. D, theses have been adjudged to be the best among those accepted by the University, during the years mentioned, have been awarded the Research Medals/Prizes noted against each. .

Faculty of Arts :

Name of the Candidate	Prize/Medal	Year
1)
2) Dr. S. Satyanarayana, Lecturer in Telugu, Govt. Arts College, SRIKAKULAM.	Sri Tripuraneni Gopichand Memorial Medal	1984

University Office,
Waltair,
Date : 28-5-1985.

Sd/- C. V. APPA RAO,
Controller of Examinations.

/ True Extract /

నారాయణం నమస్కృత్య సరం చైవ సరోత్తమమ్ ।
దేవీం సరస్వతీం చైవ తతో జయ ముదీరయేత్ ॥

విశ్వకర్మన్ నమస్తేఽస్తు విశ్వాత్మన్ విశ్వసంభవ ।
అపవర్గోఽసి భూతానాం పంచానాం పరతః స్థితః॥

* * *

నారాయణః పరంబ్రహ్మ నారాయణ పరం తపః
నారాయణః పరో దేవః సర్వం నారాయణః సదా ॥

— మహాభారతము - శాంతిపర్వము.

సరనారాయణతత్త్వము
సరోత్తముని ధర్మమును మనంబున వెలుగనె
విరచింతును జయగ్రంథము
సరస్వతీదేవి కెఱిగి సకలార్థముగా.

చైతన్య దీప్తి

సదాశివసమారంభాం శంకరాచార్యమధ్యమాం
అస్మదాచార్యపర్యంతాం వందే గురుపరంపరామ్.

నిష్ఠపురుషుఁడు కైలాసశిఖరవాసి
యొక మహాయోగి యేతెంచి యొకదినమ్ము
వెలుఁగుఁ జూపించె విద్యావివేకదీప్తి
నమ్మహాత్మునిఁ దలఁతు నత్యంతభక్తి.

రాగమయికావ్యతత్త్వార్థరామణీయ
కములు విని మెచ్చి హర్షభాష్పముల తోడ
శిరముపై హస్తముంచి యాశీస్సు లిడిన
శ్రీ శ్రీయానందనాథ దేశికు స్మరింతు.

వేదాధ్యయనపరాయణుఁ
డాదర్శగురుండు లింగయాచార్యునకున్
స్వాదిష్ఠున కస్మత్ పితృ
పాదుల కభివాదనములు పృత్నర్తులకున్,

తన తనయుని బహువిద్యా
ధనయుతునిగఁజేయ సంతతము దైవతపూ
జనములఁ గడపిన జననికి
మనస్వినికి నాగరత్నమకు వందనముల్.

శతసంఖ్యాకవిమర్శకాగ్రణులు విస్తారంబు శోధించి భా
రత మందున్న విశేషముల్ తెలిపి రశాంతంబుగా మత్పురా
కృతభాగ్యోన్నతి నే మనీషియుఁ గళాదృష్టిన్ గనన్లేదు, సు
వ్రతుఁడై శిల్పకళారహస్యములు తెల్పన్లేదు నా కిమ్ముగా
చూచితి నాంధ్రభారతముఁ జూచితి వ్యాసకృతార్థవేదమున్,
జూచితి నిందు నందుఁ గల సుందరశిల్పకళాప్రబంధముల్;
సూచనలన్ గ్రహించి పరిశోధనఁ జేయుచు భవ్యభారతీ
శ్రీ చరణాబ్జసేవనము చేసితిఁ బ్రాజ్ఞులు చూచి మెచ్చఁగా.

మధురాక్కర :

చెలిమి శ్రీమహాభారతశిల్పకళాదర్శనా
కలనఁ జేదోడువాదోడుగా నిల్చిన కులపాలిన్
బలుకుఁజెలి వంటి నేర్పరిన్ బాలాత్రిపురసుందరిన్
గలిమిచూపుల కాలంటి కరుణతోఁ బ్రోచుఁ గాత

కూచిపూడి నృత్యకుశల, రాష్ట్రస్థాయి
పాటవంపు స్పర్థఁ బ్రథమగణ్య ;
కొమరుమిగులు కూర్మి కొమరిత శ్రీవిద్య
నేలుఁగాత జగము లేలు తల్లి.

స క లాం జ లి

ఓం ఐం హ్రీం శ్రీం

సకలామై నమః

★ ★ ★ ★

సకలజగజ్జనయిత్రిని

సకలాధిష్ఠానరూప సర్వాధారన్

సకల మనోన్మని సమరస

సకలేష్టద శాస్త్రసార సన్నుతిః జేతున్

కంజబోచన కమనీయ కారయిత్ర

కంబుకంఠి కలాలాప కావ్యలోల

కర్మఫలదాత్రి కామేశి కల్పవల్లి

కరుణ మ మ్మేలు గాత విజ్ఞానకలన.

లక్షణోజ్జ్వలదివ్యాంగి లబ్ధరూప

లబ్ధనానాగమస్థితి లబ్ధభోగ

లక్షకొట్టండనాయిక లలిత మాకు

లబ్ధసంపత్తమున్నతి లభ్య మగుత :

హ్రీంకారాంగణదీపిక

హ్రీంకారసువర్ణసౌధశృంగకపాతిన్

హ్రీంకారాధ్వరదక్షిణ

హ్రీంకారేశ్వరిః దలంతు హృత్క-మలమునన్.

— శోభిరాల

ప్రస్తావన

శ్రీ దేవి కరుణాకటాక్షపీక్షణములవలన శ్రీమదాంధ్రమహాభారత శిల్పకళాదర్శనము చేసి మనోరథసిద్ధి పొందితిని.

శ్రీనివాసుని యనుగ్రహమువలన నా గ్రంథము వెలుగుచూచుచున్నది.

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతశిల్పకళాదర్శనము ప్రథమభాగమున సాహిత్యము-శిల్పము, వాస్తుశిల్పము మాత్రమే ప్రచురింపఁగలిగితిని.

ఈ ద్వితీయభాగము యజ్ఞశిల్పము పూర్తశిల్పము నను సంశములున్నవి.

మహాభారతకాలమునందు ప్రజలు ఇష్టాపూర్తములవలన పుణ్యలొకములు గలుగు నని విశ్వసించిరి.

యజ్ఞములవలన వర్షములు గురియు నని భగవద్గీత చెప్పుచున్నది. మాంధాత యనేకయజ్ఞములు చేసి వర్షములు గురియించినాడు.

రాజులు ముఖ్యముగా రాజసూయాశ్వమేధయాగములు చేయుచుండిరి.

ధర్మరాజొనరించిన రాజసూయయాగమును నన్నయ రమణీయముగా వర్ణించినాడు.

సహదేవుఁడనే కశిల్పివరుల రావించి, శాస్త్రోపదిష్టప్రమాణలక్షణముల యజ్ఞోపకరణతతుల యజ్ఞాయతనమున నతిరమణీయముగ నుండ నొనరించి నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

జనమేజయుఁడొనరించిన సర్పయాగమున యజ్ఞాయతనము 'శాస్త్రోపదిష్ట ప్రమాణలక్షణనిపుణశిల్పాచార్యవినిర్మిత' మని నన్నపార్కుడు వర్ణించినాడు.

శిల్పాచార్యులు పాటించవలసిన శాస్త్రోపదిష్టప్రమాణములేవి? లక్షణము లేవి? యజ్ఞోపకరణము లేవి?

ఈ యంశములను సాయబాహుష్యోపేతమయిన కృష్ణయజుర్వేదము, శుక్లయజుర్వేదము, శతపథబ్రాహ్మణము, తాండ్యమహాబ్రాహ్మణము మున్నగు వైదికగ్రంథము లాధారముగా పరిశీలించి వివరించితిని.

అశ్వమేధపర్వమున తిక్కన సోమయాజి యశ్వమేధయాగ విధాన విశేషములను విపులముగా వర్ణించినాడు.

ధర్మజుని అశ్వమేధయాగమునందు స్థపతులు - తదితరశిల్పులు తమ శిల్పచాతుర్యమును జూపి చతుశ్చిత్త్యంబును గరుడాకృతియునుగా యజ్ఞవేదికను నిర్మించిరి.

ఈ యజ్ఞవేదికానిర్మాణమున శిల్పచార్యు లనుసరించిన పద్ధతులు, ఇష్టకోపధానము, యూపనిర్వాణస్థాపనములు మొదలుగాఁ గల వివిధాంశములు వివరించితిని.

అశ్వమేధయాగమునందెక్కడఁ జూచినను శిల్పచార్యులు శిల్పభిమాని దేవతలు దర్శన మిచ్చుచున్నారు.

శిల్పప్రాధాన్యములగు వాజపేయము, బృహస్పతిసవము. విశ్వజిద్వాగము మున్నగు యజ్ఞవిశేషములను తెలిపితిని.

ఎఱ్ఱన గయాశ్వమేధములను, వైష్ణవ యాగమును సంగ్రహముగా వర్ణించినాడు. చయనక్రతువులను గుఱించి కొంత చెప్పినాడు.

పంచమహాయజ్ఞములందును, షోడశసంస్కారములందును శిల్పుల పాత్ర ప్రశంసనీయముగ నున్నది.

వాపీకూపతటాకదేవతాయతనాది పూర్తశిల్పములు పుణ్యలోకములు పృథాదించు నని మహాభారతకాలీనప్రజలు విశ్వసించిరి.

మహాభారతకాలమున మూర్తిపూజ ప్రచురముగనెయున్నది. శివాలయములు దుర్గాలయములు నున్నవి.

జనులు తీర్థయాత్రాసక్తులై యుండిరి. యాత్రాస్థలములందు వివిధ దేవతలకు పూజాస్థానములున్నవి.

ప్రతిమాశిల్పము ప్రాథమికదశను దాటి పరిణతదశొన్ముఖమై యున్నది. దేవతా ప్రతిమానిర్మాణమున కవసరమగు రూపలక్షణములు మహాభారతము నందు వర్ణింపఁబడియున్నవి. ఆ వర్ణనముల ననుసరించి ప్రతిమాకారులు వివిధదేవతలకు రూపకల్పనము చేసి మృణ్మయాదీద్రవ్యములతో ప్రతిమలను నిర్మించి దేవాలయములందు స్థాపించుచుండి రని యూహింపవచ్చును.

విగ్రహస్థాపనపూజనాదుల దేవకార్యములందు దేవకర్మకర్తలు శిల్పచార్యులకు సహాయకులుగా నుండిరి.

ఈ విధముగా శిల్పచార్యులు యజ్ఞపూర్తశిల్పములందు ప్రధానపాత్ర వహించి తత్కాలానుగుణమయిన ప్రజాహితకార్యములుచేయుచుండి రని తెలియుచున్నది.

యజ్ఞపూర్తశిల్పములవిషయమై బహుగ్రంథావలోకనముచేసి చేసిన నా సారస్వతయజ్ఞము సాహిత్యోపాసకుల కామోదయోగ్యమై సాఫల్యము నొందుఁగాక !

అనుక్రమణిక

తృతీయోన్మేషము : యజ్ఞశిల్పము

యజ్ఞశిల్పము	1
యజ్ఞపురుషుడు	9
యజ్ఞఫలము	15
కారీరీషి	18
రాజసూయమహాయజ్ఞ ప్రాశస్త్యము	21
ధర్మరాజు రాజసూయము	23
వైష్ణవయాగము	39
ఆశ్వమేధయాగము	42
మరుత్తునిమహితాధ్వరము	46
ధర్మజుని ఆశ్వమేధయాగము	48
యజ్ఞవేదీనిర్మాణము స్థపతుల శిల్ప చాతుర్యము	58
గయాశ్వమేధములు	67
యయాతి యజ్ఞాయతనములు	71
భరతుని బహుయజ్ఞములు	73
విశ్వజిద్వాగము	79
వాజపేయయజ్ఞము	81
దక్షయజ్ఞము	86
బృహస్పతిసవము	89
ప్రజాపతి యజ్ఞము	90
స్వాయంభువ విశ్వకర్మయజ్ఞము	98
పరశురాముని యజ్ఞవేది	101
కణ్వాశ్రమము	162
పుత్రకామేష్ఠి	104
జనమేజయుని, సర్పయాగము	110
పంచమహాయజ్ఞములు	113
షోడశసంస్కారములు	124
సంస్కారవిధులలో శిల్పులపాత్ర	125
యజ్ఞశిల్ప సమీక్ష	138

చతుర్థోన్మేషము : పూర్తశిల్పము.

పూర్తశిల్పము	
పూర్తశిల్పము - పుణ్యలోకములు	141
వాపీకూప తటాకములు	143
దేవతాయతనములు : చైత్యములు	144
చైత్యములు	148
దేవాలయనిర్మాణవద్దతులు	149
స్థపతి స్థాపకులు	157
పరమాత్మ స్వరూపము	159
సగుణోపాసనము మూర్తి కల్పనము	164
ప్రతిమాశిల్పము	165
ఇంద్రోత్సవము : ప్రతీకపూజ	166
అగ్నిపూజ	167
అగ్నిదేవుని రూపకల్పన	170
సూర్యోపాసనము	171
సమాజము : పశుపతిపూజ	173
మాతృదేవతారాధనము	181
బ్రహ్మపూజ : బ్రహ్మోత్సవము	190
బ్రహ్మ - విశ్వకర్మ	194
ప్రసన్న సరస్వతి	195
విష్ణువు	197
లక్ష్మీ	201
గణపతి	209
దేవతాప్రతిమలు - ప్రతిమాకారకులు	212
పూర్తశిల్ప సమీక్ష	214
	216

Prof. S. V. JOGA RAO

M. A. Ph. D., Hon. D. Litt. (A. U. & U. S. A.)

National Professor of Telugu,

U. G. C Emeritus Fellow

Andhra Universtiy

National Sahitya Academy Awardee 1989

Visakhapatnam

2-9-90

సహృదయభూమిక

రాగమయి అని ఒకే ఒక్క రసవత్ ఖండకావ్యరచనతో అద్యతనాంధ్ర కవి ప్రపంచమున అఖండ ప్రతిష్ఠ నార్జించిన డా॥ శోభిరాల సత్యనారాయణగారి శ్రీ మదాంధ్ర మహాభారత శిల్పకళాదర్శనము అను మ హా గ్రం థ ము ను సమీక్షించితిని. ఆ పరిశోధనానిబంధ నిర్మాణము నందు ప్రదర్శితమైన వారి పృజ్ఞాపరిణాహమునకు ఆశ్చర్య చకితుడనైతిని.

భారతీయ విజ్ఞాన భాండాగారమైన మహాభారతము లోని వివిధాంశముల గురించి ఇప్పటికెందరో మహానుభావులు విస్తృతమైన పరిశోధనలు చేశారు. కాని అందులో తత్ర తత్ర నిక్షేపింపబడిన అనేక శిల్పకళా రహస్యముల గురించి పరిశోధన ఇంతవరకు జరగలేదు. ఆ విషయాన్ని డాక్టర్ పట్టా కొఱకు విషయంగా గ్రహించడం ఎంతో సాహస మనిపించుకుంటుంది.

అయితే కవితాశిల్ప దర్శనప్రదర్శనములందు కృతహస్తులు, లబ్ధ ప్రతిష్ఠులు నయిన సత్యనారాయణగా రందుకు సమర్థులు కనుక ఆవిషయం చేపట్టి, ఆధార గ్రంథేతరము లనేకములు కూడ సంప్రదించి సప్రమాణంగా తన పరిశోధన నిబద్ధమునకు అపురూపమైన రూ ప క ల్ప న చే సి నిపుణ నిర్వహణము చక్కగా నిరూపించుకున్నారు. ఇందులో వారి పాండిత్య శౌండిర్యము బహుధా ప్రదర్శితమైనది.

సత్యనారాయణ గారి భారతాధ్యయనం ఒక కర్మిష్ఠుని కఠోరనిష్ఠతో కొనసాగింది. ఈ గ్రంథమునందు ప్రతిఫలించిన శిల్పకళా దర్శనము మరీ అద్భుతము. అపూర్వము. శ్రీ శోభిరాల వారిని నేను మనసారా అభినందిస్తున్నాను.

ఈ గ్రంథానికి వారు చేసిన వ్యపదేశము శ్రీమదాంధ్రమహాభారత శిల్పకళా దర్శన మని. నిజంగా ఇది ఒక దర్శన గ్రంథస్థాయి నందుకొంది.

(సం) యస్వీ

Veda Meemamsa Saarvabhouma
Vedardha Samrat
Sastra Ratnakara

Remella Suryaprakasa Sastry

Retd. Principal
S. G. V. P. Oriental College
T. T. D. Vedaparayana Scheme
Executive Committee Member.

వేదమీమాంసా సారవభౌమ
సాంగవేదార్థ సమ్రాట్
శాస్త్ర రత్నాకర

రేమెళ్ల సూర్యప్రకాశ శాస్త్రి
టి. టి. డి. వేదపారాయణ స్కీమ్
ఎగ్జిక్యూటివ్ కమిటీ మెంబరు

Sithampeta
Rajahmundry - 533 404
Dt. 12-9-1990.

వైదిక వాణి

శ్రీ శోభిరాల సత్యనారాయణ, యమ్. ఎ., పిహెచ్. డి., గారు రచించిన శ్రీ మదాంధ్ర మహాభారత శిల్పకళా దర్శనము - ద్వితీయభాగము - నామూలా గ్రముగఁ జదివెతిని. గ్రంథకర్త ఈ భాగమున యజ్ఞశిల్పము - పూర్తశిల్పము సప్రమాణముగ వర్ణించుటయే లక్ష్యమని గ్రంథాదిలోఁ బ్రస్తావించిరి.

శిల్ప శాస్త్రము చాల ప్రాచీనమైన దని నిరూపించుటకు కేవలము సంస్కృతాంధ్ర భారతములనేగాక. ఆయా శ్రౌతకర్మలయందు వినియోగింపఁ బడు మంత్రములను ఆ మంత్రములను చూపుటకై వేదమందలి బ్రాహ్మణ వాక్యములను ఆయా శ్రౌత సూత్రములను గూడ పెళ్ళుచోట్ల ఉదాహరించిరి. వీటిని బట్టి వీరి సర్వతోముఖ పాండిత్య మాశ్చర్యము కలిగించుచున్నది.

శిల్పశాస్త్రము ప్రాచీనమైన దని దీనియొక్క అవశ్యకత యజ్ఞ సంభార యజ్ఞకలాదుల నిర్మాణమునందును, ధర్మరాజాదుల రాజసూయ అశ్వమేధాది క్రతువులను వీక్షించుటకై వచ్చినవారికి విశ్రాంతి గృహ నిర్మాణములందును, పూర్త (అలయ, ఆరామాదుల) నిర్మాణములందును శిల్పశాస్త్రము, శిల్ప శాస్త్రజ్ఞులయొక్క అవసరము కలిగియున్నట్లు నిరూపించుటకై బహుగ్రంథము లను పరిశోధించి సమయోచితముగ నుదాహరించుటలో వీరి పాండిత్యప్రకర్ష అద్భుతము మని చెప్పుటలో అతిశయోక్తి లేదు.

వేదశాస్త్రములయొక్క అర్థములను నిర్ణయించుటకై నిరుక్త మీమాంసా కల్పసూత్రముల అవశ్యకత యెంతేని గలదు. వాని ననుసరించి గ్రహింపఁబడిన విశేషార్థములను కొన్నింటిని దిజ్ఞాత్రముగా సూచించుచున్నాను.

36వ పుటలో అభిషేచనీయ పదమునకు రాజసూయాంగమయిన అభిషేచనీయాఖ్య సోమయాగమని యర్థము.

60వ పుటలో చయన - పంచచితుల విషయమున చయన మనునది అగ్నిసంస్కారకర్మమనియు, ఉఖ్యాగ్నిధారణ మొక సంవత్సరకాలమనియుఁ దెలియవలెను.

64వ పుటలో “యూపాంశ్చశాస్త్రపరితాన” అనగా వేదశ్రౌత సూత్రము లందు పరింపఁబడిన యూపము లని యర్థము.

84వ పుటలో “విశ్వజిచ్చిల్పః విశ్వంవా విష స్తోమూనాం” అను శ్రుతికి (శిల్పాఖ్యస్తోమము లనునవి లేనెల్లెపు గనుక) సోమక్షప్త శిల్పమువలె నున్నదని యర్థము చెప్పవలెను.

89వ పుటలో బృహస్పతిసవము (స్థపతి సవము) ఇచ్చట స్థపతి శబ్దమునకు స్రవణము ననుసరించి ధర్మార్థ మభిషిక్తుడైన వాడని యర్థము చెప్పవలెను.

110వ పుటలో జనమేజయ సర్పయాగము నందు,

తతస్తే ఋత్విజ స్తస్య శాస్త్రతో ద్విజసత్తమ ।

అనుటచే ఋత్విక్తులే యజ్ఞ వేది యజ్ఞ సంభరణ నిర్ధానికౌశల్యము గలవారు.

116వ పుటలో “ఋక్సామయోః శిల్పే స్థః” అను సప్తమి కృష్ణాజినము నందలి శుక్లకృష్ణ రేఖలు ఋక్సామవేదములకు సంబంధించిన వనియు వానిని స్పృశించుట యనియు నర్థము.

షోడశ సంస్కారములందును, ఇంద్ర వజ్రోత్పవాదుల యందును, దేవాలయ ప్రతిమా నిర్మాణాదులందును ముందుగా శిల్పకారుల యవసర మున్నది. కాని వారే ఆ కర్మలను, అలయ ప్రతిష్ఠాదులను నిర్వహించు

చున్నారనియు, వా రెల్లరు విశ్వబ్రాహ్మణవంశమునకుఁ జెందినవా రనియుఁ జెప్పుటకంటె ఆయా కర్మములందు శిల్పశాస్త్రము - శిల్పశాస్త్రజ్ఞుల యవసరము గూడ నున్నట్లు వేదమున సూచింపఁబడిన దనియు అగ్నింద్రాది దేవతలందరికి శిల్పము గూడ తెలియు ననియుఁ జెప్పికొనుట మంచిది.

వేదములందు ఒకే శబ్దమునకు భిన్న భిన్న స్థలములందు భిన్న భిన్నార్థములు చెప్పఁబడినవి.

ఉవాహరణమునకు వివిధ ప్రకరణములలో వినియోగింపఁబడు మంత్రములందలి విశ్వకర్మన్ శబ్దమునకు తత్త్వ ప్యకరణానుసారము ప్రజాపతి, అగ్ని, ఇంద్రుడు, పరమాత్మ - ఇత్యాద్యనేకార్థముల నాశ్రయింప వలసియున్నది.

92వ పుటలో “ద్రువాసి ధరుణా స్తుతా విశ్వకర్మణా సుకృతా” అను మంత్రమున విశ్వకర్మన్ శబ్దమునకు ప్రజాపతి యనియు,

చోఢేష్ఠకోపధానమున వినియోగింపబడు “అయం దక్షిణా విశ్వకర్మణా” అను మంత్రమున విశ్వకర్మ శబ్దమునకు అగ్ని యనియు,

సాయణభాష్యానుసారముగ నస్వయము చేసికొనవలెను.

ఈ విధముగా ప్రకరణానుసారముగా సాయణ, ఉవ్వుట, మహీధర, భట్టభాస్కరాది వైదిక సంప్రదాయజ్ఞులైన వారల భాష్యానుసారముగ యౌగి కార్థమును రూఢ్యర్థమును, యోగ రూఢ్యర్థములను గ్రహించుచు, వేదములు ధర్మ బ్రహ్మములను బోధించుటయందే పరమ తాత్పర్యమనియు, అవాంతర తాత్పర్యవిధముగ శిల్పవాస్తు వృక్ష షిద్యుద్ వ్యవసాయ రాజనీత్యాద్యనేక విషయక విజ్ఞానమునకు గూడ నాకరము లనియు తదనుసారముగనే వేద వ్యాస భారతాది రచనలు కొనసాగిన వనియు గ్రహించి తదనుకూలముగ గ్రంథమును సమన్వయపరచి ఇతోధిక పారమ్యమును పొందవలె ననియు నేను కాంక్షించుచున్నాను.

(సం॥) రేమేళ్ల సూర్యప్రకాశశాస్త్రి

మానాప్రగడ శేషశాయి

విజయనగరం

రిటైర్డ్ పిన్నిపాల్

18-9-90

మహారాజా సంస్కృత కళాశాల

వెలుగు రేక

శిల్పకళాదర్శనం డాక్టరు శోభిరాలవారి బహుముఖ ప్రజ్ఞా ప్రాథవాలను పట్టి చూపించే మణిదర్పణం.

శిల్పసుందరమైన భారతామ్నాయ పారావారాన్ని మధించి అరచేతులతో అమృతకలశాన్ని పైకెత్తారు ఇది ఏతన్మాతృల కయ్యేపని కాదు.

తెలుగు సంస్కృతాలు తెలియాలి. శ్రుతి స్మృతి సంప్రదాయాలు తెలియాలి. పరభాషాతత్త్వ పరిజ్ఞానం ఉండాలి. సంస్కృతి సంప్రదాయాల అందచందాలు తెలియాలి పురాణ కావ్యభౌరణి బోధపడాలి. అన్నింటినీ ఆకళింపుచేసికొని - ఇంపైన మార్గంలో చెప్పగలగాలి. శిల్పంలో ఉన్న జీవలక్షణాన్ని భావించగలగాలి. చిత్తం శ్రీమంతంగా చెలువందితేనే ఒక సిద్ధాంతాన్ని దర్శించగలగడం !

శ్రీ సత్యనారాయణగారు ఉత్తమ సంస్కారం కలవారు. బహుభాషాతత్త్వరహస్య విజ్ఞాతలు. పరమ సాత్వికులు. తాత్త్వికమైన అవగాహనం - శిల్పకలా పరమార్థ చింతనం వాసనారూపంలో వారికి వన్నె కలిగించాయి.

ఆభిబాత్యం - అభిజ్ఞత సమకూరాయి కనకనే ఇంతపని చేసి లోకంలో సేవా సనిపించుకొన్నారు.

వ్యాసభగవానుని భారతం దేశానికి వెన్నెముకలాంటిది. దిక్కు - తీర్థం మావి, రక్కసి గాలులకు చిక్కి, నడి సముద్రంలో కొట్టుమిట్టాడే నావలకు త్రోవలు చూపించే మాణిక్య దీపం. మనుగడకు అవసరమైన తెలివి - మార్గం అందులో పొందు పరిచారు. అందులో లేనిది మరెందులోనూ లేదు. ఏమున్న దన్నచో - ఎందతో మహానుభావులు అందలి నిధినిక్షేపాలు త్రవ్వి తలకెత్తారు.

డాక్టరు శోభిరాల శిల్పకలాదర్శన మన్న పేరుతో కలకండం లాంటి పరమాద్భుత కలాఖండాన్ని దేశాని కందించారు.

మాందాత మున్నగు మహాసార్వభౌములు ఎన్నో జన్నాలు చేసారనీ, జల్లులు జల్లులుగా సుకృతాలు కురిపించారనీ జనశ్రుతి. ఆ యజ్ఞాయతనములు రూపొందించుటలో శిల్పాచార్యుల ప్రసక్తి ఎచ్చు. శాస్త్రములు - అవి నిర్దేశించు పృథానములు - లక్షణములు - అందులో ఆరితేరిన శిల్పులు - వారు అవతరింప చేసిన యజ్ఞవేదికలు - సాహిత్య వాస్తు యజ్ఞపూర్త శిల్పముల లోతులు తడవి, లోలోని వెలుగులను వింగడించి, ఒక సిద్ధాంత శిల్పకలారహస్యంగా దీనిని అవిష్కరించారు.

శోభిరాల వారి పరిశోధన పాండిత్యానికి ఇదొక కలికితురాయి. వీణాపాణి, పలుకులరాణి, సాగసుల కర్ణావతంసంగా తురుముకొన్న పారిజాతప్రసవ మంజరి. వేదములు - ఉపనిషత్తులు - ఇతిహాసములు - పురాణములు - ఎన్నిటిని చూచి - అన్నిటిలో ఉన్న శిల్పాంశములనూ కృడికరించి, తన చిరంతన తపస్సారంగా ఈ మణిహారాన్ని మన ముందుంచారు.

ఇది అనిదంపూర్వమైన పరిశోధనం. అచ్చమైన అవేదనతో వెలువడిన శిల్పనివేదనం.

అఖిలాంధ్రం ఆమోదంగా అలంకరించుకొనే మణిహారం !

అంధ్రవిశ్వకలాపరిషత్తు సువర్ణపదకంతో మెచ్చిన ముచ్చటైన బంగారు నగ !

విద్యుత్ పరితోషాన్ని చూకొన్న విశేషరచన !

దీన్ని గుఱించి నే చెప్పగలిగిందేముంది ? ఉన్నది నాయందు వారి కొక తీయన, ఆయనగారి మాటను కాదనలేని మైత్రీమాధుర్యం ఈ పని చేయించినది.

జీవుని వేదనకూ - భావించిన పరమార్థానికి ఒక చిత్రమైన శిల్పం ఇందులో ద్యోతక మవుతుంది.

(సం॥) మా. శేషశాయి

18-9-90

Prof. P. S. SASTRI,

M. A., M. Litt., Ph. D., D. Litt.,
Rtd. Prof. & Head; Dept. of English
University of Nagapur

Life Member :
Trinidad Academy of Hinduism

Malladivari Street,
TENALI (A. P.)

Dt. Sept. 12, 1990

ILLUMINATING

The sciences of sculpture, architecture, and painting were well known to the Vedic seers. This was established in my books **Rig Vedic Aesthetics** and **Bharatiya Devalayam**. The Samhitas mention the divine architects and sculptors like Tvasta, Visvakarma and the Ribhus. This Visvakarma being identified with Brahma, Vishnu and Rudra, appears as the Absolute Brahman in Rig Veda X-81,82. As such the meaning given to that name today does not appear to us to be valid. But we have an open mind on this point.

The various sacrifices mentioned in the Vedic texts make the recitation of an itihasa an integral part of the sacrifice. This has led Mr. Koegi (Sagenstoffe des Rig Veda) to prove conclusively that the present Mahabharata in some form or other was anterior to the Vedas. Mr. Hogg had shown that the Yajurveda was prior to the Rig Veda. Then the cult of sacrifice is the most ancient one. Evidently then the various branches of geometry were known to our ancients. Otherwise the Yupa, Homakundas and the like are not possible.

It is to explore the knowledge of and the use made of sculpture and architecture by the ancient seers that Dr. Sobhirla Satyanarayana has undertaken the present study. Though the title of this work is **Srimad Andhra Maha Bharata Silpakala Darsanam** the author has drawn heavily on Bhagavan Vyasa's text. There are given also relevant passages from Valmiki Ramayana and other puranas.

A certain evolution of these sciences is clearly brought out in the present work. The work would have been of greater value if he had also considered texts like Manasara, Kasyapasilpa, Silpa Ratna, Sesha Samuchaya and Samarangana Sutradhara. The work then would become unwieldy. The author has wisely kept the work within bounds.

The third chapter devoted to Y a g n a S i l p a is illuminating. Many facts are brought to light. Here are some controversial points. This is because the author is eager to see Visvakarma everywhere.

Vacaspati is Visvakarma (P 83) only in the sense that he taught Indra the science of grammar, the science of words and designations (name) as Patanjali stated.

The part played by sculpture, architecture, and wood work in the various sacrifices like Rajasuya, Asvamedha, Putrakamesti, Vajapeya, Brihaspati sava, Sarpayaga, and Visvajit are very elaborately and clearly enunciated.

The fourth chapter deals with Purta Silpa in the architectural part involved in digging wells tanks, in the construction of temples and in the preparation of idols and icons deserves special mention here. In addition to the works mentioned above much valuable information can also be derived from works like Vishnu Dharmottara, Sukra Niti, Matsya and other puranas and Varaha Mihira's Brihatsamhita

Within limits and without enlarging the scope of the text Dr. Sobhirla Satyanarayana has done a commendable job. This work is a valuable addition. It is a work which cannot be ignored by any one interested in our ancient heritage and in the sciences of sculpture, architecture, wood work and rituals.

This book is a must for all lovers of our culture.

(Sd.) P. S. Sastri

అపూర్వ సిద్ధాంత వ్యాసము

కళాప్రపూర్ణ

డా॥ దివాకర్ల వేంకటాచలదాని M. A., (Hons) Ph. D.

ఆంధ్రాంగ్లభాషలయందే కాక తత్త్వశాస్త్రము సందునిష్ఠాతులైన మిత్రులు శ్రీ శోభిరాల సత్యనారాయణ గారు రచించిన “శ్రీమదాంధ్రమహాభారత శిల్పకళా దర్శన” మను అపూర్వసిద్ధాంతవ్యాసమును బఠించి యమందమైన యానందము నందితిని. రథనాభి యం దరముల వలె పరమపురుషుని యందు సర్వకళలు ప్రతిష్ఠితములై యున్న వనియు, వేద్యుడయిన యా పురుషుని తెలిసికొను మనియు ప్రశోపనిషత్తు తెలుపుచున్నది.

వేదములు తమ మంత్రములను రథ శిల్పము తో పోల్చుకొని యున్నారు శిల్పసంబంధులగు వర్ణనలు సహృదయులగు పాఠకులకు ఆనంద కరములుగా నుండును. పూర్వకవులు వట్టి సాహిత్యశాస్త్రము నందే కాక ఇతర శాస్త్రము లందును నిష్ఠాతులై ఆయా సందర్భములయందు తత్తచ్ఛాస్త్రముల యందలి విషయములను వివరించియుండిరి.

ఛర్యేచార్థే చ కామే చ మోక్షే చ భరతర్షభ ।

యదిహస్తి తదన్యత్ర యన్నేహస్తి న తత్కవ్వచిత్ ॥

- అని వ్యాసమహర్షి మహాభారతమును గూర్చి చెప్పినవిషయము పరమ సత్యశోభితము. అందు లేని విషయ మేదియూ లేదనుటలో అతిశయోక్తిలేదు

అసలు శిల్పకళలను గూర్చి కాని, ప్రత్యేకముగా మహాభారతము నందలి శిల్పకళలను గూర్చి కాని సంపూర్ణముగా పరిశోధన చేసిన వారింతవ అ కె వ్వ రు ను లే రు.

ఆ విషయము నందు సమగ్రజ్ఞానము కలవారు అరుదుగా నుండుటయే అందుకు కారణము. డా॥ సత్యనారాయణ గారు శిల్పవాస్తవశాస్త్రమునందే కాక అంధ్రసంస్కృత తత్త్వశాస్త్రము లందును ప్రవీణులగుటచే తమ సిద్ధాంత వ్యాసమున కీ విషయము గ్రహించి న్యాయము చేయజాలిరి.

కవిత్రయము వారు వ్యాసభారతమును యథాతథముగా ననువదించి యుండలేదు. వారు కొన్నిచోట్ల దానిని పెంచిరి. కొన్నిచోట్ల తగ్గించిరి. కొన్ని చోట్ల ఔచిత్యమునకై అన్యథాకరించియుండిరి. వారితహసమును కూడ మహా కావ్యముగా రూపొందింపఁదలచినవా రగుటచే ధర్మతత్త్వనీతిప్రతిపాదకము లయిన విషయములను వైదికకర్మశిల్పాదిశాస్త్రసంబంధము లగు విషయ ములను కొన్నిచోట్ల తగ్గించిరి. కొన్నిచోట్ల పూర్తిగా విడిచివైచిరి. అందుచే శ్రీ సత్యనారాయణగారు ఆంధ్రమహాభారతమునే కాక వ్యాసరచితసంస్కృత భారతమును కూడ నెడనెడ పలిశీలింపవలసివచ్చినది వ్యాసునిది పౌరాణిక నైతికదృష్టి. కవిత్రయము వారికి గూడ నా దృష్టి లేకపోలేదు, కాని వారిది ప్రధానముగా కావ్యకళాదృష్టి. అందుచే కథకుగాని కావ్యత్వమునకు గాని భంగకరములని తోచినచోట్ల వారు కొన్నిభాగములను సంగ్రహించిరి.

మహాభారతమున అనేకనగరములయు, సౌ ధ ము ల యు, య జ్ఞ వేదికలయు, యుద్ధపూహములయు వర్ణనములు పెక్కు సన్నివేశములందు కానవచ్చును వానిని వర్ణించునపుడు కవిత్రయము వారు కూడ తమకు గల శిల్పపరిజ్ఞానమును ప్రదర్శించియుండిరి. ఉదాహరణమునకు ఇంద్రప్రస్థ నగరమును నిర్మించునపుడు నన్నయ వ్రాసిన తొమ్మిది పురవర్ణనమునకు సంబంధించిన పద్యములు అమూలకములు. ఆ పురవర్ణనమే తరువాత ప్రబంధములలో అరంభమునందు కనవచ్చు పురవర్ణనమునకు మార్గదర్శక మైనది. పైన పేర్కొనఁబడిన విషయములలో కొన్ని లౌకికములు, కొని వైదిక ములు. మహాభారతమును రచించునపుడు వానిలో వేనిని కాని పూర్తిగా విడిచి వేయుట ఉచితము కాదు. అందుచే కవిత్రయము వారు వారిని కొన్నిచోట్ల విశదముగా వర్ణించినను, కొన్నిచోట్ల సూచ్యమాత్రములుగా నైన ప్రకటించి యుండిరి.

వేదకాలము నాటి నుండియు మహర్షులకు శిల్పకళ యందు అభిమాన మును ఆదరమును కల వని సూచించుటకు శ్రీ సత్యనారాయణగారు ఋగ్వేదాదుల నుండియు, ఉపనిషదాదుల నుండియు పెక్కు వాక్యముల నుదాహరించియుండిరి.

వేదముల అర్థము తెలిసికొనవలె నన్న మొన్న మొన్నటి వఱకును సాయణాచార్యులు రచించిన భాష్య మొక్కటియే ఆధారముగా నుండెను. తరువాత దయానంద సరస్వతియు, అరవిందఘోషును కొందఱు పాశ్చాత్య పండితులును వేదమంత్రములకు కేవలకర్మపరముగా కాక జ్ఞానలౌకికశాస్త్ర

పరముగా గూడ అర్థములు చెప్పియుండిరి. శ్రీసత్యనారాయణగారు వానిని కూడ చూచియుండుట వారివిషయమున కావించిన సర్వతోముఖయైన పరిశ్రమకు తార్కాణము. దయానందాదులకు సాయనాదులపై గౌరవములేక పోలేదు. కాని అవసరమును ఉచితమును అని తోచినపుడు వారు తమ హృదయములకు తట్టిన అర్థాంతరములు కూడ ప్రదర్శించియుండిరి.

నన్నయ్య రచించిన భాగమున రాజసూయయాగము, మయసభ, నారదుఁడు వర్ణించిన దిక్పాలురసభలు, ధృతరాష్ట్రుడు దుర్యోధనునకు క్రొత్తగా నిర్మించి యిచ్చిన సభ మున్నగు వాని వర్ణనములున్నవి. మహాభారతము నందలి వర్ణనములలోని కెల్ల మయసభ వర్ణనము అద్భుతమును, అతిలోకమును అయినట్టిది. దానిని నిర్మించిన మయుఁడు రాక్షసుల విశ్వ కర్మ యైనను, శిల్పశాస్త్రమునందు అద్వితీయమైన ప్రజ్ఞ కలవాఁడు. నిజమునకు మహాభారతకథ యంతయు అతని మయసభానిర్మాణము పయి ఆధారపడి యున్న దనియే చెప్పవచ్చును. ఏల యన అది చూచిన తరువాతనే దుర్యోధనుఁడసూయాగగ్రస్తఁడుగుటయు, పాండవులను జూదమున కాహ్వానించి స్వపక్షమున శకునిచే జూదమాడించి వారిని అడవులకు పంపుటయు సంభవించి నది. ధృతరాష్ట్రుఁడు నిర్మించిన సూతనసభలో ద్యూతమును, ద్రౌపదీపస్రావ హరణమును జరిగినవి. మహాభారతయుద్ధమున కవియే కారణములు. ఈ మహాసభను వర్ణించుపట్లను, రాజసూయయాగమును వర్ణించు సందర్భమునను నన్నయ ప్రదర్శించిన శిల్పకళాపరిజ్ఞానము ప్రశంసాపాత్రమైనది ఆవర్ణనములు వ్యాసభారతమున అంతకంటె విస్తృతతరములుగనున్నవి. అయినను మూలము నందలి భావమునకు భంగము రాకుండ వాని సుచితరీతి వర్ణించుట కెంతో ప్రతిభాసంపద కావలయును

పరీక్షిత్తు ప్రాయోపవేశమునకు ముందు ఏ క స్త్రం భ నిర్మితసౌధమున సుండెనని భారతమును భాగవతమును కూడ తెలుపుచున్నవి. దీని నిర్మాణ మునకు శిల్పశాస్త్రపరిచయ మెంతో కావలయును.

తిక్కన రచించిన భాగములో అశ్వమేధయాగము చాల ముఖ్యమైనది. ఆ యాగమునకు వేదికల నెట్లు నిర్మించెనో తిక్కన విశదముగా వర్ణించి యుండెను ఆ వర్ణనములు యథేచ్ఛాకల్పితములు కావు; శాస్త్రసమ్మతములు. అట్లే యుద్ధపర్వములైదింట నతఁడెన్నో వ్యూహములను విస్ఫుష్టముగా వర్ణించి యుండెను. వ్యాసుని రచనలో సంకీర్ణములుగా నున్న ఆ వ్యూహవర్ణనములు తిక్కన తీర్చి దిద్దెనని విమర్శకులు చెప్పుచుందురు. అందు కతఁడు కేవల

కవియే కాక మంత్రయు, సంగ్రామశాస్త్ర విశారదుడును అయి యుండుటయే కారణము. అతని తండ్రి కొమ్మన దండనాథుడు. అతని పెదతండ్రికొడుకు ఖడ్గతిక్కన మహాసేనానాయకుడు. అట్టి వారి వంశమున పుట్టిన తిక్కనకు పూర్వహరచనావిషయమున సమగ్రపరిజ్ఞాన ముండుటలో అశ్చర్యములేదు.

ఎఱ్ఱన కూడ ఆయా సందర్భములందు నగరములను యజ్ఞాదులను వర్ణింప వలసివచ్చినది. ఎఱ్ఱన వాని నెంతో సమగ్రసుందరముగా వర్ణించి యుండెను.

అరణ్యపర్వశేషమున పురదుర్గవర్ణనములు, విశ్వకర్మ-నలవిశ్వకర్మల ప్రసంగములు, అంగిరోభృగుప్రముఖప్రభావములకు సంబంధించిన ప్రసంగములు గలవు. వీని కన్నింటికి శిల్పశాస్త్రముతో చాల సన్నిహితసంబంధమున్నది.

శిల్పకళతో పరిచయము లేని కవులైనచో నట్టి శిల్పశాస్త్ర సంబంధముగల విషయములను విడచివేసియుందురు. ఏల యన వానిని విడచినను కథాగమనమున కెట్టి భంగమునురాదు. కవిత్రయము వారు క్వాంతదర్శనమును, సర్వశాస్త్రపండితులు నగుటచే అట్టి వానిని గూడ యథోచితముగ వర్ణించియుండిరి.

లోకికవైదికములయిన శిల్పనిర్మాణముల నన్నింటిని శ్రీసత్యనారాయణ గారు పరిశీలించి అందలి శాస్త్రపరిజ్ఞానము వెల్లడించియుండిరి. ఊరక వెల్లడించుటయేకాదు వేదములనుండియు అంగ్లేయుల అనువాదములనుండియు ఎన్నో భాగములను ఉదాహరించియుండిరి. ఈ సిద్ధాంతవ్యాసమును చదువుచుండగా రచయితకు గల సర్వశాస్త్రపరిజ్ఞానము పాఠకులకు అశ్చర్యము గలిగించకమానదు.

శ్రీ సత్యనారాయణగారు శిల్పసంబంధమయిన సిద్ధాంత వ్యాసమునే వ్రాసినను. భాషావిషయమున గూడ విశేషమైన జాగరూకత వహించిరి. వారి తైలి నిర్దుష్టము, సర్వసూబోధము సరళమునైయున్నది. అన్యదుర్లభమైన యిట్టి సిద్ధాంత వ్యాసము వ్యాసి మన పూర్వులకు గల శిల్పశాస్త్రపరిజ్ఞానమును ప్రకటించిన శ్రీ శోభికాల సత్యనారాయణ గారికి నా అభినందనములను తెలుపుచున్నాను. వారి సిద్ధాంత వ్యాసము పెక్కు ఇట్టి సిద్ధాంత వ్యాసములకు మార్గదర్శకము కాగల దని నా అభిప్రాయము.

హైదరాబాదు }
9-5-1985 }

(సం.) దివాకర్ల వేంకటాచధాని

సి దాం త సి ధ్దా న్మము

Dr. V. V. NARASIMHA RAO, M. A; Ph, D
Director

A.P Govt Oriental Manuscripts
Library and Research Institute
Abids, HYDERABAD - 500 001.

ఈ గ్రంథము కేవలము డిగ్రీ కొఱకు వ్రాసినది కాదు. సొమ్ము చేసు కొనుట కంతకంటెను కాదు. డిగ్రీకొరకే యైనచో సముద్రమంత లోతు గల గహనమైన ఇట్టి విషయము నెన్నుకో నక్కర లేదు, సొమ్ము చేసికొనుట కైనచో తెనుగునాట ఇట్టి గ్రంథము వ్యావృత్తపెట్టిన వాడు వట్టి వెంగలి.

మరి శ్రీ శోభిరాల సత్యనారాయణ గా రీగ్రంథము నెందుకు వ్రాసినట్లు? చిరకాలముగా గుండెలో కుతకుతలాడుచు ఆత్మ నెరియించుచున్న ఒక వేదనను చల్లార్చు కొనుటకు. మరుగున పడిన ఒక మహాసంస్కృతిని త్రవ్వి తలకెత్తి లోకమునకు వెలుగుబాట చూపుటకు. ఆ తపనయే ఈ సత్యశోధకుని ఆత్మవేదన. దానికి రూపకల్పనయే ఈ పరిశోధనవ్యాసము.

భారతగ్రంథముపై వందలకొలది పరిశోధనవ్యాసములు పాటమరించినవి. తెలుగుభారతమును గూర్చియు తెంపు లేకుండ పెక్కు వ్యాసములు వెలువడినవి. కాని “భారతశిల్పకళాదర్శన” మను నీ విషయము అదృష్టపూర్వము. అదృష్ట వశమున అది శ్రీ శోభిరాల చేతిలో పడినది. సంస్కృతాంధ్రాంగ్లతత్త్వమనస్తత్త్వ శాస్త్రవిదుడగు ఈ సవ్యసాచికి “చక్రధర” (డాక్టర్ లకంసాని చక్రధరరావు గారు) చోదకత్వ ముద్దినది. ఇదియు నొక విశేషము.

“శిల్ప” మనగా కేవలశిలాశిల్పమో, చిత్రశిల్పమో, సాహిత్యశిల్పమో, ఛందశిల్పమో, అక్షరశిల్పమో కాక కర్మకళల మభివృద్ధి మగు నెల్ల

శిల్పములును పరిశీలనార్హములే. అట్టి శిల్పము యొక్క చరిత్ర ఆద్యమానవుని హస్తకౌశలస్ఫూర్తితో మొదలయినది. కూడు, గుడ్డ, ఇల్లు వాకిలి, పనిముట్లు కొరముట్లు ఇట్టి అవశ్యక వస్తునిర్మాణముతో మొదలైన ఆద్యమానవ హస్తకౌశలము భారతకథాకాలము నాటి కెట్టి పరిణామవికాసము లంది మహా శిల్పకళ గారూపాందెనో దానికి లక్ష్యలక్షణ నిరూపణము చేయుటే ప్రకృతవ్యాస పరమార్థము. ఇంత గ్రంథమున్నది కనుకనే ఇది సముద్రమంత లోతు గల గహనమైన విషయ మని చెప్పవలసెను.

వ్యాసావకాశము ననుసరించి శిల్పపరిణామచరిత్రను పరిమిత మొనర్చి భారతకాలము నాటి వివిధశిల్పముల నిర్మాణచరిత్రను మాత్రము సరహస్యముగా వివరించుట జరిగినది. భారతకథాపాత్రలలో తానును ఒకడైన వ్యాసమహర్షి సంస్కృత భారతములో తన కాలమునాటి శిల్పనిర్మాణముల విశేషములే తాను ప్రస్తావించియుండును. భారతమును తెనిగించిన కవిత్రితయము కాలము నాటికి ఆయా శిల్పనిర్మాణములలో పెక్కు మార్పులు వచ్చియుండును. భారతకథా స్థలము ప్రధానముగా ఉత్తరభారతము వ్యాసు డచ్చటి వానినే ప్రస్తావించి యుండును. కవిత్రితయమునకు దక్షిణ భారత శిల్పకృతులు మాత్రమే పరిచితములు. సంస్కృతాంధ్రభారతములు రెండింటి శిల్పకళాదర్శనములో పొడచూపు భేదములను పసిపట్టి, పరిశీలించి, పరిశోధించి బహిర్గత మొనర్చుటే ప్రకృతవ్యాసరచనము నందలి పరమక్లిష్టమగు వ్యాసఘట్టము. ఈ ఘట్టమును దాటుటకే రచయిత శిల్పకృతుల నిర్మాణములో సంస్కృతభారతము నుండి తెలుగుభారతము ఎచ్చు పెచ్చట భేదించుచున్నదో తెలుపుచు మూలాను వాదములను యథాతథముగా నుటంకించెను. శ్రమసాధ్యమైన ఈ పని శ్రద్ధతో నిర్వహించుట వలననే పరిశోధితవిషయమునకు సునిశితత్వమును సమగ్రతయును సిద్ధించినవి.

పురదుర్గరాజసభాభవనాదులకు సంబంధించిన వాస్తు శిల్పము భూజలాంతరిక్ష యానములకు సంబంధించిన రథనౌకావిమానాదిశిల్పము యుద్ధతంత్రాయుధ నిర్మాణసంబంధి యంత్రశిల్పము, ఇష్టావూర్తాదిక యజ్ఞ శిల్పము, రూపప్రతిరూప ప్రతిమాలంకరణాదిక రూపశిల్పము మున్నగు, అనంతరూప వైవిధ్యము గల “శిల్పకళ”ను ఆంధ్రభారతము నడ్డుపెట్టుకొని దర్శించి, భారతీయమగు నొక ప్రాచీన మహాసంస్కృతిని పరిశోధనగ్రంథ రూపమున నుద్ధరించిన మనీషి డాక్టరు శోభిరాల అవశ్యమభినందనీయుండు.

విశ్వకర్మ - త్వష్ట - స్థపతి-శిల్పచార్య-రథకార - కర్మారపర్థకి-స్వర్ణకార -
 దేవబ్రాహ్మణ - విశ్వబ్రాహ్మణ - పాంచాలబ్రాహ్మణాది పర్యాయవాచకములతో
 పిలువబడు శిల్పిజాతి యొక్క పుట్టుపూర్వోత్తరములను సప్రమాణముగా
 నిరూపించుట యందు రచయిత పరమజాగరూకుడై వర్తించెను. ప్రమాణ
 నిరూపితములుగాని యంశములకు పరిశోధనగ్రంథమున స్థానము లేదను
 సత్యమును విస్మరింపక రచన సాగించెను.

* * * *

సువిమలవిద్యావిశారదుడును, సకలగుణవర్జితుడును, సర్వశాస్త్రార్థ
 వేత్తయును మామత్ముడును నగు విశ్వకర్మ సురగణములకు సూత్రధారుడు.

రావణబ్రహ్మకు పిల్లనిచ్చిన మామగారును, పతివ్రతాతిలకమగు
 మండోదరికి తండ్రియు, మయనభానిర్దాతయు నగు మయుడు ఎల్లదాసవులకును
 సూత్రధారుడు. మయశిల్పమే మధ్యపాతాళము (సెంట్రల్ ఆమెరికా) వరకు
 ప్యాకి, నేటికిని వాస్తుపూజ లందుగొనుచున్నట్లు పరిశోధకమతము.

సూత్రధార శబ్దము వాస్తుశాస్త్రమందే కాక నాట్యశాస్త్రమందును
 ప్రసక్తము. ప్యాచీనకాలములో నాట్యప్రయోగదక్షులగు సూత్రధారులును శిల్పలే
 యనుట కిదియెంతయు సుపబలకము. ఇట్టివే నాదృష్టిలో ననేకాంశములు
 గలవు. వాని నుటంచుట కిది సమయము కాదు - సందర్భమును గాదు.

డాక్టర్ శోభిరాం వారి కృషి నభినందించుటయే ప్రకృతకార్యము.
 ఈ సిద్ధాంతవ్యాసమునకు అంధ్యవిశ్వవిద్యాలయమున శ్రీ త్రిపురనేని గోపీచంద్
 స్మారక స్వర్ణపతక బహుకృతి లభించుటయు ముదావహము. ప్రగాఢ మగు
 పరిశోధనకృషి కిదియు నొక గుర్తింపు గదా !

ఈ పరిశోధనకృషి నొక్కమాటలో చెప్పవలె నన్న ఇట్లు చెప్పవచ్చును
 “హరప్పా మొహంజోదారో త్రవ్వకముల వలన ప్రాచీనభారతీయసంస్కృతి
 యెంత బయల్పడెనో ఈ పరిశోధనవ్యాసము వలన అంత కిబ్బడి ముబ్బడి యగు
 పురాభారతీయశిల్పసంస్కృతి సిద్ధాంతసిద్ధాన్తమై బయలుపడినది.

తథాస్తు !

హైదరాబాద్ }
 22-6-1985 }

(సం॥) వి. వి. యల్. నరసింహారావు

కృతజ్ఞతా నివేదనము

నా పరిశోధనమునకు పర్యవేక్షకులై సన్నచరితార్తుని చేసిన

డా॥ లకంసాని చక్రధరరావు గారికి

నిరంతరపరిశోధనా ప్రత్యయ ప్రతిరూపమయిన నా

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతశిల్పకళాదర్శనమునకు

1984 సం॥లో నాకు డాక్టరేట్ పట్టమును ప్రసాదించుటయేకాక

దాని నా సంవత్సరము పరచొత్కృష్ట సిద్ధాంత గ్రంథముగా పరిగణించి

తీపురనేని గోపిచంద్ స్మారక స్వర్ణపదకవిహాకృతి

నొసగిన ఆంధ్రవిశ్వకళాపరిషత్తు వారికి

పండితప్రకాండులయిన పరీక్షక పారిషదులకు,

వీక్ష్యపరిశోధన గ్రంథనిర్ణాయక సంఘసభ్యులకు

తమ యమూల్యాభిప్రాయము లొసగి యాశీర్వదించిన

విద్యుద్వ రేణువులకు విమర్శక చక్రవర్తులకు

నా కృతజ్ఞతాపూర్వకాభివాదనములు

ఈ గ్రంథ ముద్రణమునకు పదివేల రూపాయలు అర్థికసహాయము
నొసగిన తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానము కార్యనిర్వహణాధికారిగారికి
సర్వదా కృతజ్ఞుడను.

ఈ గ్రంథ ప్రచురణమునం దనేకవిధములుగా సాయపడిన సాహితీ
బంధువులకు, అప్తమిత్రులకు హర్షికాభివందనములు

ఈ గ్రంథమును సర్వాంగసుందరముగా ముద్రించి యిచ్చిన
మహాదయ పబ్లికేషన్స్, శ్రీకాకుళం వారికి తదధిపతులు సహృదయ మిత్రులు
శ్రీ టి. వి. శివరావు గారికి, శ్రీ టి. వీరభద్రయ్య గారికి, వారి సెబ్బందికి
హృదయ పూర్వక ధన్యవాదనములు

—శోభిల సత్యనారాయణ

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారత శిల్పకళాదర్శనము

తృ తీ యో న్మే ష ము

యజ్ఞశిల్పము

యజ్ఞస్య చక్షుః ప్రభృతి ర్ముఖం చ
వాచా శ్రోత్రేణ మనసా జుహోమి ।
ఇమం యజ్ఞం వితతం విశ్వకర్మణా
దేవాయంతు సుమనస్యమానాః ॥

—అథర్వ 2-35-5 *

యజ్ఞస్వరూపుడగు పరమేశ్వరుని వాక్చరిత్రముననపూర్వకముగా
ధ్యానించుచు యజ్ఞచక్షువును, యజ్ఞపోషకుడును, యజ్ఞముఖమును నగు
అగ్ని దేవుని యందు హోమము చేయుచున్నాను.

* 'విశ్వం కర్మ కరణీయం యస్య స ప్రజాపతిః ।

విశ్వకర్మా విశ్వక్పద్ దేవః ॥'

— సాయణ

'తతః విశ్వకర్మణా దేవేన వితతమ్ విస్తృతమ్ ఉత్పాదితమ్ ఇమం
అనుష్ఠీయమానం యజ్ఞం దేవా ఇంద్రాద్యా యష్టవ్య దేవతాః
సుమనస్యమానాః సుమనస ఇవ ఆచరంతః అనుగ్రహబుద్ధ్యోపేతాః
సంతః ఆయంతు అగచ్ఛంతు'

— సాయణ

విశ్వకర్మ ప్రజాపతి చేత విస్తృతము చేయఁబడిన యీ యజ్ఞమునకు ఇంద్రాదిదేవత లనుగ్రహపూర్ణులై వత్తురుగాక !

యజ్ఞము విజ్ఞానదాయకమైన సత్కార్యము. ¹

లోకమునందు మానవులను సృజించిన పృథ్విప్రజాపతియే వారి యోగ క్షేమములు కోరి సకలాభీష్ట ప్రదమగు యజ్ఞమును కల్పించినాఁడు -

సహయజ్ఞాః ప్రజాస్సృష్ట్యా పురోవాచ ప్రజాపతిః ।

అనేన ప్రసవిష్యధ్వ మేష వోఽస్త్విష్టకామధుక్ ॥

—వ్యా.భా భీష్మ. 27-10

(భగవద్గీత - 3.10)

ప్రజాపతి కల్పాది యందు మానవులను యజ్ఞ సహితముగా సృష్టించి, 'ఈ యజ్ఞానుష్ఠానముతో మీ రభివృద్ధి నొందుఁడు. ఇది మీ కోరికలను దీర్చు కామధేనువు వంటి' దని వారితోఁ బలికినాఁడని శ్రీ కృష్ణ భగవానుఁ డర్హునునికి దెలిపినాఁడు.

మానవుని కర్మబంధమోక్షమునకు సాధనముగా యజ్ఞము సృష్టింపఁ బడన దని వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు. ²

1 చూడు :- శ్రీ క్షేమంకరదాస్ త్రివేది : అధర్వణవేద - భాషాభాష్యము - పుట.35

—శ్రీ దయానంద సంస్థాన్ ప్రచురణ

“విశ్వకర్మ పరమేశ్వరునిచే విస్తృతము చేయఁబడిన విజ్ఞానదాయకమును పూజనీయము నైన యీ సత్కర్మకు [యజ్ఞమ్] వ్యవహారకులైన మహాత్ములు [దేవాః] కుభసంకల్పములతో [సుమనస్యమానాః] వత్తురు గాక”

2 చూడు :- శ్రీ విద్యాప్రకాశానందగిరి స్వాములవారు. గీతామకరందము. పుట.355

యజ్ఞ మన దేవతల నుద్దేశించి యగ్నియందు ఘృతాహుతు లర్పించుచుఁ జేయు నొకానొక వైదికకర్మ మను భావము లోకమునందు ప్రసిద్ధముగా నున్నది. కాని యజ్ఞశబ్దమున కనేకార్థము లున్నవి.

నిఘంటువు లిచ్చిన యర్థము లివి :

యజ్ఞము : యాగము, కర్మము. 2) వైదిక కార్యము [పంచమహా యజ్ఞములు :- బ్రహ్మయజ్ఞము, దేవయజ్ఞము, పితృ యజ్ఞము, భూతయజ్ఞము, మనుష్యయజ్ఞము అని యైదు] 3) అగ్ని, 4) విష్ణువు, 5) శివుడు, 6) ఆత్మ.

— సూర్యరామాంధ్రనిఘంటువు

యాగ మనగా హోమముచేసి దేవతలకు హవిర్భాగము లిచ్చుట.

యజ్ఞశబ్దము యజ భాతువు నుండి నిష్పన్నమైనది.

“యజ - దేవపూజా సంగతికరణ దా నేమ” అను భాతుపాఠము ననుసరించి యజ్ఞశబ్దమున కీ క్రింది యర్థములు చెప్పబడినవి.

- 1 వేదమంత్రములతో పరమాత్మను స్తుతించుట - పూజించుట. హోమము చేసి దేవతలకు హవిర్భాగము లర్పించుట.
- 2 సజ్జన సాంగత్యముతో, వివిధపదార్థసంయోజనముతో నూతన వస్తువులను సృష్టించుచు శిల్పవిద్యను ప్రత్యక్షీకరించుకొనుట.
- 3 దానమనద్రవ్యత్యాగము వివిధవస్తువులను, విద్యలను దానము చేయుట, అన్నదానము, భూదానము, సువర్ణదానము ఇత్యాదులు.

కావున యజ్ఞము మూడువిధములని శ్రీ దయానంద సరస్వతి తెలిపినాడు.¹

1. అగ్నిహోత్రము మొదలు అశ్వమేధపర్యంతముగల యజ్ఞములు.
2. ప్రకృతి మొదలు స్థూలప్రకృతి వఱకుఁ గల జగద్రచనారూపము; శిల్పవిద్యయు
3. సత్సంగాదుల వలనఁ గలుగు విజ్ఞానము, యోగమును.

యజ్ఞమున శ్రేష్ఠతమమైన కర్మ మని యజుర్వేదము చెప్పుచున్నది.

‘శ్రేష్ఠతమాయకర్మణే’.

శుక్ల - యజు 1-1

‘యజ్ఞో వై శ్రేష్ఠతమం కర్మ’ - అని శతపథబ్రాహ్మణము

బభూవ యజ్ఞో వేదేభ్యో యజ్ఞః ప్రీతాతి దేవతాః॥

—వ్యా.భా - శాంతి 121-37

యజ్ఞము వేదముల వలననే యావిష్కరింపఁబడినది. యజ్ఞము దేవతలను సంతృప్తులను జేయును.²

ఋగ్వేదము యజ్ఞప్రశంస తోడనే ప్రారంభమగుచున్నది.

అగ్ని మీశే పురోహితమ్.

యజ్ఞస్య దేవ మృత్విజమ్.

హోతారం రత్నధాతమమ్॥

—ఋగ్వేద 1-1-1

ఈ మంత్రమునకు శ్రీ దయానంద సరస్వతి అగ్నిహోత్రపరమగు నర్థమునే కాక, శిల్పయజ్ఞ పరమగు నర్థమును గూడ వివరించినాడు.

1. స్వామి దయానందసరస్వతి : వేదతత్త్వప్రకాశము.

ఆంధ్రానువాదము - పుట 94.

2. పోల్సు : వ్యా.భా అను 145. (దక్షిణాత్యపృతి)

‘యజ్ఞాదీనాం సమారంభః శ్రుతేనైవ విధీయతే.

యజ్ఞస్య ఫలయోగేన దేవలోకః సమృద్ధ్యతే॥

‘ శిల్పక్రియలచే నుత్పన్న మొనరింపఁదగిన పదార్థముల నొనఁగువాఁడును ఆ పదార్థముల నుత్పన్న మొనరించుటకు ముందె ఛేదనధారణాదిగుణములు కలిగి యుండువాఁడును, శిల్పవిద్యాసాధనహేతు వయిన వాఁడును, సువర్ణాది రత్నములను ధరించువాఁడును నగు భౌతికాగ్నిని నేను స్తోత్రము చేయు చున్నాను ’.¹

యజ్ఞేషు దేవ మీశ తే ||

—ము. 1-15-7

అగ్ని హోత్రాద్యశ్వమేధ పర్యంతము అగ్నికార్యముతో పరమేశ్వర పూజచేయు మనుష్యులు - శిల్పవిద్యామయ యజ్ఞముతో వివిధపదార్థములను సంయోజనము చేయు శిల్పులు - ఆనందయుక్తు లగుదురు. ²

ఆ నో యజ్ఞాయ తక్షతు ఋభుమద్ వయః ||

—ము. 1-111-2

ఓ విద్వాంసులారా ! పదార్థసంయోజనముతో నూతనవస్త్రాత్పత్తిని చేయు శిల్పక్రియాసిద్ధికి వలయు శక్తిని మా కొసంగుడు. ³

ఈ విధముగా శ్రీదయానందసరస్వతి ఋగ్వేదమునందలి అగ్ని - అశ్వ - ఋభుదేవతాకములగు సూక్తములందలి యజ్ఞశబ్దమునకు హవన మనియే కాక శిల్పవిద్యామయయజ్ఞ మను నర్థము చెప్పుట యుక్తి సహముగా నున్నది.

కావున యజ్ఞ మన హోమకార్యమనియే కాక సందర్భమునుబట్టి శిల్పమనియు నర్థము చెప్పికొనవచ్చును.

యజ్ఞో భవతి శిల్పం శిల్పం వై భవతు యజ్ఞః

పుణ్యం భవతు శిల్పమ్ ||

— యాజుషాధర్వణశిల్పోపనిషత్తు

1.	మాడు :- శ్రీదయానందసరస్వతి - ఋగ్వేద - భాషాభాష్యము	- పుట 1
2.	—అదే—	పుట 25
3.	—అదే—	పుట 143

యజ్ఞము వైదిక మనియు లౌకిక మనియు రెండు విధము లని భారతము చెప్పుచున్నది.

యజ్ఞంబు తెఱంగెఱింగింపవే యని పార్వతి ప్రార్థించినం బరమేశ్వరుం డిట్లనియే.

సీ॥ విను మింతి : వైదికంబును లౌకికంబును
నను రెండు తెఱఁగులు యజ్ఞవిధులు
వర్ణయోగ్యార్జకవర్ణనాంచితధన
ధాన్యముల్ గొని దేవతలకుఁ దృప్తి
యగు నట్లుగా ఋత్విగర్చన మొప్పఁగాఁ
గావించునది వైదికంబు;
దేవతలకు మహోత్సంబులు చేయుటయు గీత
వాద్యనృత్యము లనవద్యములుగ
సంఘటించుటయును, సద్గంధమాల్యధూ
పప్రదీపభోజ్యభక్ష్యములు న
మాదరంబుతో నివేదించుటయు లౌకికంబు
రెండు నమరగణహితములు.

— తిక్కన. అనుశాసన - 5-198

ఇది కొంత వఱకు మూలానుసరణమే. కాని మూలము వలన మఱికొన్ని యంశములు తెలియుచున్నవి.

వేదవిహితములైన అగ్నిష్టోమాదియజ్ఞములు నిర్వహించుటకు శుద్ధమయిన యజ్ఞద్రవ్యములతోపాటు యజ్ఞోపకరణములు కావలయును - ఇది శాస్త్రవిధి.

అగ్నిష్టోమాదిభిర్యజ్ఞై ర్వేదేషు పరికల్పితైః
సుశుద్ధై ర్యజమానైశ్చ ఋత్విగ్భిశ్చ యథావిధి
శుద్ధైర్ ద్రవ్యోపకరణై ర్యజ్ఞవ్య మితి నిశ్చయః

— వ్యా.భా అనుశాసన-145*

* చూడు :- మహాభారతము హిందీ అనువాదసహితము

గీతాపెస్ - గోరఖ్ పూర్

—పు. 6001

దేవాలయముల యందలి దేవతావిగ్రహముల నభిషేకాదులతో సంస్కరించి, గంధమాల్యధూపదీపనైవేద్యాదులతో పూజించి నృత్యగీత గానములతో కనులపండుపుచేయు వివిధకార్యకలాపములతో నుత్సవములు చేయుట లౌకికయజ్ఞము. ఇట భక్తిప్రధానము.

దేవసత్కారముద్దిశ్య క్రియతే లౌకికోత్సవః
దేవగోష్ఠేఽధిసంస్కృత్య చోత్సవం యః కరోతి వై
యాగాన్ దేవోపహారాంశ్చ శుచిర్భూత్వా యథావిధిః
దేవాన్ సంతోషయిత్వా స దేవి ధర్మమవాప్నుయాత్ ॥

.....
నృత్యై! ర్వాద్యైశ్చ గాంధర్వై రన్యైర్ దృష్టివిలోభనైః ।
దేవసత్కార ముద్దిశ్య కుర్వతే యే నరా భువి ।
తేషాం భక్తికృతేనైవ సంస్కారేణైవ పూజితాః ।
తేనైవ తోషం సంయాంతి దేవి దేవాత్రివిష్టపే ॥

—వ్యాఖ. అనుశాసన - 145*

వైదికయజ్ఞములందు యజ్ఞశాలలు, యజ్ఞవేదికలు, సుక్ష్మప్రవాది యజ్ఞోపరణములు, యూపస్తంభములు నిర్మించుటకు స్థపతులు, దారుశిల్పులు కావలయును.

లౌకికయజ్ఞములందు ముఖ్యములయిన దేవాలయములు, దేవతావిగ్రహములు నిర్మించెడువారుస్థపతులే. ఉత్సవాదులందు సకల విధాలంకారములు చేయువారు శిల్పులే.

వైదికలౌకికయజ్ఞ నిర్వహణమునందు శిల్పాచార్యుల యవసర మెంతేని గలదు.

దేవమానవలోకము లందలి సకలద్రవ్యములు యజ్ఞార్థమే
సృష్టింపఁబడిన వని మహేశ్వరుఁ డుమాదేవికిఁ దెలిపినాఁడు.

ఇదం తు సకలం ద్రవ్యం దివి వా భువి వా ప్రియే
యజ్ఞార్థం విద్ధి తత్సృష్టం లోకానాం హితకామ్యయా॥

—వ్యా.భా. అను-145*

భగవత్ప్రీత్యర్థము చేయు పూజ - యజ్ఞము - వైదికమయినను
లోకకోత్సవమయినను వానిని నిర్వహించుటకుఁ దగిన ద్రవ్యోపకరణములు
సంపాదించుటకు ధనము కావలయును.

ధనసంగ్రహంబు.....

భోగార్థకృతంబు దుష్ట మగుటయుఁ గలదు

యజ్ఞార్థకృతంబైన నదియు నిచ్చెన బ్రహ్మపదము నొంద ॥

—తిక్కన. కాంఠి. 1-144

మూలము నం దిట్లున్నది.

యజ్ఞాయ సృష్టాని ధనాని ధాత్రా

యజ్ఞాయ సృష్టః పురుషో రషీతా చ ॥

తస్మాత్ సర్వం యజ్ఞమేవాపయోజ్యం

ధనం న కామాయ హితం ప్రశస్తమ్ ॥

—వ్యా.భా. కాంఠి. 26-25

ప్రజాపతి యజ్ఞోపయోగార్థము ధనమును సృష్టించినాఁడు. ఆ ధనమును
కాపాడి యజ్ఞము చేయుటకు పురుషుని సృష్టించినాఁడు. ధనమును కేవల
మైహిక సుఖముల కొరకు వినియోగించుట శ్రేయస్కరము కాదు;
ప్రశస్తమును గాదు.

ఈ విధముగా మానవులను, లోకహితముఁగోరి యజ్ఞార్థము ధనమును
సృష్టించిన సకలజగత్సృష్టికర్తను - ప్రజాపతిని - పూజించుట మానవ
ధర్మము.

* చూడు :- మహాభారతము - గీతాప్రెస్, పుట 6001

యజ్ఞపురుషుఁడు

యజ్ఞో వై ప్రజాపతిః ।

యజ్ఞ మేవ ప్రజాపతి మారభతే ॥

— కృ. య. 2-5-7 *

యజ్ఞము ప్రజాపతిస్వరూపము. కావున మోత యజ్ఞస్వరూపుఁడయిన ప్రజాపతిని ప్రాజాపత్యమంత్రముతో స్తుతింప వలయును.

యజ్ఞము ప్రజాపతి చేత సృష్టించబడినది.

చ మ స పాత్రల యందున్న సోమరసము ప్రజాపతి స్వరూపము. సోమయాగము ప్రిజాపతిస్వరూపము. కావున ప్రజాపతిని తృప్తిపఱపవలయును తృప్తుఁడయిన ప్రజాపతి యజ్ఞకర్త కైశ్వర్యము నొనఁగును.

బభూష న్నవేక్షేత్తైష వై పాత్రియః ప్రజాపతిర్

యజ్ఞః ప్రజాపతి స్తమేవ తర్పయతి ।

స ఏన తృప్తోభూత్వాఽభి పవతే ॥

— కృ. య. 2-3-2 **

అట్లే బ్రహ్మవర్చస్కాముఁడును ప్రజాపతిని సంతృప్తునిఁ జేయవలయును

* “ యజ్ఞస్య ప్రజాపతిస్సప్తిత్వాత్ తత్స్వరూపః తస్మాత్ ప్రాజాపత్య మంత్రస్య పృథమపారేన యజ్ఞరూప మేవ ప్రిజాపతిం పౌరర్థివాన్ భవతి. ”

— సాయణ

“ He (Hota) repeats a verse addressed to Prajapati -
Prajapati is the Sacrifice. Verily he grasps the sacrifice
as Prajapati ” — A. B. Keith. T. S. ii-5-7

** “ బభూషన్ భవితు మిచ్ఛ న్నైశ్వర్యకామ ఇత్యర్థః పాత్రియః పాత్రేఽవస్థిత ఏష సోమః ప్రజాపతిస్వరూపః అనేన సాధ్యో యజ్ఞోఽపి ప్రిజాపతిస్వరూపః అతోఽనేనావేక్షణేన తమేవ ప్రిజాపతిం తర్పయతి స చ తృప్త ఏనం యజమాన మైశ్వర్యార్థమభివః శోధయతి ” — సాయణ

Cf :- A. B. Keith : T. S. iii-2-3

ప్రజాపతి ర్విశ్వకర్మా [శు.య. 18-43] *

ప్రజాపతి ర్విశ్వకర్మా విముంచతు [కృ.య. 4-2-5-2] **

అను యజుర్వాక్యముల వలన సృష్టికర్తయైన విశ్వకర్మయే యజ్ఞపురుషుఁడని తెలియనగును.

అట్లే విశ్వవ్యాపకత్వము వలన యజ్ఞము విష్ణుస్వరూప మనియుఁ జెప్పఁబడినది.

యజ్ఞో వై విష్ణుః ॥ — కృ. య. 3-1-10 □

[విష్ణో ర్వాక్యకత్వేన యజ్ఞస్వరూపత్వాద్ వైష్ణవమంత్రేణ

యజ్ఞ మేవ పునరపి ప్రవర్తితవాన్ భవతి. — సాయణ]

యజ్ఞో వై విష్ణుర్ యజ్ఞమేవాఽఽరభ్య ప్రతనుతే ॥

— కృ. య. 3-5-1 □□

[యజ్ఞస్య సర్వాంగవ్యాపిత్వాద్ విష్ణుత్వ మతో వైష్ణవేన హ విసా

యజ్ఞమేవోపకృమ్య ప్రకర్షేణ విస్తృతవాన్ భవతి. — సాయణ]

మహాభారతకాలమున విష్ణువే యజ్ఞస్వరూపుఁడు - యజ్ఞపురుషుఁడు నను భావము ప్రాచుర్యము నొందినది.

విష్ణు నెఱుగు టదికవిమలబోధము యజ్ఞ

మూర్తి యజ్ఞకర్త మూర్తి యజ్ఞ

కలనమూర్తి యజ్ఞఫలమూర్తి విష్ణుఁ డ

తండు కృష్ణుఁ డమలతరచరిత్ర. ।

అని వ్యాసమహర్షి శల్యునికిఁ జెప్పినట్లు భీష్ముడు ధర్మజునకుఁ దెలిపినాఁడు.

— తిక్క-న - అను. 1-167

* "The Lord of Creatures, Omnific....."

— Ralph T. H. Griffith - The Texts of the White YEJURVEDA.

** "Let Prajapati, All-worker, release it."

— A. B. Keith : T. S. iv-2-5-2.

□ "Vishnu is the Sacrifice; Verily he makes the Sacrifice."

— A. B. Keith : T. S. iii-1-10

□□ "Vishnu is the Sacrifice, Verily commencing the sacrifice he continues it."

— A. B. Keith : T. S. iii-5-1

అహం విష్ణు రహం బ్రహ్మ శక్తిశ్చాహం సురాదిపః ॥

అహం శివశ్చ సోమశ్చ కశ్యపోఽథ ప్రజాపతిః ।

అహం ధాతా విధాతా చ యజ్ఞశ్చాహం ద్విజోత్తమ ॥

—వ్యా. భా. వన. 180-5,6 *

నారాయణాఖ్యుండ నైన నేను శాశ్వతుండ ననియు సకల జగత్సృజువు ననియు, సృష్టి స్థితి లయకారకుండను నేనే యనియు, బ్రహ్మాదీసురలు నాయాకృతులే యనియు, యజ్ఞము నా స్వరూపమే యనియు, యజ్ఞకర్తలు, నన్నే స్తోత్రము చేయుదురనియు నారాయణుండు మార్కండేయమహామునికి తన ప్రభావమును దెలిపినాడు.¹

అతులితదక్షిణాన్వితమహాధ్వరసంఘము తే నానర్చితన్

జతురమనీషితాప్రచురసౌఖ్యలు భూసురముఖ్యు లంచిత

ప్రతులు మహిపతుల్. సుగుణవశ్యులు వైశ్యులు భక్తి నన్ను సం

తతమును గొల్తు రీ క్షితి నుదాత్తమహాకృతుకర్తశీలురై .

—ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 4-269

క్రతువరులు నన్నుఁ దగ సం

స్తుతించి ఫలమందఁ గండ్లు; దోషయుతులు స

మ్మతిఁ బ్రాయశ్చిత్తంబునఁ

గృతాత్ము లగుదురు మదీయకీర్తనపరులై .

అని శ్రీకృష్ణుండు భృగుద్రవ్యహుం డయిన యుదంకునకుఁ దెలిపినాడు.

—తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 3-40

మూలమునం దీవిషయ మత్యంతవిపులముగా నున్నది.

* పోల్చు :- వ్యా.భా. ఆశ్వమేధిక. 54-14, 15

అహం విష్ణు రహం బ్రహ్మ శక్రోఽథ ప్రభవావ్యయః ।

భూతగామిన్య సర్వన్య సృష్టా సంహర ఏవ చ ।

“భవవర్ధనవిలయంబులు

నవలీలన వరుస బ్రహ్మ యన విష్ణుఁ డనన్

శివుఁ డన నిర్వర్తింతును

భువనంబుల నేన చూచె భూరిమహిమలన్”—తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 3-42

1. చూడు :- ఎఱ్ఱన, ఆరణ్య. 4-268-269 —(వ్యా.భా వన. ఆ 189)

ఓంకారప్రముఖాన్ వేదాన్ విద్ధి మాం త్వం భృగుద్వహా ।
 యూపం సోమం చరుం హోమం త్రిదశాప్యాయనం మఖే ॥
 హోతార మపి హవ్యం చ విద్ధి మాం భృగునందన ।
 అధ్వర్యుః కల్పకశ్చాపి హవిః పరమసంస్కృతమ్ ॥
 ఉద్గాతా చాపి మాం స్త్రాతి గీతఘౌషైర్మహాధ్వరే ।
 ప్రాయశ్చిత్రేషు మాం బ్రహ్మన్ శాంతిమంగళవాచకాః ॥
 స్తుపంతి విశ్వకర్మాణం సతతం ద్విజనత్తమ ।

—వ్యా.భా. ఆశ్వమేధిక-54. 8-11

“ఓ భృగువంశవర్ధనా! ప్రణవాదివేదములు, యజ్ఞ సంబంధములగు యూపము, సోమము, చరువు, దేవతలను సంతుష్టి పఱచు హోమము, హోతా, హవ్యము, అధ్వర్యుఁడు, కల్పకము, సుసంస్కృతహవిష్వాన్నము నన్నియు నేనే యని తెలిసికొనుము.

ఓ బ్రాహ్మణోత్తమా! మహాయజ్ఞము లందు సామగానము చేయు నుద్గాతలు నన్నే స్తుతింతురు. ప్రాయశ్చిత్తకర్మములందు శాంతిమంగళవాచకములు పఠించు బ్రాహ్మణు లెల్లపుడు విశ్వకర్మనైన నన్నే స్తోత్రము చేయుదురు.

మధుసూదన! నీవే విష్ణుండవు. నీవే యజ్ఞస్వరూపుండవు. యజ్ఞము చేయువాడవు-చేయించుకొనువాడవు నీవే యని పరశురాముఁడు చెప్పినాఁడు.

విష్ణుత్వమసి దుర్ధర్ష త్వం యజ్ఞో మధుసూదన ।

యష్టా త్వమసి యష్టవ్యో జామదగ్న్యో యథాబ్రవీత్ ॥ 1

—వ్యా.భా. వన. 12-51,

“నిన్ను నాది ప్రజాసద్గంబునఁ బ్రజాపతి పని యనితుం డయిన దేవలుండును, సత్యంబు వలన యజ్ఞంబు నుద్ధరించుటం జేసి నిత్యసత్య మయిండు వయిన యజ్ఞ పురుషుండ పని కశ్యపుండును..... జెప్పిరి.

యోగధరులకు సాధుజనులకు గతి వీవ ”

యని ద్రౌపది శ్రీకృష్ణుని ప్రశంసించినది.

—ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య 1-133

వ్యాసప్రాక్త మగు విష్ణుసహస్రనామస్తోత్రము నందు విష్ణువే
యజ్ఞస్వరూపుఁడుగా యజ్ఞపురుషుఁడుగాఁ గొనియాడఁబడినాఁడు.

యజ్ఞో యజ్ఞపతి ర్యజ్ఞా యజ్ఞాంగో యజ్ఞవాహనః ॥

యజ్ఞభృద్ యజ్ఞకృద్ యజ్ఞీ యజ్ఞభుగ్ యజ్ఞసాధనః ।

యజ్ఞాంతకృద్ యజ్ఞగుహ్య మన్న మన్నాద ఏవ చ ॥

—వ్యా.భా. అమ. 149-117, 119

పై విష్ణునామములకు వ్యాఖ్యాత లిచ్చిన యర్థము లివి :

- 1 యజ్ఞః : యజ్ఞస్వరూపుఁడు
- 2 యజ్ఞపతిః : యజ్ఞములకు ప్రభువు; యజ్ఞములను కాపాడువాఁడు.
- 3 యజ్ఞా : యజ్ఞము నాచరించు యజమానస్వరూపుఁడు.
- 4 యజ్ఞవాహనః : స్వర్గాదిఫలములకు హేతుభూతములగు యజ్ఞములను నడుపువాడు.
- 5 యజ్ఞాంగః : యజ్ఞసాధనములె యవయవములుగాఁ గలవాఁడు.
- 6 యజ్ఞభృత్ : యజ్ఞమును ధరించువాడు.
- 7 యజ్ఞకృత్ : సగౌత్మకమగు యజ్ఞము చేసి సకల జగములను సృష్టించినవాడు.
- 8 యజ్ఞీ : సమస్త యజ్ఞములు ఎవనియందు సమాప్తమగుచున్నవో వాఁడు; పరమాత్ముఁడు.
- 9 యజ్ఞభుక్ : యజ్ఞఫలభోక్త; యజ్ఞఫలమును జీవులచే ననుభవింప జేయువాఁడు.
- 10 యజ్ఞసాధనః : పరమాత్ముఁ డయిన తనను పొందుటకు ఫలత్యాగబుద్ధితోఁ జేయు యజ్ఞములే సాధనములుగా గలవాఁడు.
- 11 యజ్ఞాంతకృత్ : పూర్వాహుతితో యజ్ఞఫలము నొసఁగువాఁడు.
- 12 యజ్ఞగుహ్యమే : యజ్ఞములతో గుప్తమైన నిష్కామయజ్ఞస్వరూపుఁడు.

విష్ణువు వలె శివుడును యజ్ఞస్వరూపుడే.

[బ్రహ్మప్రోక్షమయిన మహాదేవసహస్రనామ స్తోత్రము నందు శివునకు యజ్ఞుడు (530), యజ్ఞసమాహితుడు (531) అను నామము లున్నవి.

.....యజ్ఞో యజ్ఞసమాహితః —వ్యా.భా. అను. 17-94

విశ్వేశ్వరునకు 'విశ్వకర్మమతి' (555) అనునది మతొక నామము. జగద్రచనారూపకర్మమునందు, గుళలు, డని యర్థము.

వేదములు, యజ్ఞములు, సోమరసము, దక్షిణలు, అగ్ని, హవిస్సు, యజ్ఞోపకరణములు - అన్నియు నీ రూపములే సందియము లే దని శ్రీకృష్ణుడు పరమేశ్వరుని ప్రస్తుతించినాడు.

వేదాశ్చ యజ్ఞాః సోమశ్చ దక్షిణా పావకో హవిః ।

యజ్ఞోపగం చ యత్ కించిత్ భగవాన్ స్తదనంశయమ్ ॥

—వ్యా. భా. అను. 14-411

జగదాధికారముడు, విశ్వకర్మ (సృష్టికర్త), పుట్టుక లేనివాడు, జగదీశ్వరుడు, నాశరహితుడు, చరాచర జగత్తులను సృష్టించువాడు - సంహరించువాడును నగు పరమేశ్వరునకు శ్రీకృష్ణుడు నమస్కరించినాడు.

లోకాదిం విశ్వకర్మాణ మజ మీశాన మవ్యయమ్ ।

.....
చరాచరస్య స్రష్టారం ప్రతిహర్తార మేవ చ ॥

వవందే తం తదా కృష్ణో వాఙ్మనోబుద్ధికర్మభిః ॥

—వ్యా. భా. శాంతి. 80. 44-47

యజ్ఞము, యజ్ఞకర్త, అగ్ని హోత్రము, హవనము, - వీని రూపమున నున్న నీకు నమస్కార మని దక్షిణబ్రాహ్మి శివునికి మ్రొక్కినాడు.

నమో యజ్ఞాయ, యజినే, హుతాయ ప్రహుతాయ చ ॥

—వ్యా.భా. శాంతి. 284-101

ఈ విధముగా సృష్టికర్తయు, యజ్ఞపురుషుడు నైన జగత్సృష్టకు ప్రబావతి యనియు, విశ్వకర్మ యనియు, విష్ణు వనియు శివు, డనియు, వెత్వేలు నామములతోబలుచుచున్నారు.

నామ మేదైనను పరమేశ్వరుడొక్కడే.

యజ్ఞ ఫలము

స్వర్గకామో యజేతేతి సతతం శ్రూయతే శ్రుతిః

ఫలం ప్రకల్ప్యపూర్వం హి తతో యజ్ఞః ప్రతాయతే ॥

—వ్యా. భా. శాంతి. 268.18

స్వర్గము కోరు మనుజుఁడు యజ్ఞము చేయవలయు నని వేదము చెప్పుచున్నది. స్వర్గఫలప్రాప్త్యర్థమీ యజ్ఞము చేయుచున్నా నను సంకల్పముతో యజమానుఁడు యజ్ఞకర్మము నారంభింపవలయును.

యజ్ఞము చేయు ధర్మాత్ము లిహపరసౌఖ్యము లందఁగలరు.

ధర్మము సల్పుచున్ దగిలి ధర్మపథంబునఁజేసి యర్థముం
బేర్మియుఁ గాంచి ధర్మవిధి బెండిలియై ప్రజలన్ సృజించి స
త్కర్మములం బ్రశస్తములుగాఁ గ్రతువుల్ పొనరించు సజ్జనుల్
ధర్మజ యిందు నందును ముదంబును గాంతు రభీష్టసౌఖ్యముల్
అని మార్కండేయమహర్షి ధర్మరాజునకుఁ దెలిపినాడు.

—విజ్ఞన. ఆరణ్య. 4-178 *

యజ్ఞము నందు భగవదర్పణము చేయఁగా మిగిలిన పదార్థములను భుజించు సజ్జనులు సర్వపాపవినిర్ముక్తులగుదురు.

యజ్ఞశిష్టాశినః సంతో ముచ్యంతే సర్వకిల్బిషైః ॥ —భగవద్గీత

అశ్వమేధాది యజ్ఞములు పాపభంజకములు.

అవసీశ : యశ్వమేధము

నవబృథమున నీరఁ గ్రుంకి యన్యుఁడు శుద్ధుం

డవుఁ బాపుడైనఁ ; దత్క

ర్తవిశేషము లోకపూజితం బగు టరుదే.

—తిక్కన. శాంతి. 1.305 **

* వ్యా. భా. వన. 188-91

** వ్యా. భా. శాంతి. 35-9

యజ్ఞము చేయుట వలన యజ్ఞకర్తకే కాక సమాజమునకుఁ గూడ మేలు కలుగుచున్నది.

యజ్ఞము లన్నింటిలో హోమకార్యము శ్రేష్ఠమయినది.

‘యజ్ఞవిధానముల హుతంబు పెద్ద’¹

హోమము వలన ధూమము, ధూమము వలన మేఘము, మేఘము వలన వర్షము కలుగును.

అగ్నే రైవ ధూమో జాయతే ధూమాదభ్యం, అభ్యాత్ వృష్టిః ॥

—శతపథబ్రాహ్మణము. కాం. 5-3

అగ్నియందు వేల్పుఁబడు హోమద్రవ్యముల నుండి ధూమము బాష్పము నుత్పన్నము లగును. అగ్ని వృక్షములు, ఓషధులు, వనస్పతులు, జలము మున్నగు పదార్థములందు ప్రవేశించి వానిని పేరుచేసి, వాని యందలి రసమును వానినుండి పేరుచేయును. అదియే దాని స్వభావము. ఆ రస మేకమై వాయువు ద్వారమున నాకాశమునఁ జేరును. అందలి జలాంశము బాష్ప మనఁబడును. శుష్కాంశము పార్థివము. ఈ రెండింటి సమ్మేళనమే ధూమము. ఆ పరమాణువులు వాయుధారమున అకాశమునం దొండెంటితోఁ గలసి మేఘము లగును. వాని వలన వృష్టి యేర్పడును.²

ఈ విషయము భగవద్గీత యందుఁ జెప్పఁబడినది.

అన్నాద్భవంతి భూతాని పర్జన్య దన్న సంభవః ।

యజ్ఞాద్ భవంతి పర్జన్యః యజ్ఞః కర్మ సముద్భవం ॥

కర్మ బ్రహ్మాద్భవం విద్ధి బ్రహ్మాక్షరసముద్భవమ్ ।

తస్మాత్ సర్వగతం బ్రహ్మ నిత్యం యజ్ఞే ప్రతిష్ఠితమ్ ॥

వ్యా. భా. భీష్మ. 27-14, 15.

1. తిక్కన. అశ్వమేధ 2-161. [వ్యా. భా. ఆశ్వ. 44-]

యజ్ఞానాం హుత ముత్తమమ్ ।

2. చూడు :- దయానంద వేదతత్వప్రకాశము - పు. 74. గోపదేవ్ అనువాదము.

“అన్నము వలన పాణులు కలుగుచున్నవి. మేఘము వలన అన్నము కలుగుచున్నది. యజ్ఞము వలన మేఘము కలుగుచున్నది. యజ్ఞము సత్కర్మాచరణము వలనఁ ఫలప్రదమగుచున్నది. సత్కర్మాచరణము వేదాధ్యయనము వలనఁ గలుగుచున్నది [బ్రహ్మేద్భవమ్]. వేదము [బ్రహ్మ] అక్షర పరబ్రహ్మము వలనఁ గలుగుచున్నది. అందువలన సర్వవ్యాపక మగు బ్రహ్మము నిరంతరము యజ్ఞము నందుఁ బ్రతిష్ఠితమై యుండు నని దెలిసికొనుము”. —అని శ్రీకృష్ణభగవానుఁ డర్చునునకుఁ దెలిపినాడు.

కావున దేశసాభాగ్యమునకు మూలకారణము యజ్ఞమే.

మహాభారతకాలమున రాజులు లోకకల్యాణార్థము యజ్ఞయాగాదులు చేయుచుండిరి. అది రాజధర్మము.

రాజు ధర్మరక్షణము చేయవలయును. ధర్మ సంస్థాపనము వలన స్వర్లోక ప్రాప్తి కలుగును. కావున రాజు చేత సకలయజ్ఞక్రియలు నిర్వహింపఁబడును. యజ్ఞమువలన దేవతాప్రతిష్ఠ జరుగును. దేవతలు ప్రసన్నులయినచో వర్షములు కురియును. వర్షముల వలన ఓషధులుద్భవించును. ఓషధుల వలన మనుష్యులు పోషింపఁబడుదురు. అనగా ప్రాణులకు అన్నము లభించును.

ఈవిధముగా ధర్మనిరతితో రాజ్యపాలనము చేయు రాజు ప్రజలకు ధారణ - పోషణకర్త యగుచున్నాడు. అట్టి రాజు పదిమంది శ్రోత్రియులతో సమాన మని మనువు చెప్పినాడు.

రాజ్ఞా ప్రతిష్ఠితో ధర్మో ధర్మాత్ స్వర్గః ప్రతిష్ఠితః
రాజ్ఞో యజ్ఞక్రియాః సర్వాన్ యజ్ఞాద్ దేవాః ప్రతిష్ఠితాః
దేవాద్ వృష్టి ప్రవర్తేత వృష్టే రోషధయః స్మృతాః
ఓషధిభ్యో మనుష్యాణాం ధారయన్ సతతం హితమ్
మనుష్యాణాం చ యో ధాతా రాజా రాజ్యకరః పునః
దశశ్రోత్రియసమో రాజా ఇత్యేవం మను రబ్రవీత్ ||

ఒకానొకప్పుడు పండ్రెండేళ్ల పాటు భూమి కనావృష్టి కలుగఁగా మాంధాత యజ్ఞములు చేసి తద్వారా వర్షములు గురియించి నట్లు భారతమునందుఁ జెప్పఁబడినది.

ఈ విషయము నన్నయ కవితారీతిలో నిట్లు వర్ణించినాఁడు.

“మాంధాతృఁడు సంపూర్ణదక్షిణక్రతువు లనేకంబులు చేసి పద్మసంఖ్యలు గోదానంబుల బ్రాహ్మణులం దనిపి నిజ శాసనంబునఁ బ్రజల నెల్ల నిలిపి

భూమికనావృష్టియైనఁ గడు నల్గి పురుహూతు తోడ
భీచుసంగ్రామంబుఁ జేసెఁ దన దివ్యవృక్షసాయకముల
సామజావలి నేయు నట్లు మేఘసంచయముల నేసి
భూమికిఁ గురియించె వర్షములు సస్యముల్ వృద్ధిఁ బొంద ”

—నన్నయ్య - ఆరణ్య. 3-205,06 *

కారీరీష్టి

వర్షముఁ గోరువారు కారీరీష్టి చేయవలయు నని యజుర్వేదము చెప్పుచున్నది

కారీర్యా వృష్టికామో యజేత । —కల్పము.

సౌమ్యాని వై కరీరాణి సౌమ్యా ఖలు వా ఆహుతిర్ ।

దివో వృష్టిం చ్యావయతి యత్ కరీరాణి భవంతి ॥

సౌమ్యయైవాఽఽహుత్యా దివో వృష్టి మవ యంధే ॥

—కృ. య. 2-4-9 **

సోమవల్లిసదృశములై సౌమ్యము లయిన కరీరాంకురములతో ఆహుతులు చేసినచో నాకాశము వర్షించును.

కారీరీష్టి యందు చేయు హోమము వలన పడమటిగాలి బంధింపఁబడి వర్షానుకూలమయిన తూర్పుగాలి యుత్పాదింపఁబడును.

* వా. భా. వన. 126-37-42.

** Cf. :- A. B. Keith. T. S. ii-2-9.

“The Kariras are connected with Soma; The offering connected with Soma makes the rain to move from the sky; in that there are Kariras (in the sacrifice) by means of an offering which is connected with Soma he wins the rain from the sky.”

విశ్వకర్మ యజ్ఞము చేసినను వర్షములు కురియు
నని యజుర్వేదము వలనఁ దెలియుచున్నది.

యజ్ఞపతి - యజమానుఁడు - వసంతర్తువు నందు జ్యోతిష్టామ
యజ్ఞానుష్ఠానము చేయక యపరాధము చేసి పాపుఁ డగుచున్నాడు. అతని
యపరాధము వలన వర్షాభావము కలిగి యన్నము లేక ప్రజలు క్షామముతోఁ
బీడింపబడు చున్నారు. ఆ పాపపరిహారము చైత్రవైశాఖమాసము లందు
జ్యోతిష్టామాదిక్రతువు లొనరించుటకు విశ్వకర్మ యజ్ఞపతుల మైన మమ్ము
ప్రేరేపించుఁ గాక !

యజ్ఞపతి మృషయ ఏనసా ఆహుః ।

ప్రజా నిర్భక్తా అనుతప్యమానా ।

మధవ్యో స్తోకా వప తౌ రరాధ ।

సం న స్తాభ్యాం సృజతు విశ్వకర్మా ॥

—కృ. య. 3-2-7 *

‘యజ్ఞపతి మృషయ ఏనసా ఆహుః’ - అను మంత్రములచే
నాగ్నిధ్రుఁ డైదు వైశ్వకర్మణ హోమములను జేయవలయు’ నని కల్పము
నందుఁ జెప్పబడినది.

[యజ్ఞపతి మృషయ ఏనసా ఆహురిత్వగ్నిధ్రేయే

పంచ వై శ్వకర్మణాని హుత్వా ఇతి] —**కల్పః

జగత్సృష్టికర్తయుఁ బ్రజాపతియు నగు విశ్వకర్మను ధ్యానించి
హోమము చేయుట వలన యజ్ఞపతి యొనర్చిన పాపము పరిహరింపబడు
ననుట సమంజసమే. ।

* Cf :- A B. Keith - T. S. iii-2-7

“ To the Lord of the sacrifice the Rishis said,
By thy sin creatures are famishing and troubled,
He did not secure the two drops of honey,
May Visvakarma unite us with them ”

** చూడు :- కృష్ణయజుర్వేదీయ తైత్తిరీయ సంహిత.

—సాయణబ్రాహ్మణము - పు. 1584, ఆనందముద్రాణాలయము, పూనా

1. చూడు :- వడ్డెపాటి నిరంజనశాస్త్రి; విశ్వకర్మబ్రాహ్మణ వంశాగమము

—పు. 44-48

మాంధాత ధర్మాత్ముడై విష్ణువువలె త్రిలోకములు జయించి, సదక్షిణముగా నా నా విధయజ్ఞములు, చయనక్రతువులు చేసి, యా పుణ్యఫలమువలన స్వర్గోకమునకేగి యింద్రునర్పసింహాసన మధిష్ఠించినట్లును, ఆ యజ్ఞములు నిర్వహించుటకు యజ్ఞమండపములతో నాతని రాజ్యము నందలి భూభాగ మంతయు నిండియున్నట్లును వ్యాసభారతమునందు వర్ణింపబడినది.

సోఽభిషిక్తో మఘవతా స్వయం శక్రేణ భారత ।

ధర్మేణ వ్యజయన్లోకాంస్త్రీన్ విష్ణురివ విక్రమైః ॥ 35

.....
తేనేష్టం వివిధైర్యజ్ఞైర్భహుభిః స్వాప్తదక్షిణైః । 37

చిత్రచైత్యో¹ మహాతేజా ధర్మాన్ప్రాప్య చ పుష్కలాన్ ।

శక్రస్యార్ధాసనం రాజన్ లబ్ధవా నమితద్యుతిః ॥ 38

.....
తస్య చైత్ర్యైర్ మహారాజ కృతానాం దక్షిణావతామ్ ।

చతురంతా మహీ వ్యాప్తా నాసీత్ కించి దనావృతమ్ ॥ 40

వ్యా.భా. వన. 126. 35-40

చయనక్రతువులనగా నగ్నిచయన మంతర్భాగముగాఁగల యశ్వమేధాది యజ్ఞములు కావచ్చును.

షోడశచక్రవర్తులలో నొకఁడయిన మాంధాత్యుడు 'రాజసూయములును నశ్వమేధములుఁజేసి' నని ద్రోణపర్వమునందుఁజెప్పబడినది.

—తిక్కన. దోణ. 2-204 *

మాంధాత నూతేసి రాజసూయాశ్వమేధయాగములు చేసినట్లు మూలమునందున్నది.

సోఽశ్వమేధశతై రిష్ట్యా రాజసూయశతేన చ ।

—వ్యా.భా. ద్రోణ 62-12

ఈ విధముగా నెందఱో మహారాజులు యజ్ఞములుచేసి స్వర్గలోకమునకుఁ జనినట్లు మహాభారతమునందు వర్ణింపబడినది.

1. చిత్రచైత్యః కృతవయనకృతుః ॥38॥—నీలకంఠ - వ్యా.భా. చిత్రశాలాపృతి

* పోల్చు : తిక్కన - శాంతి 1-236. [వ్యా.భా. శాంతి 29-21]

2. బ్రహ్మయజ్ఞము

స్వాధ్యాయము బ్రహ్మయజ్ఞము. స్వాధ్యాయ మనఁగా వేదాధ్యయనము. వేదాధ్యయనము వలన జ్ఞానవిజ్ఞానములు కలుగును.

జ్ఞాన మన మోక్షవిషయకబుద్ధి. విజ్ఞాన మన శిల్పమునకు సంబంధించిన బుద్ధి. [మోక్షే ధీర్ జ్ఞాన మన్యత్రవిజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః] అమరము.

జ్ఞానవిజ్ఞానసముపార్జనములు రెండును బ్రాహ్మణకర్మలే.

జ్ఞానవిజ్ఞాన మాస్తి క్యం బ్రాహ్మం కర్మ స్వభావజమ్ || - భగవద్గీత అ. 18

వేదాధ్యయనము చేయువారికి వారివారి యధికారమును బట్టి యాయా మంత్రముల కనేకార్థములు స్ఫురించుచుండును.

శ్రీ దయానందసరస్వతి వంటి పండితులు వేదమంత్రములందు శిల్ప శాస్త్రరహస్యములు నిక్షిప్తములై యున్న వని గ్రహించి కొన్ని మంత్రములకు శిల్పపరమయిన యర్థములు చెప్పినారు.

ఋక్సామయోః శిర్షే స్థ స్తే వామారథే ।

తే పాత మాన్యయజ్ఞ స్తోద్భవః || - యజుర్వేదము. 4. 9. *

[ప్రతిపదార్థము :- ఓ విద్వాంసులారా ! నేను, (ఋక్సామయోః) ఋగ్వేదసామవేదములను చదివినతరువాత (ఉద్భవః) ఋక్కు-బాగుగా ప్రత్యక్షము చేయఁబడు (ఆన్య యజ్ఞస్య) శిల్పవిద్యచే పిదపైన యీ యజ్ఞమునకు సంబంధించిన (వామ్, శిర్షే) మనస్సు లేక ప్రసిద్ధిశిల్పవిద్యచే పిదపము చేయఁబడిన ఏ యీ శిల్పకళావిద్యలను (అరథే) ఆరంభించుచున్నానో, చిటియు నేవి (మా) నన్ను (పాతమ్) కాపాడుచున్నవో. (తే) ఆవి (స్థ) ఉన్నవి వానివి విద్వాంసుల దగ్గఱనుండి గ్రహించుచున్నాను.

భావార్థము :- మానవులు విద్వాంసుల దగ్గర వేదములను చదివి శిల్పవిద్యను, చేతిపనులను, సాక్షాత్కారము చేసికొని విమానాదియానముల యొక్క పిద్ధిరూపకార్యములను సాధించి నర్వసుఖములను పెంపొందఁ జేయవలయును.]

జ్ఞాననిష్ఠులయిన విప్రులు వేదాధ్యయన మొనరించి విరాట్పురుషుడైన విశ్వకర్మతత్త్వము నుపాసించుదురు.

విజ్ఞానాన్వేషకులైన శిల్పిబ్రాహ్మణులు వేదవేదాంగాధ్యయన మొనరించి తదంతర్గతములయిన శిల్పశాస్త్రరహస్యములు గ్రహించుచు విశ్వశిల్పి యగు విశ్వకర్మపరమేశ్వరు నారాధింతురు.

* చూడు - దయానంద సరస్వతి : యజుర్వేదాంశము పు. 26

ఆంధ్రానువాదము పు, 256, 57. : అనువాదకులు : ఆచార్యార్కుట.

ప్రకాశకులు : అన్నే మాధవరావు, ఆర్యగృహాలయము, మదునూరు, కృష్ణాజిల్లా

మూలమునం దిట్లున్నది.

యుధిష్ఠిరం మహాప్రాజ్ఞం యియిత మిద మబ్రువన్ ।
 తేనాభిషిక్తో నృపతి ర్వారుణం గుణ మృచ్యతి ।
 తేన రాజాపి తం కృత్స్నం సప్రమాద్గుణ మభీష్నతి ।
 తస్య సప్రమాద్గుణార్హస్య భవతః కురునందన ।
 రాజసూయస్య సమయం మన్యంతే సుహృదస్తవ ॥
 తస్య యజ్ఞస్య సమయః స్వాధీనః క్షత్రసంపదా
 సామ్నా షడగ్నయో¹ యస్మిం శ్రీయంతే శంసితవృతైః
 దక్షిణోమానుషాదాయ సర్వాన్ యః ప్రాప్నుతే క్రతున్
 అభిషేకం చ యస్యాంతే సర్వజిత్ తేన చోచ్యతే ॥ *

—వ్యా.భా. సభా. 3 20-24

రాజసూయ యాగమునం దభిషిక్తుఁ డయిన రాజు సకలైశ్వర్యములతోఁ
 దులఁదూగుచు పరుణదేవునితో సమానుఁ డగును. కావున నరేంద్రు లెల్లరు
 నా యజ్ఞము చేసి సప్రమాద్గుణసంపన్నులు కావలయు నని కోరుకొందురు.

రాజసూయ యజ్ఞము నందు బ్రాహ్మణులు సామవేద మంత్రములతో
 నగ్నిస్థాపనార్థ మాకు యజ్ఞవేదికలు నిర్మింతురు. దాని వలన దర్శి హోమాది
 సమస్త యజ్ఞఫలములు యజ్ఞకర్తకు సంప్రాప్తము లగును. యాగాంతమునం
 దభిషిక్తుఁ డయిన రాజును సప్రమాట్టనియు సర్వజి త్తనియు నందురు.

అట్టి మహాక్రతువును జేయుటకు నివ సమర్థుండ వనియు నిఁక
 నెక్కువగా నాలోచింపక యజ్ఞమును ప్రారంభింపు మనియు మంత్రులు,
 మిత్రులు ధర్మరాజును ప్రోత్సహించిరి.

1 షడగ్నయః షడ్ యజ్ఞాః తే చ అగ్నిష్టోమ క్షతృధృతి

షష్ఠి స్వీకృతృ సప్త పేయ దశపేయాః ॥ —దేవబోధ.

* Rajasuya :- A Royal Sacrifice. A great sacrifice performed at the
 installation of a king, religious in nature but political
 in its operation, because it implied that he who insti-
 tuted the sacrifice was the supreme Lord, a king
 over kings and his tributary princes were required to
 be present at the rite.

—John Dowson

A classical Dictionary of Hindu Mythology, Religion
 Geography, History and Literature.

P-254

ధర్మరాజు రాజసూయము

ధర్మరాజు రాజసూయ యాగంబు సేయ సమకట్టి దీని నిర్విఘ్నంబున నిర్వహించుట కనాదినీధనుం డాదిపురుషుం డజుం డయును జగద్ధితంబుగా మర్త్యంబున జనియించిన యమ్మహాత్ముండు వాసుదేవుండ యోవుంగాని యాస్మల కశకళ్యం బని శ్రీకృష్ణుని రావించి తన సంకల్పమును దెలిపెను.

“కురువృషభ : సర్వగుణముల

సురుచిరతేజమున రాజసూయాఖ్య మహా

ధ్వరమునకు నీవ యర్హుడ

వరిసూదన శౌర్య లయిన యనుజుల బలిమిన్.”

—నన్నయ. సభా. 1. 109*

ఇట్లు నారాయణదేవు చేత ననుజ్ఞాతుం డయి తత్తులయు ధౌమ్యద్వైపాయనాదులయు ననుమతంబున ధర్మరాజు రాజసూయంబు సేయ నుపక్రమించి సహదేవుం జూచి

నీవు ధౌమ్యోపదిష్టంబు లయిన యజ్ఞోపకరణ ద్రవ్యంబులు దేర నింద్రసేన ప్ర ముఖులను నర్హును సౌరభి రుక్మను సమర్పించి యజ్ఞాయతనంబున నానాదేశాగతులైన రాజులకు సన్నివేశంబులు సేయించి నిఖిల మహితలంబున గల బ్రాహ్మణక్షత్రియాదుల నెల్ల రావింపు మని పంచిన సతండును దద్వాక్యానంతరంబున నింద్రసేనాదుల ననేక శిల్పివరుల నియోగించి

శాస్త్రోపదిష్ట ప్రశస్తప్రమాణలక్షణముల యజ్ఞోపకరణతతుల

యజ్ఞాయతనమున సతిరమణీయంబు లయి యుండ నొనరించి యందు సర్వ

సంకారములు నించి సకలదిక్కుల హరివ్రస్థంబు చుట్టు నపారభూరి

బహువిధాగారముల్ ప్రమదవనంబుల వాపుల దీర్చి కావలుల వెలసి

యాజ్యతై లతండులాదినానావస్తుపూరితంబు లయి విభూతి దనర

జననుతుండు నేనె సహదేవుఁ డపరభూతలముఁ బోలి యొప్పెఁ దత్పురంబు.

—నన్నయ - సభా. 1. 282, 283

* సర్వ రుణై ర్మహారాజ రాజసూయం త్వమర్హసి ॥ —వా.భా. సభా 14-1

యజ్ఞోపకరణములు

యజ్ఞోపకరణము లనగా యజ్ఞ నిర్వహణమునకుఁ గావలసిన యజ్ఞశాల, యజమానశాల, పత్తిశాల, సభ్యశాల, యజ్ఞవేదికలు, యజ్ఞకుండములు, అగ్నిమంథన యంత్రము, స్తుక్ స్తువాదులు, చమసములు, ద్రోణకలశములు గృహములు మున్నగు యజ్ఞపాత్రలు యూపచపాలాదులు తదితర సాధనములు.

యజ్ఞోపకరణములగు “స్రువము చమసము ఇధ్మము, ఉపమంథని అను నీ పాత్రలను మేడిమ్రానుతోఁ జేయవలయు” నని బృహదారణ్యకోపనిషత్తు చెప్పుచున్నది. ¹

చతురౌదుంబరీ భవతి - ఔదుంబరః స్రువః ఔదుంబర శృమసః
ఔదుంబర ఇధ్మః ఔదుంబర్యాం ఉపమంథన్యాః ॥

శిల్పివరు లిట్టి యజ్ఞోపకరణములను శాస్త్రోపదిష్ట ప్రమాణలక్షణ యుక్తముగా నిర్మించినా రని నన్నయ్య వ్రాసినాడు. ²

ఇట శాస్త్ర మనగా శుల్పశాస్త్రము (శిల్పశాస్త్రము).

యజ్ఞాయతన యజ్ఞవేదికా నిర్మాణాదులకుఁ గావలసిన కొలతలు శిల్పశాస్త్రము నుండి గ్రహింపవలయు నని కాత్యాయనశుల్పసూత్రము నందుఁ చెప్పబడినది.

అంగుళై రథసంమితాయాః ప్రమాణమ్ ॥ —కా.శు. 2-1

“రథకృచ్చాస్త్రే చైతద్ దృష్టమ్” —అని కర్కటుడును
“రథకారశాస్త్రేఽంగుళై రేవ రథమానస్యాక్రత్వాత్” —అని మహీధరుడును వివరించినారు. ³

రథకృద్ రథకార శబ్దములు స్థపతి పర్యాయములు కావున రథకారశాస్త్ర మనగా విశ్వకర్మ కృత స్థాపత్యవేద మని తెలియవలెను.

1 చూడు :- ద్వారణోపనిషత్తులు. పుట. 286 - వావిళ్లప్రతి. 1950

బృహదారణ్యకోపనిషత్తు. 6.3.13

2. పోల్చు :- నన్నయ్య. ఆది. 2. 209

3. చూడు :- కాత్యాయన శుల్పసూత్రమ్ - వ్యాఖ్యాన సహితము.

—చౌకాంబ పెర్సెన్ - బనారసు.

‘ ఇంద్రసేనాదుల ననేకశిల్పివరుల నియోగించి ’ యనుచోట ఇంద్రసేనాదులు శిల్పివరులని కొందఱు భ్రాంతిపడుచున్నారు. కాని యది సరికాదు.

ఇంద్రసేనాదులు - ఇంద్రసేనుఁడు, విశోకుఁడు, రుక్మ (పూరుఁడు) - అనువారు భోజనపదార్థములు సేకరించుటకు నియమింపఁబడిరి. ¹

శిల్పివరులు యజ్ఞాయతనములు నిర్మించుటకు, యజ్ఞోపకరణద్రవ్యములు సమకూర్చుటకు, యజ్ఞమును జూడవచ్చినవా రుండుటకుఁ దగిన యతిభి గృహములు నిర్మించుటకు నియోగింపఁబడిరి.

అగ్న్యగారనిర్మాణము

ఈ యజ్ఞమునకు బ్రహ్మనిష్ఠుఁ డయిన యాజ్ఞవల్క్యుఁ డధ్వర్యుఁడుగా వేదవేదాంగపారగు లయిన మహర్షులు కల్పోక్తవిధిప్రకారము పుణ్యాహవచన పూర్వకముగా సంకల్పము చేసి శాస్త్రానుసారముగ విశాలమయిన యజ్ఞభూమిని పూజించిరి. తరువాత వారిచే ననుజ్ఞాతు లయిన శిల్పు లచట దేవతాగృహములవలె సుగంధపూర్ణములు, సువిశాలములు నగు యజ్ఞశాలలు నిర్మించిరి.

తే వాచయిత్వా పుణ్యాహ మూహయిత్వా ² చ తం విధిం ।

శాస్త్రోక్తం పూజయామాను స్తద్దేవయజనం మహత్ ॥

తత్ర చక్ర రనుజ్ఞాతాః శరణాన్యత శిల్పినః ।

గంధవంతి విశాలాని వేశ్యానీవ దివౌకసామ్ ॥

—వ్యా. భా. సభా. 33-37, 38

ఇట శరణ మనగా అగ్నిశరణము. అగ్న్యగారము, యజ్ఞశాల.

యజ్ఞవేది, యజ్ఞకుండాదులు యజ్ఞశాలాంతర్భాగములే. వీనిని నిర్మించువారు శిల్పులే.

1. చూడు :- వ్యా. భా. సభా 33-30

‘ ఇంద్రసేనో విశోకశ్చ పూరుశ్చార్జునసారధిః ।

అన్నద్వాహరణే యుక్తాః సంతు మత్ప్రియకామ్యయా ’

2. ‘ రాజసూయేన యక్షే స్వారాజ్యమవాప్సవాని ’—వ్యా.భా. గీతాప్రెస్ - పు767

“రాజసూయేన యాగేన స్వారాజ్యం భావయేత్” — ఇతి

— కృ. య. సాయణభాష్యము. పు 816

యజ్ఞశాలయందు కల్పసూత్రానుసారము పచ్చియిటుకలతో వివిధాకృతులుగల యజ్ఞవేదికలు నిర్మింపవలెను. త్రేతాగ్నులలో ప్రధానమైన అహవనీయమును తూర్పుదిక్కునను, గార్హపత్యాగ్నిని పశ్చిమదిక్కునను, దక్షిణాగ్నిని దక్షిణదిక్కునను స్థాపించవలెను. ¹

గార్హపత్యాగ్ని మండలాకారముగను, దక్షిణాగ్ని అర్థమండలాకారముగను అహవనీయాగ్ని చతురస్రాకారముగను నుండును.

మండలం గార్హపత్యస్య. అర్థమండలం దక్షిణాగ్నేః

చతురస్ర మాహవనీయ నైతిహాసికాః సర్వాణి

చాఽఽయతనాని క్షేత్రత స్తుల్యా నీత్యాహు రితి చ॥ *

ఇవి కాక యజ్ఞావసరములను బట్టి బహువిధాగ్నికుండములు నిర్మింపవలసియుండును.

యుధిష్ఠిరుఁ డెనరించిన రాజసూయయాగము నందు షడగ్నులు స్థాపింపఁబడినవి.

షడగ్ని నాథ యజ్ఞేన సోఽయజిద్ దక్షిణావతా॥—వ్యాఖ్య సభా-35-16

అరంభణీయ క్షత్రధృతి వ్యుష్ట్యతిరాత్ర దశసప్తపేయ సభ్యాదులు షడగ్ను లని దేవబోధ వ్యాఖ్య. ²

1. Cf. :- Vishva Bandhu : The Vedas and Sastras

— A General View P. 18

“The actual performance of these rites was preceded by the construction in the open of platform like altars (vedis) of varied designs (citis) built of unbaked bricks. Separate places were provided therein for kindling the three sacrificial fires (Tretagni), the main one called Ahavaniya being placed in the East with the other two namely the Garhapatya in the West and the Dakshina in the South.”

* మాడు : అగ్నిహోతృచంద్రికా. పు. 1 సం. వినాయక గణేశాష్టమి.

— ఆనందాశ్రమ ముద్రాణాలయ - పూనా. 1921

2 “అరంభణీయ క్షత్రధృతి వ్యుష్ట్యతిరాత్ర దశసప్తపేయసభ్యా ఇత్యాఖ్యా షడగ్నయః ॥ — దేవబోధ.

అగ్నిమంథనయంత్రము

శమీగర్భస్యాశ్వత్థస్యారణీ ఆహరతి || —అపస్తంబ శ్రౌతసూత్ర 5-1-2*

పవిత్రభూమిపైఁ బుట్టిన శమీవృక్షగర్భము నందుద్భవించిన యశ్వత్థవృక్షము యొక్క ప్రాజ్ఞుఖముగాఁ గాని ఉత్తరముఖముగాఁ గాని, ఊర్ధ్వముఖముగాఁగాని పెఱిగిన కొమ్మతో అగ్నినిష్పత్స్యర్థము అధరారణిని, పృమంధార్థము ఉత్తరారణిని, సారవంతమయిన ఖదిరాదిదారువులతో చాత్రమును, మంథనదండమును, చాత్రోపరిభాగమునందుండు ఓవలిని నిర్మింప వలయును. అరణులు, ప్రమంథము, చాత్రము, ఓవలి యను నీ యవయవములతో నేర్చుట అగ్నిత్వాదన సాధనమునకు మంథనయంత్ర మని పేరు.

చతుర్వింశతి రంగుష్ఠా దైర్ఘ్యం షడపి పార్థవమ్ ।

చత్వార ఉచ్చాయో మాన మరణోః పరికీర్తితమ్ ।

అష్టాంగులః ప్రమంథస్యా చ్చాత్రం స్యాద్ ద్వాదశాంగులమ్ ।

ఓవలీ ద్వాదశై వ స్యా దేత న్మంథనయంత్రకమ్ ॥

—అగ్నిహోత్రపండిత. పు. 61, 62

అరణుల పరిమాణము :- పొడవు \times వెడల్పు \times ఎత్తు

$24 \times 6 \times 4$ అంగుష్ఠములు

$[18'' \times 4\frac{1}{2}'' \times 2'']$

ప్రమంథము - 8 అంగుష్ఠములు (6'') పొడవు

చాత్రము - 12 ,, (9'') ,,

ఓవలి - 12 ,, (9'') ,,

ఈ యగ్నిమంథనయంత్రసాహాయ్యముతో నగ్ని సుత్పాదించి దానితో నగ్నాద్ధానము చేయుట కల్యాణపద్ధతి మని చెప్పఁబడినది.

యత్తద్ గుహ్య మితి ప్రోక్తం దేవయోనిస్తు సోవ్యతే ।

తస్యాం యో జాయతే వహ్నిః స కల్యాణకృదుచ్యతే ॥

—అగ్నిహోత్రపండిత. పు. 63

* అశ్వత్థావృక్షమీగర్భా దరణీ ఆహరేత్ ॥ —ఆశ్వలాయన శ్రౌ.సూ. 2-1-16

ఆశ్వత్థశమీగర్భారణీ ప్రయచ్చతి ॥ —కాత్యాయన. శ్రౌ.సూ. 4-194

చూడు :- శివనాథ ఆహితాగ్ని :- ఋగ్వేదసారసంగ్రహ పు. 14

—వైదికజీవన్ ఆశ్రమ డెహ్లాడన్. 1976

యజ్ఞాయుధములు : యజ్ఞపాత్రలు :

యజ్ఞానుష్ఠానమున కుపయుక్తములగు సాధనములు, యజ్ఞపాత్రలు వాని లక్షణములు కొన్ని వివరింపఁబడినవి.

స్ఫ్యశ్చ కపాలాని చాగ్నిహోత్రహవణీ చ కూర్పం చ కృష్ణాజినం చ శమ్యా చోలఱఖలం చ ముసలం చ దృషచ్ఛోపలా చైతాని పై దశ యజ్ఞాయుధాని॥*

స్ఫ్యము : స్వో నామ బాహుమాత్రః ఖడ్గాకారః కాష్ఠవిశేషః అరత్నిమాత్రం ఖాదిరం ఖడ్గాకృతిః వజ్రమ్. చంద్రకొయ్యతో బారెడు పాడవున గాని మూరెడు పాడవున గాని ఖడ్గాకృతిగాఁ జేయఁబడినది.

అగ్నిహోత్రహవణీ : వైకంక త్వగ్నిహోత్రహవణీ బాహుమా త్ర్యరత్నిమాత్రీ వా ప్రసృతాకృతిః॥

శమ్యా : గదాకారం. పాదేశమాత్రీ వారణీ శమ్యా॥

ఉలిమిరి కర్రతో ప్రాదేశమాత్రము గదాకారముగాఁ జేయఁబడినది.

ఉలఱఖల ముసలములు : ఖాదిరం ముసలం కార్కం పాలాశస్యా దులఱఖలః

“వైకంకతాని పాత్రాణి ఖాదిరః స్రువః స్ఫ్యశ్చ పాలాశీ జుహూర్పవతి అశ్వత్థ ముపభృత్ వారణా న్యహోమ సంయుక్తాని” —కాత్యాయన**

స్రువములు రెండు :- 1) మూరెడుపాడవు - అంగుష్ఠపర్వమాత్రబిలము గలిగినది. చంద్రకొయ్యతోఁ జేయవలయును.

2) అట్టిదే మణొకటి వికంకతదారువుతోఁ జేయవలెను.

అరత్నిమాత్రః ఖాదిరః స్రువః । అంగుష్ఠపర్వమాత్రబిలః సువ్ర ఇతి

ధరద్వాజః । తథా విధో ద్వితీయో వైకంకతః స్రువః॥

స్రుచములు నాలుగు :-

1) జుహూస్రుక్ - పాలాశీ జుహూర్పవతి - బాహుమాత్రః

2) ఉపభృత్స్రుక్ - అశ్వత్థ ముపభృత్ - ”

3) ధ్రువాస్రుక్ - వైకంకతీ ధ్రువా - ”

4) పుష్కరస్రుక్ - అరత్నిమాత్రః స్రుచోఽంగుష్ఠపర్వ వృత్త పుష్కరః

* కృ.య. 1. 6 8. సాయణభాష్యము. పుటలు 891.93.

** శ్రీమద్వాజసనేయ మాధ్యంధిన శతపథ బ్రాహ్మణమ్॥ పృథమభాగం॥

— గంగ విష్ణు శ్రీకృష్ణదాస్ - కల్యాణ్ - బొంబాయి-1948

శ్రీ దయానంద సరస్వతి :- సంస్కారవిధిః 1 పు. 15.18

అజ్యస్థాలి : ఘృతము నుంచు పాత్ర.

అజ్యస్థాలి లోహమయము గాని దారుమయము గాని 12 అంగుళముల వెడల్పు - ప్రాదేశమాత్రము ఎత్తు గలిగియుండవలెను.

[ప్రాదేశ మనగా చూపుడువ్రేలిని బొటనవ్రేలిని చాచిపట్టిన కొలత.]
చరుస్థాలి : అజ్యస్థాలి వంటిదే

పురోడాశపాత్రి : యజ్ఞార్థమైన యపూపము లుంచు పాత్ర. నలుచదరముగా నుండి మధ్యగుంట యుండును.

ప్రణీతపాత్ర : పండ్రెండంగుళములు ఎత్తు, దోసిలి వలె లోతు గలిగి యుండును. వరణ పృక్షకాష్టముతో నిర్మింపవలెను.

అజ్యస్థాలీ తైజసీ మృణ్మయా వా ప్రకీర్తితా ।

ద్వాదశాంగులవిస్తీర్ణా ప్రాదేశోచ్చా శుభా స్సృతా ।

అజ్యస్థాలీ సమేనైవ చరుస్థాలీ ప్రశస్యతే॥

పురోడాశపాత్రీ తు చతురస్రా సమానతః ,

భాతేన వర్తులేనైవ యతా యజ్ఞే ప్రశస్యతే ॥

ప్రణీతా వారణా గౌహ్య ద్వాదశాంగులసంమితా ।

భాతేన హస్తతలవదాకృత్యా పద్మ పాత్రీవత్ ॥

—శతపథబ్రాహ్మణము

ఇట్టివే హవిర్ధానపాత్రి, ప్రాశిత్రహరణము, ఇడాపాత్రి, యజమానపాత్రి, పత్నీపాత్రి ఇత్యాదిగా మఱికొన్ని యజ్ఞపాత్రలు గలవు.

వీనిని నిర్మించువారు శిల్పులే.

యజ్ఞభూమాపన, వేదీనిర్మాణ, యజ్ఞోపకరణ సాధనాది సమస్త యజ్ఞ శిల్పక్రియాకలాపములను నిర్వహించు ఋత్విజుఁ డధ్వర్యుఁడే¹ అతని పర్యవేక్షణమునఁ దక్కిన శిల్పులీ యజ్ఞశిల్ప కార్యములను చేయుచుందురు. కావున నధ్వర్యుఁడు స్థాపత్య వేదవిదుఁడై యుండవలెను.

1. "The Adhvaryu priest, distinct from Hota and Udgata had numerous functions, like measuring the ground, building the altar preparing sacrificial vessels etc. - quoted by Dr. Bali Nath Puri, in the Book "India in the time of Patanjali." —PP. 175-6

ఋత్విగ్వరణము

ఈ రాజసూయ మహాయజ్ఞమును పదునాఱ్ఱవారు ఋత్విజులు నిర్వహించిరి.

“అంతననంతవేదమూర్తులైన పైలభౌములు హోతలుగా యాజ్ఞవల్క్యుం డధ్వర్యుండుగా ద్వైపాయనుండు బ్రహ్మగా సుసాముం డుద్గాతగా వీరల పుత్రశిష్యగణంబులు క్రమంబున మైత్రావరుణుండును, నచ్చావాకుండును, గ్రావస్తుతుండును బ్రతిష్ఠాతయు నేష్ఠయు నున్నేతయు బ్రాహ్మణాచ్చుంసియు నాగ్నిధ్రుండును బోతయుఁ బ్రస్తోతయుఁ బ్రతిహస్తయు సుబ్రహ్మణ్యుండునుంగా నారదాది బ్రహ్మర్షులు సదస్సులుగా భీష్మాదిరాజ్ఞుల సహాయులుగా సర్వక్రియాసమగ్రంబయి షడంగసమృద్ధంబయి సంపూర్ణదక్షిణాసనాథంబయి సకల ధనధాన్యసమన్వితంబయి జగన్నాథ పరిరక్షితంబయి సకల జనానందకరంబయి రాజసూయం బతి రమణీయం బయినది” అని నన్నయ మూలాతిశాయిగా వర్ణించినాడు.

— నన్నయ. సభా. 1-294

షోడశఋత్విజులలో హోత, అధ్వర్యుండు, ఉద్గాత, బ్రహ్మయను నలువురు ప్రధానఋత్విజులు. తక్కినవారు వీరికి సహాయులుగా నుందురు.

1. హోత : ఋగ్వేదమంత్రములు చదువుచు దేవతల నాహ్వానించును.
సహాయకులు : 1) మైత్రావరుణుండు, 2) అచ్చావాక్, 3) గ్రావస్తుతుండు.
2. అధ్వర్యుండు : కల్పోక్తవిధిప్రకారము యజ్ఞశిల్ప క్రియా నిపుణుండై యజుర్వేదమంత్రములు పఠించును.
సహాయకులు : 1) ప్రతిప్రస్థాత, 2) నేష్ఠ, 3) ఉన్నేత.
3. ఉద్గాత : శర్వరీనామక సామవేదమంత్రములను గానము చేయును.
సహాయకులు : 1) ప్రస్తోత, 2) ప్రతిహస్త, 3) సుబ్రహ్మణ్యుండు.
4. బ్రహ్మ : అధర్వణవేదవేత్తయై శిల్పవిద్యారహస్యములు తెలిసిన వాడై యజ్ఞక్రియాకలాపమును పర్యవేక్షించును.
సహాయకులు : 1) బ్రాహ్మణాచ్చుంసి, 2) పోత, 3) అగ్నిధ్రుండు.

ఋగ్వేదవిద మేవ హోతారం వృణీష్య యజుర్భి రధ్వర్యుం
సామవేదవిద ముద్గాతారం అథర్వాంగిరసోవిదం బ్రహ్మణం
తథా హాస్యయజ్ఞ శ్చతుష్పాత్ భవతి ||

— గోపభాగ్యహణము. 2-24

మూలము నందిట్లున్నది.

యాజ్ఞవల్క్యే బభూవాథ బ్రహ్మిష్ఠోఽధ్వర్యుసత్తమః ।

వైలో హోతా వసోఃపుతో ధామ్యేన సహితోఽభవత్ ॥

ఏతేషాం పుత్రవర్గాశ్చ శిష్యాశ్చ భరతర్షభ ।

బభూవు ర్హోత్రగాః సర్వే వేదవేదాంగపారగాః ॥

—వ్యా.భా. సభా. అ 33-39, 36

హోత్రగాః ఆన సప్తహోతా లని టీకాకారుడు వివరించి నాడు.

[హోత్రగ - సప్తహోతా] *

షోడశ ఋత్విజులలో హోతా, పాతా, నేష్ట, అగ్నిత్ పూర్వ మైత్రావరుణుడు అధ్వర్యుడు బ్రహ్మ అను నేడుగురు ముఖ్యులయినట్లు ఋగ్వేదము వలనఁ దెలియుచున్నది.

తవాగ్నే హోత్రం తవ పోత్ర మృత్వియం తవ నేష్టం త్వమగ్ని దృతాయతః
తవ ప్రశాస్త్రం త్వ మధ్వరీయసి బ్రహ్మచాపి గృహపతిశ్చ నో దమే.

—ఋగ్వేద 2-1-2

ఈ సప్తహోతృ యజ్ఞవిధాన మత్యంతప్రాచీన మయిన దనియు వేదర్థుల కంటె పూర్వమే ప్రప్రథమయజ్ఞసంస్థాప్రవర్తకు లయిన మనువు, భృగువు, అంగీరసుడు, అథర్వుడు, మొదలగు నాది ఋషు లచేఁ గనుఁగొనఁబడిన దనియు శివనాథ ఆహితాగ్ని వ్రాసినాడు.¹

* చూడు :- వ్యా.భా. సభా. 33-36 గీతా పెర్సెన్. పు. 769

1. Cf :- 1) Sivanath Aahitagni : Rigveda Sara Samgraha

—P. 18 Notes on R. V. 2-1-2

“The ritual of the yajnas existed in some form even before the time of inspired Rishis, probably revealed to the primeval Rishis Manu, Bhrigu Angirus, Atharva & C, the first institutors of sacrifice.”

2) Ralbh T. H. GRIFFITH : Hymns of the Rigveda Vol 1

—Notes on R. V. 2-1-2

యజ్ఞదీక్ష

తగిన సమయ మాసన్నమయినపుడు బ్రాహ్మణులు ధర్మరాజును యజ్ఞదీక్షితుని గావించిరి.

ప్రాజ్ఞాడు విశేషధర్మవి

ధిజ్ఞాఁడు ధర్మజాఁడు యజ్ఞదీక్షితుఁ డయి వి

ప్రజ్ఞాతి పరివృతుండయి

యజ్ఞాయతనమున కరిగె నధిక విభూతిన్. - నన్నయ. సభా 1-289

యజమానుఁడు యజ్ఞదీక్షితుఁ డగుటకు ముందు యజ్ఞభూమిని నాగలితో దున్ను సంప్రదాయ మున్నది.

వ్యాస ప్రచీత మైన భాగవత మహాపురాణమునం దీవిషయము వర్ణింపఁబడినది.

తతస్తే దేవయజనం బ్రాహ్మణాః స్వర్ణలాంగతైః *

కృష్ణైః తత్ర యథా న్యాయం దీక్షయాంచక్రిరే నృపమ్ ||

హైమః కలోపకరణా వరుణస్య యథా పురా ।

—వ్యాస. భాగవత - దశమ - ఉత్తర. 74-12, 13

పోతన యీ శ్లోకముల నిట్లనువదించినాఁడు.

భూమినురులు విధ్యుక్తనియతులై -

“కడఁగి నవనభూమిఁ గనకలాంగలముల సర్ది దున్ని పాండవాగ్రజునకు

నచట దీక్ష చేసి యంచిత స్వర్ణమ యోపకరణముల నలోపముగను”

సముచిత క్రియాకలాపముల నడుపు చుండిరి.

—పోతన. ఆంధ్రభాగ-దశమ-ఉత్తర. 767

సాధారణముగా నాగళ్ళను చేయువారు వర్ణకులు. దారు శిల్పులు. రాజసూయయాగము నందు యజ్ఞభూమిని దున్నుటకు ‘కనకమయలాంగలము’ లుపయోగింపఁబడినవి. యజ్ఞోపకరణములును స్వర్ణమయములే.

కావున నీ రాజసూయయాగము నందు దారుశిల్పులు, స్వర్ణకారులును యజ్ఞికులకుఁ దోడ్పడి నారని చెప్పవచ్చును.

* పోల్చు :- వ్యా. భా. వన 258-2 (వైష్ణవయాగము)

“సౌవర్ణం చ కృతం సర్వం లాంగలం చ మహాధనమ్.”

విశ్రాంతి గృహములు

“...చతుస్సముద్ర ముద్రిత వసుంధరాచక్రంబునం గల రాజచక్రంబును సమగ్రవేదవేదాంగవిదులైన యగ్ర జన్మలును స్వకర్మనిరతులయిన వైశ్యకూద్రులును వచ్చి యథా పరికల్పిత సన్నివేశంబుల నుండిరి”.

—నన్నయ. సభా. 1-284

వేలకొలది శిల్పు లీ సన్నివేశములను బహురమణీయముగా నిర్మించినట్లు వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁబడినది.

తేషామావసథాంశ్చక్ర ర్థరూరాజస్య శాసనాత్
బహ్వాన్నాచ్ఛాదనై¹ ర్యుక్తాన్ సగణానాం పృథక్ పృథక్
సర్వర్తు గుణసంపన్నాన్ శిల్పినోఽథ సహస్రశః
తేషు తే న్యవసన్ రాజన్ బ్రాహ్మణా నృపసత్కృతాః ॥

—వ్యా.భా. సభా. 33-47-49

ధర్మరాజు నాజ్ఞతో వేలకొలది శిల్పులు రాజనూయ యాగమునకు వచ్చిన బ్రాహ్మణులు తమ శిష్యగణములతో నుండుటకు వారికి వేలువేలుగా విడిదిగృహములు నిర్మించి వాని యందు బహువిధాన్నములు, శయనాసనములు నుంచి సర్వర్తుసుఖదాయకముగా నొనరించిరి. రాజుచేత సత్కృతు లయిన బ్రాహ్మణు లందు నివసింపఁబడఁగిరి.

ధర్మరాజు చే నృపులకు విడిదిగా నొసఁగఁబడిన గృహములు బహుకణ్వన్వితములై దీర్ఘికలతోను పృక్షముల తోడను నొప్పుచున్నవి. ధర్మజునిచే సత్కృతులైన రాజులు తమకు నిర్దేశింపఁబడిన గృహములలో ప్రవేశించిరి.

దదు స్తేషా మావసథాన్ ధర్మరాజస్య శాసనాత్ ।

బహుకణ్వన్వితాన్ రాజన్ దీర్ఘికావృక్ష శోభితాన్ ॥

తథా ధర్మాత్మజః పూజాం చక్రే తేషాం మహాత్మనాం ।

సత్కృతాశ్చ యథోద్దిష్టాన్ జగ్మురావసథాన్ నృపాః ॥

—వ్యా.భా. సభా. 34. 18-20*

1. పాఠాంతరము :- “బహ్వాన్నాన్ శయనై ర్యుక్తాన్”

—సాతవలేకర్ ప్రతి. సభా. 30-47

* వ్యా.భా. సభా. 32. 18, 19

—సాతవలేకర్ పతి

ఆ రాజగృహములు కైలాసశిఖరముల వలె సున్నతములై మనోహరములైన వస్తువులతో నలంకరింపఁబడియున్నవి. వాని చుట్టు నెత్తైన ప్రాకారములు చక్కగా నిర్మింపఁబడినవి. వెల్లవేయుట చేత నవి తెల్లగా నున్నవి.

ఆ భవనములు సు వ ర్ణ జా లా న్వి త ము లై న గవాక్షములతో సోబగులీనుచున్నవి గృహంతర్భాగములు మణికుట్టిమములతో మహాసనములతో నలంకరింపఁబడినవి. సుఖముగా మేడపై కెక్కుటకు దిగుటకు వీలుగా మెట్లున్నవి.

భవనము లన్నియు పుష్పమాలికలతో పరిమళ ద్రవ్యములతో సురభికృతములై యున్నవి. హంసలవలెను చంద్రుని వలెను తెల్లగా నొక యోజనము దూరము చక్కగాఁ గనిపించుచున్నవి.

భవనద్వారములన్నియు విశాలములై సమములై విశిష్టగుణసంపన్నము లయియున్నవి. వాని వివిధావయములు బహువిధములయిన ధాతువులతో చిత్రింపఁబడి హిమవచ్ఛిఖరముల వలె నున్నవి.

కైలాసశిఖరప్రఖ్యాన్ మనోజ్ఞాన్ ద్రవ్యభూషితాన్ ।
సర్వతః సంవృతా నుచ్చైః ప్రాకారైః సుకృతైః సితైః ॥

సువర్ణజాలసంవీతాన మణికుట్టిమశోభితాన్ ।
సుఖారోహణసోపానాన్ మహాసనపరిచ్ఛదాన్ ॥

స్రగ్ధామ సమవచ్ఛన్నా నుత్తమాగురు గంధినః ।
సాంనేదు వర్ణసదృశా నాయోజనసుదర్శనాన్ ॥

అసంఖాదాన్ సమద్వారా న్యుతా నుచ్చావచ్ఛైర్గుణైః ।
బహుధాతుపిన్ద్రాంగాన్ హిమవచ్ఛిఖరా నివ ॥

—వ్యాఖ. సభా. 34 20-23

రాజసూయమునకు వచ్చిన రాజులతో బ్రాహ్మణులతో మహర్షులతో నిండిన యజ్ఞమండపము - సభ్యశాల - దేవతలతో నిండిన స్వర్గలోకము వలె శోభిల్లుచున్నది.

తత్ సదః పార్థివైః కీర్ణం బ్రాహ్మణైశ్చ మహర్షిభిః ।
భ్రాజతే స్మ తదా రాజన్ నాకృష్టం యథామరైః ॥

—వ్యాఖ. సభా. 34-25

యజ్ఞదీక్షితుడై యజ్ఞసభామండపము (సదము)నందు విభవోజ్జ్వలుడై విరాజిలుచున్న ధర్మరాజునకు నానాదేశములనుండి వచ్చిన రాజపుత్రులు బహుప్రకారములయిన బహుమతులు దెచ్చియిచ్చిరి.

ఈవిధముగా సకలైశ్వర్యసంపన్నుడై వరుణదేవునితో స్పర్ధపడు యుధిష్ఠిరుడు షడగులతో రాజసూయ యజ్ఞమును గావించినాడు.

రాజాభిశ్చ సమావృతై రతీవ శ్రీ సమృద్ధిభిః ।

అశోభయత సదో రాజన్ కౌంతేయస్య మహాత్మనః ।

ఋద్ధయా తు వరుణం దేవం స్పర్ధమానో యుధిష్ఠిరః ।

షడగ్నినాథ యజ్ఞేన సోఽయజద్ దక్షిణావతా ॥

—వ్యా.భా. సభా. 35-16

అమృహామఖమునం దగ్నిముఖంబున

విపులమంత్రాహుతి వితతిచేసి

సకలదేవతలును సంపూర్ణదక్షిణా

దానోత్సవంబుల ధరణిసురులు...

.....సంతృప్తులయిరి.

—నన్నయ. సభా. 1. 294

కృష్ణ యజుర్వేద తైత్తిరీయసంహిత ప్రకారము రాజసూయ యాగము ఫాల్గుణ పృతిపత్తున పాఠరంభమై, అనుమతి, చాతుర్మాస్యములు, త్ర్యంబక హోమము, శునాసీర్యము, దేవికాదిషట్కము, రత్నినాంహవీంషి, దేవసువాంహవీంషి, అభిషేకజల గ్రహణసంస్కారములు, దిగ్వాస్థాపనము, అభిషేకము, రథవిజయము, అననోపవిష్టము. సంసృపాంహవీంషి, దశపేయము, సాత్యదూతహవీంషి, ప్రయుజాంహవీంషి, సాత్రామణి అను వివిధక్రతువులతో సుమారు రెండుసంవత్సరములు నిర్వహింపఁబడును.

ఈ క్రతువులన్నింటిలో ప్రధానమయినది అభిషేచనీయము, * భారతమునం దదియే వర్ణింపఁబడినది.

* Cf :- A. B. Keith : The Vedas of the Black Yajus School entitled Taittiriya Samhita. Introduction. P. cxi.

" In the ritual texts the Rajasuya is an offer of great compli-
cation extending over two years the centre being Abhisecha-
neya day when actual anointing of the king took place.

అభిషేచనీయము

తతోఽభిషేచనీయేఽహ్ని జాగ్రహ్మణా రాజాభిః సహ ।

అంతర్వేదీం ప్రవివిశుః సత్కారార్హా మహర్షయః ॥

—వ్యా.భా. సభా. 36-1

రాజసూయ యజ్ఞాంతమునం దభిషేచనీయ దినమున బ్రాహ్మణులు, మహర్షులు రాజులతోఁగలిసి సత్కారార్థము యజ్ఞసదనాంతర్వేదిని ప్రవేశించిరి. వీరిలో విధిదృష్టవిశిష్టపూజనాయతికి అర్హుఁడయిన వాని కొక్కనికి అర్హ్యప్రదానము చేయుట సంప్రదాయము.

“స్నాతకుండు ఋత్విజుండును సద్గురుండును నిష్టుండున్
భూతలేకుండు సంయుజుండును బూజనీయులు వీరిలోఁ
బ్రీతి నెవ్వఁడు సద్గుణంబులఁ బెద్ద యట్టి మహాత్ము వి
ఖ్యాతుఁ బూజితుఁ జేయు మొక్కనిఁ గౌరవాన్వయవర్దనా.

.....
అబ్జనాభుండుండ నర్హ్యంబునకు నిందు
నర్హు లొరులు గలరె యజ్ఞపురుషు
నఖిలలోకపూజ్య నచ్యుతుఁ బూజింపు
మధిప యదియె చూవె యజ్ఞఫలము”

అని భీష్ముండు చెప్పగా సహదేవోపనీతం బయిన.యర్హ్యం బర్హణీయుం డయిన వాసుదేవునకు శాస్త్రదృష్ట విధానంబున ధర్మతనయుం డిచ్చి సత్కరించినాడు.

—నన్నయ. సభా 2. 4-7

దాశార్థుండు పూజార్థుఁడే యని యధిక్షేపించిన శిశుపాలుని శ్రీకృష్ణుండు తన చక్రాయుధముచే సంతమెందించి వాని కొడుకుం జేదిరాజ్యంబున కభిషిక్తుఁజేసినాఁడు.

యజ్ఞాంతమున త్రిలోకపూజ్యుఁడయిన పురుషోత్తమునిచే ధర్మజుఁ డభిషిక్తుఁడయినాడు.

* అభిషేచనీయ మన పూజనీయపురుషున కభిషేకము చేసి అర్హ్యసగ్రిదానము చేయుట. అభిషేచనీయము రాజసూయ యజ్ఞమున కంగభూతమైన సోమయాగవిశేష మని పండిత రామనారాయణదత్త శాస్త్రి పాండేయ (రామ) వివరించినాడు.

[చూడు :- మహాభారత - గీతాపెస్ - పు. 774]

ధోమ్యాదుల తరువాత ధర్మరాజును శ్రీ కృష్ణుడు విశ్వకర్మ నిర్మితసువర్ణకలశము నందలి జలములతో నభిషేకించినాడు. ఇందుకు సాక్ష్యము సుయోధనసార్యభౌముడే.

వ్యాసభారతమునం దిట్లు వర్ణింపబడినది.

ఉపాగృహ్లాద్ య మింద్రాయ పురాకల్పే ప్రజాపతిః ।

తమస్మై శంఖమాహర్షిద్ వారుణం కలశోదధిః ।

శైక్యం నిష్కనహస్రేణ సుకృతం విశ్వకర్మణా ।

తేనాభిషిక్తః కృష్ణేన తత్ర మే కశ్యలో భవేత్॥

—వ్యా.భా. సభా. 53. 14-16

పూర్వకల్పమున ప్రజాపతిచే నింద్రున కొసగబడిన వారుణ శంఖమును కలశోదధి ధర్మరాజు నకు బహూకరింపగా, వేయిబంగారునాణెములతో విశ్వకర్మ చేతఁ జక్కఁగా నిర్మింపబడిన సువర్ణకలశము (శైక్యం) నందలి జలముల నా శంఖముతో గ్రహించి శ్రీకృష్ణుడు ధర్మరాజు నభిషేకించినాడు. ఆ మహావైభవమును జూచి వివర్ణుడ నయితి నని దుర్యోధనుడు తన తండ్రికిఁ జెప్పినాడు.

ఇట్ల వారుణ శంఖము దేవశిల్పియగు విశ్వకర్తనిర్మిత మను నొక యభిప్రాయము గలదు. ¹

శంఖ మయినను శైక్య మయినను అది విశ్వకర్మ నిర్మితమే.

అవభృథాభిషేకముతో రాజసూయమహాధ్వరంబు సమాప్తసంప్రయోగం బయినది.

ఈ వర్ణన ములను బట్టి రాజసూయాధ్వరమున కవసర మగు వివిధయజ్ఞోపకరణములు, యజ్ఞపాత్రలు నిర్మించి యజ్ఞనిర్వహణమునందు యాజ్ఞికులకు శిల్పులు తోడ్పడుచుండి రని తెలియుచున్నది.

* చూడు :- (1) మహాభారత - ప్రథమఖండ. పుట. 887 - గీతా ప్రెస్.

అనువాదము - పండిత రామనారాయణదత్త శాస్త్రి పాండేయ (రామ్)

(2) హిందీ మహాభారత - పంచనామవాదము - పు. 119

అనువాదము - చతుర్వేదీ ద్వారకాప్రెస్ సర్వ.

I Cf :- Mahabharata Eng Tr - P. C Roy P. 148.

"And the ocean himself brought in a sling that big conch of Varuna which the celestial artificer Viswakarma had constructed with a thousand Niskas of gold and which Prajapati presented unto Indra. It was with that conch that Krishna bathed Yudhistira after the conclusion of the sacrifice."

వైష్ణవయాగము

ధర్మరాజు చేసిన రాజసూయమును చూచి వచ్చినప్పటినుండియు దుర్యోధనుఁ డట్టి మహితాధ్వరము సేయవలె నని తలఁచుచుండెను.

కర్ణుఁడు వానిని ప్రోత్సహించెను.

రాజులఁ బిల్వఁబంపుము ధరామరసంఘము నామతింపు పే
రోజ మదాత్తయజ్ఞగృహయాపతతుల్ సమకట్టఁబంపు వి
బ్రాజిత భక్ష్యభోజ్యవిభిభవ్యపదార్థము లానయింపు మ
వ్యాజవిభూతిమై నమరవల్లభు చాడ్పునఁ జేయు జన్మమున్.

—ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 6-7*

కురుపతి సంతోషించి రాజసూయ యజ్ఞంబు సదక్షిణంబుగాఁ జేయవలయు నని పురోహితునికిఁజెప్పఁగా నాతఁడు,

“జనవర నీకుఁ బొండవులు శత్రులు కావున నీవు వారి నో
ర్చిన మఱి కాక మున్న యిటు సేయఁగ శక్యమె రాజసూయమున్.

రాజసూయము నట్టిద రాజవర్గ
వైష్ణవం బను యాగంబు, వాసుదేవుఁ
డిమ్ముఖము సేసెఁ దొల్లి యభీష్ట మదియ
సేయు నిర్విఘ్నముగ నిది చెల్లు నీకు.

అని సూచించెను,

—ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 6, 72-73

మూలమునం దిట్లున్నది :

అస్తి త్వన్యన్మహత్ సత్యం రాజసూయసమం పృథో ।
తేన త్వం యజ రాజేంద్ర శ్రీణు చేదం వచో మమ ।
య ఇమే పృథివీపాలాః కరదాస్తవ పార్థివ ॥
తే కరాన్ సంప్రయచ్ఛంతు సువర్ణం చ కృతాకృతమ్ ।¹
తేన తే క్రియతా మద్య లాంగలం నృపసత్తమ్ ॥

* వ్యా. భా. వన. 255-8

ఆహూయంతాం ద్విజవరాః సంభారాశ్చ యథావిధి ।

సంభీయంతా కురుశ్రేష్ఠ యజ్ఞోపకరణాని చ ॥

1. కృతమ్ ఘటిత మలంకారాదిరూపమ్. అకృత మన్యత్ ॥

—నీలకంఠ.

యజ్ఞవాటస్య తే భూమిః కృష్యతాం తేన భారత ।
 తత్ర యజ్ఞో నృపశ్రేష్ఠ ప్రభూతాన్నః సుసంస్కృతః ॥
 ప్రవర్తతాం యథా న్యాయం సర్వతో హ్యునివారితః ।
 ఏష తే వైష్ణవో నామ యజ్ఞః సత్పురుషోచితః ॥
 ఏతేన నేష్టవాన్ కశ్చిద్భూతే విష్ణుం పురాతనమ్ ।
 రాజసూయం క్రతుశ్రేష్ఠం స్పర్ధత్యేష మహాక్రతుః ॥

—వ్యా. భా. వన. 255 15-20

కప్పము గట్టు రాజులు సమర్పించిన బంగారముతో నాగలిని చేయించి దానితో యజ్ఞభూమిని దున్ని చక్కజేసి యజ్ఞవాటమును నిర్మింపవలయును. ఇది సత్పురుషోచితమయినది. రాజసూయముతో సమానమయిన యీ వైష్ణవయజ్ఞమును నీవు చేయు మనెను.

వైష్ణవయాగము నందు ప్రధానమైన సువర్ణలాంగల ప్రస్తావన ఎఱుగనయ్యాంధ్రానువాదమునందు లేదు.

సుయోధనుఁ డందుల కంగీకరించి జననీ జనకులకు ద్రోణవిదురాదినిఖిలమాన్యజనములకు నెఱిగించి,

“వారిచేత ననుజ్ఞాతుండయి నగరసమీపంబున నొక్కపుణ్యస్థలంబునం దఖిలయజ్ఞగృహంబులు రమణీయంబులుగాఁజేయించి యజ్ఞోపకరణంబులును సమస్తవస్తువిశేషంబులును సమకట్ట నియోగించి శుభదినంబునం బరమ బ్రాహ్మణసహాయుడై నియత దీక్షాశోభనంబు వహించె.” —ఎఱుగన. ఆరణ్య. 6-76

మూలమునం దిట్లున్నది -

సందిదేశ తతో రాజా వ్యాపారస్థాన్¹ యథాక్రమమ్ ॥
 హులస్యకరణే చాపి వ్యాదిష్టాః సర్వశిల్పినః ।
 యథోక్తం చ నృపశ్రేష్ఠ కృతం సర్వం యథాక్రమమ్ ॥

—వ్యా. భా. వన. 255. 24. 25

పురోహితుని సూచన ననుసరించి దుర్యోధనుఁడు శిల్పులను బిలిపించి సువర్ణహులమును జేయ నాజ్ఞాపించెను. శిల్పు లెల్లరు యథావిధిగా యజ్ఞోపకరణములను జేసిరి.

1. వ్యాపారస్థాన్ శిల్పినః ॥ 24 ॥ నీలకంఠ. మహాభారతమ్ చిత్రశాలాప్రతి. పు. 406

తతస్తు శిల్పినః సర్వే ఆమాత్యప్రవరాశ్చయే ।
విదురశ్చ మహాప్రాజ్ఞో ధార్తరాష్ట్రే న్యవేదయన్ ॥
సజ్జం కృతువరం రాజన్ కాలప్రాప్తం చ భారత ।
సౌవర్ణం చ కృతం సర్వం లాంగలం చ మహాధనమ్ ॥

—వ్యా. భా. వన. 286. 1, 2

తరువాత శిల్పులు మంత్రివర్యులు, మహాప్రాజ్ఞుడయిన విదురుడు దుర్యోధనునితో “మహారాజా! సమస్తయజ్ఞోపకరణములను, పెద్దనాగలిని స్వర్ణమయములుగా నొనరించితిమి. అన్నియు సిద్ధముగ నున్నవి. యజ్ఞారంభమునకు సుముహూర్త మాసన్నమయినది” - అని విన్నవించిరి.

యజ్ఞమారంభమయినది. ధరణిగల రాజులెల్లరు, మునిగణములు సమస్తజనములును దుర్యోధనుని యజ్ఞము చూచుటకుఁ గరిపురమునకు వచ్చిరి. వారికెల్లను డగిన సత్తారంబులుసేయను, బాత్రదానంబులు గావింపను ధృతరాష్ట్రుడు విదురుం బనిపెను.

“ఇవిధంబునఁ బ్రసిద్ధదక్షిణాన్వితంబై
ప్రభూతాన్నపాన సంతర్పిత సకలజనంబై
యభిమతాంబరాభరణ పరిపూరితభూసురప్రకరంబై
యథాకాలవిహితకర్మకలాపంబై యథాశాస్త్రీయంబై
వైష్ణవయాగంబు నిర్విఘ్నంబుగఁ బరిసమాప్తంబయినది.”

—ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 6. 88, 84

యజ్ఞమును జూడవచ్చిన రాజు లుండుటకుఁడగిన గృహములను దుర్యోధనుడు నిర్మింపించి యిచ్చినట్లు మూలమునందుఁ గలదు.

కృత్వాహ్యోవసథాన్ పీరో యథా శాస్త్రమ్ యథా క్రమమ్ ॥

—వ్యా. భా. వన. 286-25

అధ్వరోత్సవాగతులయిన జను లనేకులు ధృతరాష్ట్ర నందను సమ్ముఖంబున పాగడిరి.

ఈ వైష్ణవయాగము నందు స్వర్ణశిల్పుల పని యొక్కడుగా నున్నది.

అశ్వమేధయాగము

రాష్ట్రం వా అశ్వమేధః । వీర్యం వా అశ్వః ॥

— శతపథ. 18. 1.6*

అశ్వశబ్దము వీర్యవాచకము. అశ్వమేధమన రాష్ట్ర ప్రజలను వీర్యవంతులను జేసి రాష్ట్రము నభివృద్ధిచేయుట.

అశ్వమేధము = అశ్వమును పశువుగా నేర్పఱచి సార్వభౌముడు చేయు యాగవిశేషము.
—[సూ.వి.]

అశ్వమేధము సర్వపాపములను తొలగించు కతురాజము.

యథాశ్వమేధః కృతురాట్ సర్వపాపాపనోదనః ॥

—మనుస్మృతి. 11-261

ఇంద్రుఁ డశ్వమేధము చేసి బ్రహ్మహత్యాపాతకమును బోగొట్టుకొనినట్లు మహాభారతము చెప్పుచున్నది.

తత్రాశ్వమేధః సుమహాన్ మహేంద్రస్య మహాత్మనః ।

వవృతే పావనార్థం వై బ్రహ్మహత్యాపహా నృప ॥

—వ్యా.భా. ఉద్యోగ. 18-18

త్వష్టప్రజావతి తన తపశ్శక్తిచే నగ్నిముఖమున వేల్చి సృజించిన వృత్రుని సంహరించుట వలన దేవేంద్రునకు బ్రహ్మహత్యాపాతక మంటుకొనినది. దాని వలన నాతని ప్రభుత్వ సంపద సెడినది. అమరగణము విష్ణుదేవుని ప్రార్థింపఁగా శౌరి కరుణాయత్తచిత్తుడై -

“హయమేధంబున నాకును బ్రియమొనరింపంగ

వృత్రభేదికిఁ బుణ్యోదయ మగు”నని చెప్పినాడు.

అమరులెల్లరు పురుహూతుని చేత నశ్వమేధముచేయించి కల్మషరహితుని గావించినారు. ¹

* చూడు :- పండిత ధర్మదేవ్ విద్యామార్తంధ - వేదోంకా యథార్థస్వరూప్

[హిందీ] పుట - 180 దయానందనంస్థాన్ - నయ్యాధిల్లీ.

1. తిక్కన :- శ్రీమదాంధ్రమహాభారతము - ఉద్యోగపర్వము.

సౌభమేశ్వరము, 117-168 = వ్యా.భా. ఉద్యోగ. 8-18 ఆధ్యాయములు

వైశ్వకర్మణహోమము

వృత్రహంతకుడయిన యింద్రుడు వైశ్వకర్మణ హోమము చేసి వృత్రవధవలనఁ గలిగిన పాపమునుండి విముక్తుఁ డయినట్లు కృష్ణయజుర్వేదము వలనఁ దెలియుచున్నది.

ఇంద్రునిచే హతుడయిన వృత్రుడు అసురమాయచే షోడశభోగ యుతమయిన సర్పాకృతి ధరించి యింద్రుని పీడింపఁబడఁగెను. ఇంద్రుఁ డంతట 'అగ్ని స్తి గ్మే న' - ఇతి మంత్రద్వయముతో ముందటనున్న యగ్నియం దాహుతులిడఁగా నగ్ని తృప్తుడై యా వృత్రుని షోడశభోగములను దహించివైచెను.

తదుపరి యింద్రుడు 'య ఇమా విశ్వే'తి సూక్తద్వయసాధ్యమయిన వైశ్వకర్మణహోమము చేసి యా పాపమునుండి విముక్తుఁ డయినాఁడు. ¹

తత ఊర్ధ్వ మింద్రో య ఇమా విశ్వేతి సూక్తద్వయసాధ్యేన
వైశ్వకర్మణ హోమేన వృత్రవధజన్యాత్ పాపమనో నిర్ముక్తః ॥

1. చూడు :- కృష్ణయజుర్వేదము - సాయణభాష్యము 4-6-2 విశ్వకర్మ సూక్తద్వయ వినియోగము పు. 2168

— అనందాశ్రమ ముద్రాణాయము, పూనా. 1866

ఇంద్రో వృత్రహంతం వృత్రో హతః షోడశభిర్ భోగైరసినాత్య
ఏతామగ్నయేఽనీకవత ఆహుతి మపశ్యత్తామజుహౌ
త్తస్యామగ్నిరనీకవాంత్యేన భాగధేయేన ప్రీతః
షోడశధా వృత్రస్య భోగానవ్యదహద్
వైశ్వకర్మణేన పాపమనోనిరముచ్యత ॥ —(కృ.య. 5-4-5)

యదగ్నయేఽనీకవత ఆహుతిం జుహౌత్సగ్నిరేవా
స్యానీకవాంత్యేన భాగధేయేన ప్రీతః పాప్మానమపి దహతి
వైశ్వకర్మణేన పాపమనో నిర్ముచ్యతే ॥ —(కృయ. 5-4-5)

Cf :- A. B. Keith : T. S. 5 - 4 - 5.

"Indra slew Vritra he is set free from his evil
by the offering to VISVAKARMAN."

అశ్వ మేధమున కంగభూతమయిన అగ్నిచయనక్రతువు నందు శతరుద్రీయహోమము తరువాత దురితక్షయార్థము వైశ్వకర్మణహోమము చేయవలయును.

“షోడశగృహీతేన స్రుచం పూరయిత్వా నైశ్వకర్మణాని జుహోతి
య ఇమా విశ్వా భువనాని జుహ్వత్
చక్షుషః పితా మనసా హి ధీర - ఇతి
నానా సూక్తాభ్యాం ద్వే ఆహుతీ యే కామయేన
చిరం పాప్మనా నిర్ముచ్యతే” - ఇతికల్పః || *

పదునాఱు సుగ్రవముల ఘృతము నొక స్రుక్తునందు నింపి ఎనిమిదేసి మంత్రములు గల (1) య ఇమా విశ్వాని జుహ్వత్ (2) చక్షుషః పితా మనసా హి ధీర - ఇతి విశ్వకర్మసూక్త ద్వయమంత్రములతో విశ్వకర్మ పరమేశ్వరునకు రెండు ఆజ్ఞాహుతు లిచ్చినచో యజమానునకు పాపవిమోచనము కలుగును.

అటువిమ్మట మంత్రకమాఱు గూడ విశ్వకర్మకు ఘృతాహుతి యొసంగవలెను.

పత్వ్యే విశ్వస్యభూమనో జుహోమి విశ్వకర్మణే || - శు.య. 17-78*

* చూడు :- కృష్ణయజుర్వేదము - సాయణభాష్యము. 4-6-2, పుట 2161

Cf :- (1) A. B. Keith : T. S. 4 - 6 - 2 Notes

This section gives Mantras for two oblations to Visvakarman each with eight mantras.

(2) Ralph T. H. Griffith : The Texts of the WHITE YAJURVEDA - Book - XVII - 17

“He (the Adhvaryu) offers clarified butter in a ladle filled with sixteen spoonfuls in two oblations with eight formulas for each.”

“VISVAKARMAN, the Omnific the Universal Father and Generator, the Architect of the worlds and Creator of all things, here identified with Prajapati Agni, the FireAlasr”

“He offers again to Visvakarman, the Omnific Agni.”
—XVII - 78

దీనినిబట్టి యశ్వమేధయాగమునందు యజమానుడు పాపవిమోచనార్థము విశ్వ కర్మ పరమేశ్వరుని గాని తత్స్వరూపుడయిన విష్ణువును గాని పూజింపవలయునని తెలియుచున్నది.

కురుక్షేత్రసంగ్రామమునం దనువులఁ బాసిన బంధుమిత్రులను గూర్చి పాగులుచున్న ధర్మరాజును జూచి వ్యాసుడు,

“.....నీ మదిఁ బాపకర్మశంక కలిగెనేనియును
యాగముల దానంబుల నది పాపికోనరాదె
యశ్వమేధ మధికదక్షిణాన్వితముగ ననఘ చేయు
మంతతో భవదీయచిత్తానుతాప మంతయును బాయు
రఘరామునట్లు పూరుభరతులను బోలె,
దానతత్పరుఁడ వగుము” - అని ప్రబోధించినాడు.

— తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 1-12

“అశ్వమేధయాగనిరతి భూమిపాలు గతకల్మషుఁ జేయఁజాలు” నని వింటిని¹ గాని హయమేధము నధికదక్షిణాన్వితముగఁ జేయుటకు జాలినంత ధనము లేదు కావున కర్తవ్యం బుపదేశింపు మని ధర్మజుఁడు కోరఁగా వ్యాస మహర్షి యమ్మహిపతిం బరమాదరంబున నాలోకించి మరుత్తుని పుణ్యచరితంబును ధనసంపాదనోపాయంబును దెలిపెను.

మనువంశసంభవుండయిన కరంధముండను భూపతి ‘నిజతపః ప్రభావంబునను మహానుభావుండగు నంగిరసుండు తన కువద్రష్టయగు యనెకాశ్వమేధంబులు చేయించుటఁజేసి యావహిల్లిన మాహాత్మ్యంబు వలనను మహిపతులెల్లఁ గొలువం బూజ్యసామ్రాజ్యం బనుభవించి తనపలచినయప్పుడ తనువుతోడన యూర్ధ్వలోకంబునకుం జనియె నమ్మనుజపతి తనయుండవిషిన్నామధేయుండు ధరాభారధౌరేయుండయి యతనిని పోలి ప్రజలంబాలించె అతని సుతుండగు మరుత్తుఁడు,

హిమగిరిసానుదేశమున నెక్కుడు వైభవ ముల్లనిల్ల య
జ్ఞము తగఁజెసి భూమిసురసంఘము లెల్లను దృష్టిఁబొంద హే
మ మొనఁగెఁ గుప్పఁగూరలు సమగ్రకుతూహలుఁడై కనత్సువ
ర్ణమయగృహక్రియోపకరణప్రకరంబులు నిచ్చె భక్తితోన్.

— తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 1. 31, 32

1. చూడు :- తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 1-13 = వ్యా. భా. ఆశ్వమేధిక. 3-11

“అసంశయం వాజిమేధః సావయేత్ సృధిషీమహి॥”

మరుత్తుని మహితాద్వరము

మరుత్తో నామ ధర్మజ్ఞ శృక్రవర్తి మహాయశాః ॥

నాగాయతనమప్రాణ స్సాక్షేద్ విష్ణు రివాపరః ।

స యక్ష్యమాణో ధర్మాత్మా శాతకుంభమయాన్యత ॥

—వ్యా.భా. ఆశ్వమేధిక 4. 28, 24

అమ్మనుజేశ్వరుండు విభవాతిశయంబు వెలుంగ నశ్వమే

ధ మొన్నరించుచుండి వివిధస్ఫురితాలయముల్ ప్రదీప్తభాం

డమ్ములు సత్పదార్థములిడందగు తక్కును గల్గు సిద్ధపా

త్యమ్ము లసంఖ్యముల్ పసిఁడిఁ బ్రస్తుతికెక్క ఘటించె భూవరా

—తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 1. 28, 29

యజ్ఞశాలలు, కుండములు, వర్తనములు, పితరములు, ఆసనములు మున్నగు యజ్ఞోపకరణములను సు వర్ణ కారులు స్వర్ణమయములుగా నిర్మించి నట్లు మూలమునందు వర్ణింపఁబడినది.

తతః కుండాని పాత్రీశ్చ పితరాణ్యాసనాని చ ।

చక్ర స్సవర్ణకర్తారో యేషాం సంఖ్యా నవిద్యతే ।

తస్యైవ తు సమీపేన యజ్ఞవాటో బభూవహా ॥

ఈజే తత్ర స ధర్మాత్మా విదివత్ పృథివీపతిః ।

మరుత్త స్సహితైః సర్వైః ప్రజాపాలై ర్మరాదిప ॥

—వ్యా.భా. ఆశ్వ. 4. 26-28

తన యజ్ఞమున కుపద్రష్టయయిన సంవత్సరి సూచనపై మరుత్తమహిపతి ముంజవంతంబును పర్వతంబునకుఁబోయి యందు శ్రీకందుని భక్తితోఁ బ్రార్థించి “శివు నకుంతితకరుణన్ గనక మసంఖ్యము మోపులు గొనివచ్చె మంచుకొండ యివులకున్.”

“ఇట్లు మహాధనవంతుండై మరుత్తుండు సువర్ణమయంబులుగా యజ్ఞ వాటంబును భండప్రముఖసకలక్రియాసాధనంబులును శయ్యాసనాదులుం గావించుకొని తత్ప్రదేశంబున నతిమానుషం బగు విభవం బెసంగ యజనంబున కుపక్రమించి” నట్లు తిక్కన వర్ణించినాఁడు. —తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 1. 63, 64

యజ్ఞవాటమును, యజ్ఞోపకరణములను శిల్పులు నిర్మించినట్లు వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపబడినది.

తతోఽతిమానుషం సర్వం చక్రే యజ్ఞస్య సంవిధిమ్ ।

సౌవర్ణాని చ భాండాని సంచక్రు స్తత్ర శిల్పినః ॥ -వ్యా.భా. ఆశ్వ. 8. 38

ఈ శిల్పులు సువర్ణశిల్పులే.

యజ్ఞాంతమున మరుత్తుఁడు, 'ప్రస్ఫురితకాంచనరాసు లనేకములు' బహుద్విజులకు భక్తితో నొసఁగి,

“అంతఁ బోవక హేమమయత్వమహిత

యజ్ఞవాటభాండాది పదార్థములను

బ్రాహ్మణావళికిచ్చె నప్పాట నతఁడు

హిమగిరిప్రాంతమునఁ గ్రతు వెలమిఁ జేసి”

బ్రాహ్మణులు తమ యోపినంతయుంబనిండి త్రవ్వితండంబులు తెచ్చికొని తక్కినదాని నచ్చట నొక్కెడ నిధిగా నిక్షేపించిరి. అమ్మహాకాంచనసంచయంబు గొనివచ్చి విచ్చలవిడి నశ్వమేధ యాగంబున సకలదేవతలం దృష్టులఁ జేయు మని వ్యాసుఁడు ధర్మజున కుపాయము చెప్పినాడు. [తిక్కన ఆశ్వమేధ. 1. 105-7]

ఆ యుపాయమును బురస్కరించుకొని,

‘తెత్తముగాక నరేంద్రమరుత్త కలితమైన దానరూపము సుమహా
దాతస్థితి నున్న కనక మిత్తటి నిలదెసఁ దలఁప నేటికి మనకున్’

అని భీముఁడు తృప్తిపొందఁగాఁ బొండవులు హిమశైలము పోయి త్ర్యంబకపూజలు చెల్లించి యా పెన్నిధిని సాధించి భారవహుల చేత మోపించుకొని తెచ్చినారు.

‘అ నిధియందు యాగనిలయంబుఁ గలపయుఁ గలశములును

నలుఁకులుఁ గాగులు నాదిగాఁగల భాండములును

బీరములు శయ్యలునుతోళ్లు రోకఱులుఁ జట్టువమ్ములు

స్రస్కువాజ్యపాత్రదండకమండలుదాత్రములును

లోనుగాఁగల్గు వస్తువుల్ శుద్ధహేమమయములు’ గలవు.

—తిక్కన. ఆశ్వమేధ 3. 156

ఆ ధనకనకవస్తుసంపదతో ధర్మజుఁ డశ్వమేధాధ్వరము సేయ నమకట్టినాడు.

ధర్మజుని అశ్వమేధయాగము

తురగమేధ మఖిలదుష్కృతహరము నీ

వది సమగ్రదక్షిణాన్వితముగఁ

జేసి నిర్మలత్వభాసమానుండవై

వెలయు మమృతకిరణకులవరేణ్య

వేదోక్తవిధినహిత భవ్యాదరమున విడువఁబడిన యశ్వం బీ

మేదినిఁ గలయందిరుగును నీదగునిర్మలయశంబునెఱయమెఱయగన్

సర్వసంభారములును సమకట్టింపుము.

‘స్రుక్యువాది క్రతుసాధనంబులు క్రొత్తలుగాఁగనకంబునంగావింపఁబనుపు’
మని వ్యాసమునిండ్రుడు చెప్పగా

ధర్మరాజు తురగపరీక్షావిదులను బిలిపించి, నిరుపమలక్షణములుగల
మేధ్యాశ్వమును దెప్పించినాఁడు; యజ్ఞంబునకువలసినట్టి భాండప్రముఖంబు
లయిన సాధనంబులును, స్రుక్ స్రవాద్యుపకరణంబులును సువర్ణ
మయంబులుగా వేగంబుచేయింపవలయు’ నని కర్మాధికారుల
నియోగించినాఁడు. 1

యాగదీక్ష

ఋతి॥ చిత్రానక్షత్రం భవతి చిత్రం వా ఏతత్కర్మ

య దశ్వమేధః సమృద్ధ్యే॥

— తై.బ్రా 3-8-1

బహువిధములుగా ననుష్ఠింపఁదగిన యిష్టిపశుసామాది రూపములు
గలదనుటవలన నశ్వమేధయజ్ఞము చిత్రమయినది. చిత్ర మన శిల్పమే.

చిత్రానక్షత్రమున కధిపతి శిల్పాధిపతియైనత్వప్త. ఇంద్రుఁడని
కొందఱుదురు. ఇంద్రుఁడును శిల్పకళాభిమానియే. కావున యజ్ఞకర్మాభివృద్ధి
కొఱకు అశ్వమేధమును చిత్రానక్షత్రమనం దారంభింపవలయును. 2

1. తిక్కన. అశ్వమేధ. 3. 209-220

2. చూడు : వడ్డెపాటి నిరంజనశాస్త్రి : విశ్వకర్మబ్రాహ్మణవంశాగమము - పు. 107

ధర్మజుఁడు చైత్రపార్వమాసి అశ్వమేధమాగ దీక్షితుఁడైనాఁడు. ¹

మౌ హూ ర్తి క ద త్త శుభముహూర్తంబునం గృష్ణద్వైపాయనాదులైన
ఋత్విజులు వేదవిహితమహితంబుగ దీక్షితుఁడై య సక్కుర్గుపతి

సంవృతక్షౌమ కృష్ణాజినుండును దండపాణియునయి²

కనత్కాంచనాభరణ భూషితుండును నయి

బహుళప్రభలునిగుడ సందీప్తపావకసన్నిభుండును సగుచువెలింగె.

—తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 4.1

హేమమాలీ రుక్మకంఠః ప్రదీప్త ఇవ పావకః|

కృష్ణాజినీ దండపాణిః క్షౌమవాసాః స ధర్మజః ||

—వ్యా. భా ఆశ్వమేధిక. 73.5

రుక్మ మనఁగా ఫలకాకారము గల సువర్ణాభరణము.

దీక్షాసమయమునం దధ్వర్యుడు సువర్ణాభరణముకట్టె ఇరువది యొక్క
ముడులు గల సూత్రమును యజమానుని మెడలో వైచి ఆయుర్వృద్ధి కొఱకు.

“తేజోఽసి శుక్ర మమృత మాయుష్యాఽఽయుర్మేపాహి”

అను మంత్రమును పఠింపఁజేయును.³ —శు. య. 22.1

రుక్మధారణ మాయుర్వృద్ధిని సంపత్సమృద్ధిని కలిగించును.

దృశానో రుక్మ ఉర్వా వ్యద్యో దుర్మర్ష మాయః

శ్రీయే రుచాసః ||

— కృ. య. 4. 1-10*

1. తిక్కన - ఆశ్వమేధ 3. 214 = వ్యాభా. ఆశ్వ 72-4.

2. చూడు :- కృ. య. సం. కాం. 6.1.1

“దండేన దీక్షయతి మేఘలయా దీక్షయతి కృష్ణాజినేన దీక్షయతి”

“వాససా దీక్షయతి సౌమ్యం వై క్షౌమం దేవతయా

సోమ మేష ముపైతి యో దీక్షితే.”

3. Cf :- The Adhvarya ties an ornament of gold, perhaps a chain, round the neck of the sacrificer and makes him recite the formula. (22-1) —GRIFFITH.

* చూడు :- కృ.య. సాయజభాష్యము. 4-1-10; 5. 1-10;

“దృశానో ధర్మనీయరూపో రుక్మః సువర్ణనిర్మితః

ఫలకాకార ఆభరణవిశేష ఉర్వా మహత్వా దీప్త్యా

వ్యద్యోద్ విద్యోతే స్మ - కిం కుర్వన్ - దుర్మర్ష

మతిరస్కార్య మాయుర్దీవన శ్రీయేం శ్రయతుం వాంఛన్.

—సాయణ,

యజ్ఞాశ్వము

దీక్షితుండైన ధర్మరాజు “పశుబంధనము” చేసినాడు.

కృత్యా స పశుబంధాంశ్చ దీక్షితః పాండునందనః ॥

—వ్యా.భా. ఆశ్వ. 73-2

యజ్ఞేయమైన తురగోత్తమమును పూజించి విడచుటకు ముందుగా శుభలక్షణములుగల హయము జన్మించుటకుఁ గారణభూతుడైన త్వష్టదేవుని పూజింపవలయును.

త్వష్టా వీరం దేవకామం జజాన

త్వష్ట రర్వాణాయత ఆశు రశ్వః ।*

త్వష్టేదం విశ్వం భువనం జజాన

జహోః కర్తార మిహ యక్షి హోతః ॥** —కృయ. 5-1-11

[త్వష్టదేవుడు దేవతలను గోరువాడును, కర్మకూరుడు నగు పుత్రుని సృష్టించినాడు. ఆ త్వష్ట వలననే గమనశీలయు శీఘ్రగామియు నగు నశ్వము పుట్టినది. త్వష్టయే యీ విశాలవిశ్వమును సృష్టించినాడు. ఓ హేతా! యీ యజ్ఞకర్మమునందు సకలజగత్ సృష్టయైన త్వష్టదేవుని పూజింపుము.]

వేదవ్యాసుడు స్వయముగా శాస్త్రప్రకారము యజ్ఞాశ్వమును విడిచినాడు అర్జునుఁ డశ్వరక్షకుడుగా నయ్యశ్వరత్నము ననునరించినాడు. అక్కవ్వడి తోడ యజ్ఞకర్మకుశలుండైన యాజ్ఞపల్క్యశిష్యుం డర్హవిధానంబుల కయి మాననీయ విప్రజన సహితంబుగాఁ జనియె. అప్పరమతురంగంబు ధరణిం బ్రదక్షిణ రూపంబునం దిరిగి యుత్తరాభిముఖంబై యల్లనల్లన నరిగెను.

—తిక్కన, ఆశ్వమేధ. 4. 1-4

ఇట్లాయశ్వ మొకసంవత్సరము దేశసంచారము చేయును.

* పో. :- శు.య. 9-8 త్వష్టా పశు జవం దధాతు.

** చూడు :- కృ.య. 5-1-11 సాయణభాష్యము

ఆశ్వమేధసంబంధి వ్రయాజ యాజ్ఞాభిధానమ్ - ఆపిస్తూక్తము

త్వష్టా త్వష్టనామకో దేవః ॥

....సాయణ.

త్వష్టా రూపాణాం జనితా పశూనామ్ ॥

....ఆధర్వ. 9. 4-6

ధృతి హోమము

ఈశ్వరో వా అశ్వః ప్రముక్తః పరాం పరావతం గంతోః ఇహ ధృతిః
స్వాహేహ విధృతిః స్వాహేహరంతిః స్వాహేహ రమతి స్వాహేతి చతస్ర
అహుతీ ర్జుహోతి ॥ —యజుర్వేదాద్భిష్మము 3-8-12, 45*

ముక్తంబయిన యజ్ఞాశ్వము యథేచ్ఛగా దేశసంచారము చేయునపుడు సాయంకాలముగు సరికి ఇతరత్ర సంచరించు నేమో యను భీతిచే నశ్వరక్షకులు ఋత్విజులు రథకారగృహమున దానిని నిలిపి యా యశ్వము యొక్క నాలుగు పాదములయందు, “ఓం ఇహ ధృతి స్వాహా” ఇత్యాది నాలుగు ధృతిమంత్రములతో హోమము చేయవలెను.
యదుక్తం సూత్రకారేణ॥

“రథకారస్య కులే వసతి భవతీహధృతిస్వాహేతి
సాయ మశ్వస్య చతుర్షు పతు చతస్రో ధృతీర్జుహోతి॥”
రథకారకుల మనఁగా రథకారగృహము.

‘వహసు రథకారోఽగ్నినాదధీత’¹ అను శ్రుతి ప్రకారము అగ్నిధానాధికారము గల రథకారబ్రాహ్మణులు తృతీయసవనము నందు హవిర్భాగములు స్వీకరించు ఋభుదేవతలకు పృతినిధులు. కావున యాగాశ్వమునకు సంబంధించిన సాయం హోమము వైదిక రథకారగృహమునందుఁ జేయవలయు నని చెప్పబడినది²

ధర్మజుని యజ్ఞాశ్వము ననుసరించిన యర్జునుఁడు, యజ్ఞకర్మకుశలుఁడయిన యాజ్ఞవల్క్యశిష్యుఁడు, వేదపారగు లయిన బ్రాహ్మణులు సాయం సమయములందు, శాస్త్రోక్త విధిప్రకారము రథకారబ్రాహ్మణగృహములందు యజ్ఞాశ్వమునకు ధృతి హోమములు చేసియుందురని చెప్పవచ్చును.

* చూడు :- కృష్ణయజుర్వేదే బ్రాహ్మణభాగః॥
సం. గోమతం రామానుజ జ్యోతిషిక - మైసూరు

పోల్చు :- శుక్ల యజుర్వేదము. 8-51
“ఇహరతి రిహరమధ్య మిహధృతి ఇహస్వధృతి స్వాహా॥”

1. వామనశర్మ :- ఆధానపద్ధతిః॥ ఆధానమీమాంసా. పు-5.
అపసంఖ్యేశ్వరతాదాన సూత్రమ్ - ఆనందాశ్రమ - పూనా, 1947

2. చూడు :- వడ్డెపాటి నిరంజనశాస్త్రి : విశ్వకర్మబ్రాహ్మణ వంశాగమము
—పుటలు. 288-289

యజ్ఞశాలాదినిర్మాణము

యాగశ్వమును విడిచిన పదినెలల తరువాత మాఘ పౌర్ణమాసి ధర్మనందనుడు కొలువుదీత యనిలనందను నాననంబాలోకించి, నీ తమ్ముడు తురగముగొని యేతెంచుట వింటి, చైత్రమింకఁ దడవు లేదు.

“యాగశాలయు శిల్పిజనులం గొని కల్పింపుము తగు వారలకు విషయందగియెడు వివిధగృహంబుల నొనరింపు” మని పనిచిన నతండు,

యజ్ఞవాటమును జనాధిపులకు మునివ్రాతమునకు విడియవలయు నట్టి మందిరములుఁ గనకమణిమయంబులుగా నొనర్చెఁ దజ్జమగు జనంబు పొగడ.

—తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 4. 132, 33

వ్యాసభారతమునం దీవర్ణనము విపులోదాత్తముగ నున్నది.

తతో యయా భీమనేనః ప్రాజ్ఞైః స్థపతిభిః సహ ।

ద్రాహ్మణానగ్రతః కృత్వా కుశలా యజ్ఞకర్మణి ॥

తం స సాలవయం శ్రీమత్ సప్రతోశీసుమట్టితమ్ ।

మాపయామాన కౌరవ్యో యజ్ఞవాటం యధావిధి ॥

వా.భా ఆశ్వమేధిక. 85-14

స్తపతు లనగా స్థాపత్యమునందు - యజ్ఞశిల్పము నందు నిష్ణాతులయిన శిల్పిబ్రాహ్మణులు.* ఆధర్వణులు. విధి యన శిల్పశాస్త్రవిధి.

*మాడు :- (1) వాల్మీకి రామాయణము చాలకాండ. 13-6

తతోఽబ్రీచీద్ ద్విజాన్ వృద్ధాన్ యజ్ఞకర్మసునిష్ఠితాన్

స్థాపత్యే నిష్ఠితాశ్చైవ వృద్ధాన్ పరమధార్మికాన్.

- 2) E. B. HAVELL : THE HISTORY OF ARYAN RULE -pp 19-20
“The RAMAYANA records the fact that some of the higher ranks of craftsmen had a social status equal to that of Brahmins Included among them were those who were versed in the canons of craft ritual, the SILPA SASTRAS, such as the craftsmen, who wrought the sacrificial posts at tribal religious ceremonies and the master builders, who laid out the plans of the village communities and designed public buildings and irrigation works.

But it was only when a craftsmen was regarded as operating in sacred rites that he took the status of a Brahmin and was entitled to the privileges of the highest class.

భీమసేనుడు స్థాపత్యవేదవిదులయిన శిల్పిబ్రాహ్మణులతోగూడి యజ్ఞక్రియాకుశలులయిన బ్రాహ్మణులు ముందు నడవఁగా హస్తిపురోపాంతము నకుఁబోయి, యచట సాలవృక్షములతో నిండియున్న యొక సుందరస్థలము నందు నలువైపులకు చక్కనిమార్గములు గల యజ్ఞ వాటమును శిల్పశాస్త్రానుసారము మాపనము చేయించినాఁడు.

అ యజ్ఞ భూమి యందు స్థ ప తు ల చేత మణికుట్టిమములతో మనోహరములు, రత్న కాంచనాలంకృతములు నయిన ప్రాసాదములను నిర్మింపఁజేసినాఁడు. యజ్ఞాయతన దేశమంతయు సువర్ణచిత్రితస్తంభములతోడను, తోరణ ములతోడను నిండి శుద్ధకాంచనమయమై శోభిల్లుచున్నది.

ప్రాసాదశతసంఖ్యాధం మణిప్రవరకుట్టిమమ్
కారయామాస విధివ ద్ధేమరత్న విభూషితమ్
స్తంభాన్ కనకచిత్రాంశ్చ తోరణాని బృహంతి చ
యజ్ఞాయతన దేశేష దత్వా శుద్ధం చ కాంచనమ్ ॥

—వ్యాఖ. ఆశ్వ. 85. 13, 14

నానాదేశాగతులయిన రాజులు, అంతః పురస్థీలు, బ్రాహ్మణులు విడిచిచేయుటకుఁదగిన గృహములు నిర్మింపఁబడినవి. వీని నన్నింటిని భీమసేనుడు శిల్పశాస్త్రానుసారము నిర్మింపించినాఁడు.

కారయామాస కౌంతేయో విధివత్ తాన్యనేకశః

....వ్యాఖ. ఆశ్వమేధిక. 85. 16

ఇట విధి యనఁగా శిల్పశాస్త్రవిధి యని హిందీటికాకారుఁడు పండిత రామనారాయణదత్త శాస్త్రి పాండేయ వ్రాసినాఁడు.¹

యజ్ఞమండపనిర్మాణకార్యక్రమము పూర్తియైన తరువాత శిల్పాచార్యులయిన స్థపతులు, వారికి సహాయకులుగా నుండు తక్షకరథకారసువర్ణకారాది తదితరశిల్పకళాకారులు వచ్చి యా విషయము ధర్మరాజునకు నివేదించిరి.

తతః కృత్వా స్థపతయః శిల్పినోఽన్యే చ యే తదా ।

కృత్స్నం యజ్ఞవిధిం రాజ్ఞో ధర్మజ్ఞాయ న్యవేదయత్ ॥

—వ్యాఖ. ఆశ్వ. 85. 25

1. చూడు :- మహాభారతమ్ - గీతాప్రెస్. పు. 6282

“ఉన్ నవీకా నిర్మాణ్ కుంతీనందన్ బీమనే శిల్పశాస్త్రకీ విధితే
అనుసార్ కరాయా థా॥”

ధర్మరాజు సంతోషించి,

యజ్ఞవాటంబుఁ దక్కఁటియాలయములు

లలితభంగి రమ్యములు సలక్షణములు

గా నొనర్చిన శిల్పినికాయమునకుఁ

బసదనం బిచ్చె సంతసం బెనకమెనఁగ.

—తిక్కన ఆశ్వమేధ. 4-189

ధర్మరాజుని యజ్ఞశాలాకరణాదులైన కృత్యములు కనుఁగొని కృష్ణుఁడు కడుఁబ్రీతిఁ బొందినాఁడు.

శాతకుంభమయములయిన తోరణములతో శయ్యాసనములతో విహారస్థానములతో రత్నరాసులతో దేవేంద్రుని యజ్ఞవాటిక వలె సర్వాంగ సుందరముగా నున్న ధర్మరాజు యజ్ఞమండపాదినిర్మాణకళను జూచియు, కనకమయము లయిన ఘటపాత్రీకటాహవర్ణమానకాది యజ్ఞపాత్రలను హేమభూషితములయిన యూపములను జూచియు యజ్ఞమునకు వచ్చిన నృపాలు రచ్చెరు వెందిరి.

దదృశు స్తం సృపతయో యజ్ఞస్య విధి ముత్తమమ్ ।

న హి కించి దసౌవర్ణ మవశ్యన్ వనుదాదిపాః ।

యజ్ఞవాటం సృపా దృష్ట్వా పరవిస్మయమాగతః ॥

—వ్యాభా. ఆశ్వ. 85. 28-35

ద్వాదశమాసములు దేశసంచారము చేసి యజ్ఞాశ్వ మగ్గేసరముగ నర్జునుఁడు యజ్ఞవాసమునకు వచ్చినాఁడు.

చైత్రపౌర్ణమాసి వ్యాసుఁడు వచ్చి, నేఁడు యజనంబు నకుందొడంగుము యాజకులు శుభము హార్తమాసన్నమైన దనుచున్నవారు దక్షిణలు ముమ్మడుగులుగా నిడి మూఁడు మఖంబుల ఫలంబు నొందుము. ఆశ్వమేధావభృథంబున నీ మనంబునఁ గల భారతరణకృతజ్ఞాతివధంబు పాతకం బను మెరమెర నిశ్శేషంబయి సమస్తశుభంబులు నావహిల్లు నని యాజ్ఞాపనంబు చేయఁగా ధర్మరాజు హయమేధక్రియా కలాపంబునకుఁ బోచి యుదాత్తభంగి నడవినాఁడు.

క్రమయక్తము యక్తముగా నమరగురుప్రతిములైన యాజ్ఞికులు క్రియా సముదయము నడపగా స్థలితములే కపహృతము చొరక తత్తతు వొప్పెన్.

—తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 4. 171-75

ప్రవర్గము

అవహితులై ప్రవర్గము బుధాభినుతంబుగఁ జేసి ఋత్విజుల్
సవనము లుక్తమార్గము ప్రశంసకు నెక్క నయించి వేదవా
క్యవిహితవృత్తిమై నభినవాభ్యుదయం బొనరించి రర్థి మా
ధవుఁ గొనియాటలం దమకృతంబులకున్ మెఱుగిడ్డ యట్లుగన్.

—తిక్కన. ఆశ్వమేధ, 4. 174

మూలమునం దిట్లున్నది.

కృత్యా ప్రవర్గ్యం ధర్మాఖ్యం యథావత్ ద్విజసత్తమాః ।

చక్రుస్తే విదివద్ రాజన్ స్తథైవాభిషవం ద్విజాః ॥

అభిషూయ తతో రాజన్ సోమం సోమపసత్తమాః ।

సవనాన్యానుపూర్వేణ చక్రః శాస్త్రానుసారిణః ॥

—వ్యా. భా. ఆశ్వమేధిక. 88. 21, 22*

బ్రాహ్మవౌత్తములు యథోచితముగా ప్రవర్గ్య మను క్రతువును జేసిరి.
విధిపూర్వకముగా సోమలతనుండి రసము పిండి (అభిషవము) సోమపీఠు
లయిన యాజ్ఞికులు శాస్త్రానుసారము క్రమముగా మూడు సవనములు చేసిరి.

ప్రవర్గ్య మనగా అగ్ని ఘోమాదియాగముల కంగభూతమైన
యాగవిశేషము. (శబ్దరత్నాకరము)

ఇది యజ్ఞకర్త పరిశుద్ధాంతరంగుడగుటకు దీక్షాసమయమున
చేయు క్రతువిశేష మని కొందఱు చెప్పుచున్నారు.¹

ఇట నిది యశ్వమేధయాగమున కంగభూతముగా నున్నది.

* పోల్చు :- వాల్మీకి రామాయణము - బాలకాండ. 14. 4-7

1. Cf. :- Ralph T. H. Griffith : THE WHITE YAJURVEDA. Notes.

"PRAVARGYA is a preparatory rite of the Soma sacrifice"
— P. 291

"The object of PRAVARGYA which is preparatory and introductory ceremony like Diksha or consecration (iv. 2, v. 6) is the bodily regeneration of the sacrificer, the provision of a heavenly body with which alone he is permitted to enter the residence of the Gods" —P 302

ప్రపవర్గము నందు ఋత్విజులు “మహావీరపాత్ర” యను ఘర్మము (వేడిపాలకుండ) నందు ఆవుపాలు పోసి మరగించి ఇంద్రాది దేవతల కర్పింతురు. ఈ దేవతలలో ఋభువులకును స్థానమున్నది.

సవితకు ప్రతినిధియైన “మహావీరపాత్ర” నుద్దేశించి ఆధ్వర్యుఁ డిట్లు పలుకుచున్నాడు.

సవిత్రే త్వా ఋభుమతే విభమతే వాజవతే స్వాహా ॥

— శు. య. 38-8 *

[ఓ ఘర్మమా ! నిన్ను ఋభు విభ్వ వాజయుతుండయిన సవితృదేవున కర్పించుచున్నాను.]

ఇట సూర్యునితోఁగలిసి ఋభు విభ్వ వాజ యను మువ్వురు దేవతలు (ఋభువులు) హవిర్భాగము లందుకొనుట గమనింపఁదగినది.

సుధన్వుని పుత్రులయిన ఋభువులు తమ శిల్పచమత్కారములతో నమృతత్వస్థితి పొంది దేవతలయిన మహాత్ములు.

ప్రపవణము

ప్రవర్గానంతరము ఋత్విజులు చేయు సవనాహుతు లందును ఋభువులకు స్థానమున్నది.

సోమయాగమున ప్రాతఃసవనమునం దగ్నిదేవునకు, మాధ్యందిన సవనమునందు విశ్వేదేవులకు, సాయంసమయమున తృతీయసవనమున ఋభువులకు సోమరసముతో హోమము చేయవలయును. ¹

ఈమూఁడు సవనములు వరుసగా శిల్పకర్మములకు ముఖ్యుఁడయిన యగ్నిదేవునకు, శిల్పవిద్యాపరీక్షకులయిన విశ్వేదేవులకు, శిల్పచమత్కారముచే దేవతలయిన ఋభువులకు సంబంధించియుండుట యొకవిశేషము.

* Cf :- Ralph T. H. Griffith : THE WHITE YEJURVEDA — 38-8
“Thee with swaha to Savitar attended by Ribhu, Vibhu, Vaja (Ribhu, Vibhu more generally known as Vibhvan and Vaja = the Ribhus, sons of Sudhanvan, raised to heaven and Godhead for their deeds.)

1 చూడు :- కృ. య. సం. కాం. 3-1-8. సాయణబ్రాహ్మణము. పుట. 1516-20.
దశరథుని హయమేధమునందు ఇంద్రప్రీత్యర్థము ప్రాతస్సవనము చేసినట్లు వాల్మీకిరామాయణము వందు వర్ణింపఁబడినది. [వా.రా. బాల. 14-5, 6]

తృతీయసవన వైశిష్ట్యము

ఇదం తృతీయసవనం కవీనామ్ ఋతేన యే చమస మైరయంత ।

తే సాధన్వనాః సువరానశానాః స్విష్టిం నో అభివసీయో నయంతు ॥

—కృ. య 3.1.9; ఆధర్వ. 6.47.3*

ఈ తృతీయసవనము సత్యధర్మముతో చమసాదియజ్ఞపాత్రలు నిర్మించిన శిల్పర్తులకుఁజెందినది. ఆ యజ్ఞశిల్పము వలన స్వర్గలోక ప్రాప్తి గలిగి దేవతలయిన సాధన్వులు - ఋభువులు - మాకు ఇతోధికధనప్రాప్తి గూర్చ నభిలషించి, శోభనకరమయిన మా యజ్ఞమునకు వత్తురుగాక !

ఇట కవులనఁగా విద్వాంసులైన ఋత్విజులు; కారువులు (శిల్పులు).

సాధన్వు లనఁగా ఆంగీరసుండయిన సుధన్వునిపుత్రులు. యజ్ఞ శిల్పమునందు సిద్ధపాస్తులై ఋభువులుగా పృసిద్ధిఁగాంచి దేవతలైన రథకార బ్రాహ్మణులు.

యథా సోమ స్తృతీయే సవనే ఋభూణాం భవతి పియః ।

ఏవా మ ఋభవో వర్చః ఆత్మని ధ్రియతామ్ ॥ - ఆధర్వ. 9.1.13**

తృతీయసవనమున సోమ రసము 'ఋభువులకుఁ బ్రియమైనట్లు ఋభువులు వర్చస్సును నా యాత్మయందు నిలుపుదురుగాక !

మానవమాత్రులయిన ఋభువులు దేవతలై సాయం సమయములందు సవనకర్తలచే యాగ ఫలసద్ధికై ప్రార్థింపఁబడుచుండుటయే యీ తృతీయ సవనవైశిష్ట్యము.

* చూడు :- (1) కృ. య. సాయణభాష్యము. పుటలు. 1516.20

"యే దేవా శ్చమసం చమసగణ మైరయంత పేరితయంత సై దేవా సాధన్వనాః సుధన్వన ఇంద్రిన్య సంబంధిన ఋభునామానః సువరానశానాః స్వర్గః ప్రాప్తువంతః తాదృశా దేవా నయంతి" - ఇత్యన్వయః ॥ - సాయణ.

(2) ఆధర్వవేదము 6.47-3. హిందీభావార్థము.

పం. శ్రీరామశర్మ ఆచార్య - సంస్కృతి సంస్థాన్ - బరేలీ. (ఉ.వర్.)

(3) A. B. Keith : T. S. iii-1-9.

"May these Soudhanvas, who have attained heaven"

(The reference is of course to the Ribhus and their deeds.)

* Maurice Bloomfield : Hymns of the Atharva Veda 9-1-13

"As the soma at the third pressure (evening) is dear to the Ribhus thus in my own person O Ribhus lusture shall be sustained."

యజ్ఞవేదీనిర్మాణము : స్థపతుల శిల్పచాతుర్యము

యజ్ఞవాటికను యజ్ఞోపకరణములను నిర్మించిన స్థపతివర్కులే బంగరుబిటికలతో గరుడపక్ష్యాకృతిగా యజ్ఞవేదికను నిర్మించిరి.

“ధర్మతనయుని యశ్వమేధము... పసిడియిట్టికలం జతుశ్చిత్త్యంబు నష్టాదశకరాత్మకంబును గరుడాకృతియునుంగా యజనంబొనర్చి మహనీయంబై యొప్పుచుండు” నని తిక్కన వర్ణించినాడు. —(ఆశ్వమేధ, 4.180)*

వ్యాసభారతము వలన మఱికొన్ని విశేషములు దెలియుచున్నవి.

ఇష్టకాః కాంచనీశ్చాత్రీ చయన్తార్దం కృతాఽభవన్ ।

శుశుభే చయనం తచ్చ దక్షస్యేవ ప్రజాపతేః ॥

చతుశ్చిత్త్యశ్చ తస్యాసీ దష్టాదశకరాత్మకః ।

స రుక్మపక్షో నిచిత త్రికోణో గరుడాకృతిః ॥

— వ్యా. భా. ఆశ్వమేధిక. 88-91, 92

చయన్తార్దము బంగారుతో నిటికలు చేయింపబడినవి. ఆహారవ్యోష్టకలతో చయనము చేసి నిర్మింపబడిన యజ్ఞవేది దక్షప్రజాపతి యజ్ఞ వేదికవలె శోభాయమానముగా నున్నది. ఆ యజ్ఞ మండపము నందగ్నిచయన్తార్దము పదునెనిమిదిహస్తములు పొడవు - వెడల్పులు గల నాలు గగ్నికుండములును, సువర్ణపక్షములుగల గరుడ పక్ష్యాకృతిగా త్రికోణాకారముగా నొకప్రత్యేక వేదియు నిర్మింపబడినవి. ¹

పోర్టు :- జక్కన : వికృతార్క చరితము 5. 127

సురుచిరమై యష్టాదశకరమితమై పసిడియిట్టికలం నిర్మితమై

యరమః జతుశ్చిత్త్యంబై గరుడాకృతివేది యొప్పై గడునద్భుతమై

1. చూడు :- పండిత రామనారాయణదత్త శాస్త్రి పాండేయ ‘రామ్’

మహాభారత - హిందీటీకా సహితము - గీతాప్రెస్

“ఉన్ యజ్ఞమండప మే అగ్నిచయన్ కే లియే చార్ స్థాన్ బనేథే ఉన్ మేసే ప్రత్యేక్ కీ లంబాయీ చొదాయీ అశారహ్ హాథ్ కీథీ ప్రత్యేక్ వేదీ సువర్ణయవంథ్ సే యక్త ఏవం గరుడ కే సమాన్ ఆకార్ వాలీథీ వహ్ త్రికోణాకార్ బనాయీ గమూ థీ”

హిరణ్యేశ్వరకలు

యజ్ఞవేదీనిర్మాణమునందు పశుశిరస్సులఁ బఱచునపుడు యజమానుఁ డాయా పశువుల కధిపతు లయిన దేవతలకు ద్రోహి యగుచున్నాడు. కావున తత్పరిహారార్థము “విశ్వకర్తా దిశాంపతిః” మొదలుగాఁగల యైదు మంత్రములతో ప్రతిదిశయం దొక్కొక్కటి చొప్పున నైదు హిరణ్యేశ్వరకల నునుపవలెను.

యదుక్తం సూత్రకారేణ॥

“విశ్వకర్మా దిశాంపతి రితి పంచ హిరణ్యేశ్వరకాః పృథిదశ మేకాంమధ్యే”-ఇతి

శ్లో॥ ఓం విశ్వకర్మా దిశాంపతిః ।

స నః పశూన్ పాతు సోఽస్మాన్ పాతు తస్మై నమః॥

ప్రజాపతీ రుద్రో వరుణోఽగ్ని ర్దిశాంపతిః ।

స నః పశూన్ పాతు సోఽస్మాన్ పాతు తస్మై నమః ॥

ఏతావై దేవతా ఏతేషాం పశూనా మధిపతయ స్తాభ్యోవా ఏష అవ్యశ్యతే యః పశుశీర్షాణ్యుపదధాతి హిరణ్యేశ్వరకా ఉపదధాత్యేతాభ్య ఏవ దేవతాభ్యో నమస్కరోతి॥ —కృ. య. 5-5-5*

విశ్వకర్మ దిక్కులను పాలించువాఁడు. అట్టి విశ్వకర్మ మా పశువులను మమ్ములను రక్షించుఁగాక ! అట్టి విశ్వకర్మ కొఱకు నమస్కరము.

పురుషుఁడు, అశ్వము, వృషభము, పాక్షిలు, మేకపాతు అను నీయైదు పశువులకు వరుసగా విశ్వకర్మ, ప్రజాపతి, రుద్రుఁడు; వరుణుఁడు, అగ్ని యను వీ యేగురు పరిపాలకులు. ఆయా దేవతలకు నమస్కార మనుచు తత్సంతృప్తార్థకముగా హిరణ్యేశ్వరక లునుచుట వలన యజమానుని యపరాధము పరిహరింపఁబడుచున్నది హిరణ్యేశ్వరకములే హిరణ్యేశ్వరకులు. ¹

“హిరణ్యేశ్వరక లునుచుటకు ప్రథమకారణుఁడు సర్వశిల్పకర్త యగు విశ్వకర్మ యనియే తెలియుచున్నది.” ²

* Cf :- A. B Keith : T-S. 5-5-5

“‘VISWAKARMAN’ lord of the quarters, may he protect our cattle, may he protect us, to him homage...”

1. చూడు :- కృ. య. సాయణభాష్యము

2. చూడు :- వడ్డిపాటి నిరంజనశాస్త్రి = విశ్వకర్మబ్రాహ్మణవంశాగమము పు. 159

చతుశ్చిత్తము

చతుశ్చిత్త మనగా నాలుగు చిత్తము (చితు) లాధారము గాఁగలది.¹ యజ్ఞవేదిక.

లోపలి భాగమునం దొకదానిపయి నొకటిగా నాలుగు చితులును, ఉపరితలమునం దొక చితియు నై పంచచిత్త్యాత్మకముగా² [FIVE LAYERS] నిర్మింపఁబడు నీ యజ్ఞవేదిక సాధారణయజ్ఞవేదికల కంటె భిన్నమైనది.²

10,800 ఇటికలను మంత్రపూర్వకముగా పంచచితులందుఁ జేర్చుచు, విశ్వమునకు అగ్నికి ప్రతీకయైన యీ యుత్తరవేదిని జెక్కలు చాచిన డేగ యాకృతిగనో, గరుడాకృతిగనో నిర్మించి, చయనము చేయుట కొక సంవత్సరము పట్టును. ఈ క్రతువునే “అగ్నిచయన” మనియు, “చయనయజ్ఞ” మనియు నందురు.

ఇష్టకోపధానమును గూర్చియు, చయనయజ్ఞమును గూర్చియు నీ యున్నేషమునందే మఱియొకచోట వివరింపఁబడినది.

1. చతుశ్చిత్త - Mfn. Supported by 4 Stratum,

—S. E. D. - Monier Monier Williams

2. చూడు :- కృ. య. 5-2-3 సాయణభాష్యము. పు 1895.

“పంచచితయో భవంతి పంచభిః పురీషై రభ్యాహతి దశసంపద్యతే దశాక్షరా విరా ధన్నం విరాద్ విరాజ్యే వాన్నాద్యే ప్రతితిష్ఠతి ॥”

“ఏకాం చితిం కృత్వా పురీషేణాచ్ఛాదయత్ తస్యా ఉపరి ద్వితీయ చితిం కృత్వా తా మస్యాచ్ఛాదయత్ ఏనం చితి పంచతేన పురీషపంచతేన చ దశసంఖ్యా సంపత్తౌ ర్విరాట్ ఛందో ద్వారేణాన్నే ప్రతితిష్ఠతి”

(3) Cf :- Ralph T. H. Griffith : THE WHITE YAJURVEDA

Notes : P. 87.

“Books XI-XVIII. contain formulas for the construction of altars or hearths for the various sacrificial fires and first & chiefly for building up with about 10,800 bricks all laid with special consecrating texts, the UTTARAVEDI or HIGH ALTAR which represents the universe and is identified with Agni himself. This ceremony, called the Agnichayana requires a year for its complete performance and is of corresponding importance. The High Altar is constructed in the shape of an outspread bird, probably an eagle or falcon.

త్రికోణో గరుడాకృతిః

అగ్ని సంవత్సరాత్మకము. ప్రాజాపత్యము, వైష్ణవము, వైశ్వకర్మణ్యము అను మూడు విధములయిన యిష్టకలతో నిర్మింపఁబడిన యగ్నికుండము నందు నిష్పాదింపఁబడు నగ్ని త్రిగుణాత్మకము.

“సంవత్సరో వా ఏష యదగ్ని స్తస్య త్రేదా విహితా ఇష్టకాః ।

ప్రాజాపత్యా వైష్ణవ్యో వైశ్వకర్మణీః ।.....

తస్మా దాహు త్రివృదగ్ని రితి” —కృ. య. 5-6-9*

అగ్ని పక్షిస్వరూపుఁ డని వేదములు చెప్పుచున్నవి.

సువర్ణోఽసి గరుత్మాన్ దివం గచ్ఛ స్వః పత ॥

(ఓ అగ్ని నీవు గరుత్మాంతుని వలె పక్షిరూపుఁడవు ఆకాశమున కెగిరి స్వర్గలోకమునకుఁ బోము.)

“తపుఁడను పహ్నితనయులు పదు నేగురు కపటవృత్తి నిపుణులై యజమానుల యజ్ఞఫలము లాహరించుచుండుదురు. తత్ప్రశాంత్యర్థమై యాగంబులందు నగ్నిచయనంబు సేయునది.

అదివ । విహగాకృతుల నొప్పు నగ్నిచయన

ముల నుదగ్రిపజ్జేభాతములను, వివ్ర

వరుల మంత్రఘోషములను వారు నిహతు

లై భయంపడి చేరరు యజ్జేభామి”

అని మార్తండేయుఁడు ధర్మరాజునకుఁ దెలిపినాడు. —విష్ణు ఆరణ్య. 5. 162. 16'

గరుడపక్షి చాచిన టెక్కలను, తోకను గలిపినచో త్రికోణాకృత్యేర్పడును. కావున నీ యజ్ఞవేదిక త్రికోణాకారముగను గరుడాకృతిగ నున్నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

* చూడు :- కృ. య. సాయణబ్రాహ్మము - పు. 2484

సంవత్సరో వా ఇతి । యోఽయం వీయమానో అగ్నిః స ఏవ సంవత్సరధారణాత్ సంవత్సరాత్మకః । తస్య చ సంవత్సర రూపాగ్నేః సంబంధినస్య ఇష్టకా స్త్రేదా విహిత త్రివ్రకారాః సంపాదితాః కారితా ఇతి । తా. ఉప్య. తే ।

ప్రాజాపత్యా వైష్ణవ్యో వైశ్వకర్మణ్యశ్చ ।..... తదేవం ప్రాజాపత్యాదిభి స్తస్మిన్ ర్నిష్పాదితత్వాత్ అగ్ని స్త్రిగుణ ఇత్యభిజ్ఞా అహుః ॥ —సాయణ.

Cf:- A B Keith : T S. 5-6-9(d)

The fire is the year; its bricks are arranged three fold, those of Prajapati, of Vishnu or Visvakarman... Therefore they say "Three fold is Agni."

దశరథుని హయమేధమునందును రుక్మపక్షగరుడాకారవేది నిర్మింపఁబడినట్లు వాల్మీకి రామాయణమునందు వర్ణింపఁబడినది.

ఇష్టకాశ్చ యథాన్యాయం కారితాశ్చ ప్రమాణతః ।

చిత్తోఽగ్నిర్ బ్రాహ్మణై స్తత్ర కుశలైః శిల్పకర్మణి ॥

స చిత్వో రాజసింహస్య సంచితః కుశలై ర్ద్విజైః ।

గరుడో రుక్మపక్షో వై త్రిగుణోఽష్టాదశాత్మకః ॥

—వా. రా. బాల. 14-28, 29

శాస్త్రమునందుఁ జెప్పఁబడిన కొలతల ప్రకారము ఇట్టికలు చేయింపఁ బడినవి. ఆ యిష్టకలతో యజ్ఞశిల్ప కుశలులైన శిల్పిబ్రాహ్మణుల చేత యజ్ఞవేదిక నిర్మింపఁబడినది. [Constructed by Priests skilled in architecture pertaining to Sacrifices] *

ఋత్విజు లందు రాజసింహుఁడయిన దశరథుని కొఱకు అగ్నిప్రణయనము చేసెనారు.

యజ్ఞవేదిక గరుడాకృతిగ నుండుటచే నందు స్థాపింపఁబడిన యగ్ని టెక్కలు చాచి, పుచ్చము నిగిడించి, యదోదృష్టితో ప్రాజ్ఞుఖముగా నిలిచియున్న గరుడపక్షి వలె నున్నది. హిరణ్యేష్టకలచే నిర్మింపఁబడుటచే పక్షములు సువర్ణపక్షముల వలె నున్నవనియు, సాధారణయజ్ఞవేదిక కంటె మూడింతలు పెద్దదిగ నున్న యా యజ్ఞవేదిక పదునెనిమిది యగ్నికుండములు గలిగియున్న దనియు నది వాజసనేయకసంహితానుసారము నిర్మింపఁబడి యుండు ననియు వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు. 1

* శ్రీ మద్వాల్మీకిరామాయణము - అంగ్లానువాదసహితము - గీతాప్రెస్.

1. చూడు - శ్రీ మద్వాల్మీకిరామాయణమ్ - శ్రీ గోవిందరాజీయ వ్యాఖ్యోపేతమ్

అగ్నిః అగ్న్యాధారవేదిః చితః తాభిః ఇష్టకాభిః కృతచయనః అభూత్ ।

సః చిత్ర్యః చయననిర్వర్త్యోగ్నిః ॥ కుశలైః రీతిభేదం వినా

చయననిర్మాణసమర్థైః ద్విజైః ఋత్విగ్నిః ॥

గరుడాకారః పక్షో పుచ్చం చ ప్రసార్వాదోవీక్షమాణః ప్రాజ్ఞుఖం తిష్ఠన్

గరుడ ఇవ స్థితః । శ్యేనచితం చిన్వితేతి శ్రుతౌ శ్యేన శబ్దౌ గరుడ పర ఏవ ॥

సువర్ణోఽసి గరుత్మానితి మంత్రలింగాత్ రుక్మపక్షః స్వర్ణగర్భపక్షః ।

సహస్ర హిరణ్యకలైః ప్రతిదిశ మగ్నిం ప్రోక్షతితి సూత్రాత్ ॥...

త్రిగుణ ఇత్యక్తే సంపదశాత్మకం ప్రాతీయతే తైత్తిరీయకే సంప చితయో

భవంతీతి విధానాత్. తదిదం వాజసనేయకసంహితం ద్యోతయతు

మహ్నాదశాత్మకత్వోక్తిః ॥

యజ్ఞ సంస్తరవేత్తలు

ధర్మరాజుచేత సశ్వమేధయాగము చేయించిన యాజకులు ఇష్టకోపధానకమయజ్ఞవేదీ నిర్మాణ శిల్పమునందును, యజ్ఞసంబంధములగు సకలకార్యములందును, సర్వశాస్త్రములందును ప్రవీణులు.

సంస్తరే కుశలాశ్చాపి సర్వకౌర్యాణి యాజకాః ॥ —ఆశ్వ. 88.25*

సర్వశాస్త్రప్రణేతారః కుశలా యజ్ఞసంస్తరః ॥ —ఆశ్వ. 88.39

ఈ యాజకులలో యజ్ఞకర్మకుశలుడయిన యాజ్ఞవల్క్య శిష్యుడును గలడు.

“సువర్ణోఽసి గరుత్మాన్” అను మంత్రము శుక్లయజుర్వేదమునందును కృష్ణయజుర్వేదమునందును గలదు. —[శు. య. 12. 4; కృ. య. 4-1.10]

చయనకృతువునం దిష్టకోపధానమున వాజసనేయసంహితయందుఁ గనరాని కొన్ని నూతనాంశములు కృష్ణయజుర్వేద తైత్తిరీయ సంహితయందుఁ గలవు.

ప్రాచీనకాలమున మహారాజులు అశ్వమేధాదిమహాయజ్ఞములు చేయు సందర్భములను పురస్కరించుకొని శిల్పశాస్త్రజ్ఞులు వివిధపరిమాణములుగల యజ్ఞవేదికలను వివిధాకృతులతో నిర్మించుచు తమ శాస్త్రపరిజ్ఞానమునకు మెఱుఁగులు పెట్టుకొనుచు, నూతనాంశములు కనుఁగొని శిష్యులకు బోధించుచు గణిత క్షేత్రగణిత శుల్బాదిశాస్త్రాభివృద్ధికిఁ దోడ్పడుచుండిరి. ¹

మహాభారతమునందు వర్ణింపఁబడిన చతుశ్చిత్త్య గరుడాకారయజ్ఞవేది కృష్ణయజుర్వేద తైత్తిరీయసంహిత ననుసరించి నిర్మింపఁబడినదని చెప్పవచ్చును.

ఈ యజ్ఞవేదీనిర్మాణము భారతీయశిల్పకళాదృష్టికొక తార్కాణము.

* “యజ్ఞకో వేదీ బనానామే నిపుణ యాజకగణ్”

—పండిత రామనారాయణదత్తశాస్త్రి పాండేయ

పోంపు :- వ్యా. భా. ఆది. 71-42 (చిత్ర)శారావతి

యజ్ఞసంస్తరవిద్భిశ్చ కృమశిక్షావిశారదైః ॥

“యజ్ఞసంస్తరః ఇష్టకాద్యుపధానకృషః” —నీలకంఠ.

1. Cf:- G. K. Pillai = THE WAY OF THE SILPIS —P. 157

“The Silpis took advantage of such circumstances, and in the construction of the altars, though presumably for sacrifices, they revised their mathematical knowledge, tested their formulæ, instructed the pupils and demonstrated their geometry and applied mathematics.”

యూప నిర్మాణ స్థాపనములు

యూపాంశ్చ శాస్త్రపతితాన్ దారవాన్ హేమభూషితాన్ ।

ఉవక్లప్తాన్ యథాకాలం విధివద్ భూరివర్చనః ॥

—వ్యా. భా ఆశ్వమేధిక, 85-51

శిల్పులచేత శాస్త్రానుసారము నిర్మింపబడిన ఖదిరాది దారుమయ యూపములు స్వర్ణపట్టాలంకృతములై వేదోక్త విధిప్రకారము ప్రతిష్ఠింపబడి తేజోమయములై యొప్పురుచున్నవి.

“ఇట శాస్త్రమనగా శిల్పశాస్త్రము”¹ విధి యనగా వేదవిధి.

సర్వయజ్ఞములందును పశుబంధనార్థము నిర్మింపబడు యూపములు ఎనిమిదికోణములు - పలకలు - గలిగియుండవలయును.

యూపశ్చాష్టాస్మి ర్విహితః సర్వయజ్ఞే ॥ —వ్యా. భా. వన. 134-15*

ఇందుకు ప్రమాణము యజుర్వేదము.

“అష్టాశ్చిర్భవత్యష్టాక్షరా గాయత్రీ గాయత్రీ తేజోగాయత్రీ గాయత్రీ యజ్ఞముఖం తేజనైవ గాయత్రీయా యజ్ఞముఖేన సంమితః ॥

—కృ. య. 6-3-3**

యజ్ఞము ఖమయిన గాయత్రీ అష్టాక్షరీ. కావున యూపములను ఎనిమిదికోణములుగా జెక్కవలయును.

అట్లే ప్రతిష్ఠాకాముడు ఏకవింశత్యరత్నప్రమాణముగల యూపములను ప్రతిష్ఠింపవలయును.

1 చూడు :- నా. రా. బాల 14-24 తిలక వ్యాఖ్య -

“కారితాః సర్వ ఏవైతే శాస్త్రజ్ఞై ర్యజ్ఞకోవిదైః ॥”

—[శాస్త్రజ్ఞైః శాస్త్రం శిల్పశాస్త్రం శుల్పశాస్త్రం చ.]

*“యూపశ్చ యోసయతి మేహయతీతి యూహో నృవశోఽపంధనస్థానమ్ జ్ఞానం తదేవ అష్టాస్మి రష్టకోణం ఆష్టధారం సత్ సర్వయజ్ఞేషు గృహతిగృహసంజ్ఞకవిషయేంద్రియ సంయోగేషు వర్తత ఇతి శేషః ॥” —నీలకంఠ —చిత్రకాలాపకీతి పు. 211

** చూడు :- కృ. య. 1-3-4 సాయణభాష్యము. పు. 338

“గాయత్ర్యా నైజ స్త్రమగ్నినా సహోత్పన్నాత్ । యజ్ఞముఖత్వం చ స్మృతః సవనే ప్రయోజ్యత్వాత్ । అతోఽష్టసంఖ్యాద్వారా తేజో గాయత్రీ యజ్ఞముఖైః సమానో భవతి ॥ తస్మాత్ తక్షణేన యూపస్యాష్టావళీయః కార్యః ॥” —సాయణ

"ఏకవింశత్యరత్నం ప్రతిష్ఠాకామన్యేకవింశతిస్తోమానాం
ప్రతిష్ఠా ప్రతిష్ఠితైః ॥" —కృ. య. 6-5-3

దశరథుని యశ్వమేధయాగము నందు స్థాపింపఁబడిన యూపములు శాస్త్రాక్రములయిన సమస్తలక్షణములు గలిగియున్నట్లు వాల్మీకిరామాయణము వలనఁ దెలియుచున్నది.

ఏకవింశతిరూపాస్తే ఏకవింశత్యరత్నయః ।
వాసోభిరేకవింశద్భి రేకై కం సమలంకృతాః ॥
విన్యస్తావిధివత్ సర్వే శిల్పిభిః సుకృతా దృఢా ।
అష్టాశ్రయః సర్వ ఏవ శ్లష్టరూపసమన్వితాః ॥—వా. రా. బాల. 14-25, 26

(శిల్పాలచేత శాస్త్రానుసారముగ ఎనిమిదేని పలకలతో నునుపుగా చక్కగా దృఢముగా నిర్మింపఁబడిన 21 మూరలు పొడవు గల 21 యూపములు 21 వస్త్రములతో సలంకరింపఁబడి వేదోక్త విధి ప్రకారము స్థాపింపఁబడినవి.)

ధర్మజుని యశ్వమేధయాగము నందును, "ఏకవింశత్యశ్వమేధస్య" అను సూత్రము ననుసరించి, "యూపక్రియాసమయంబున ఖాదిరంబు లాఱును, బైల్వంబు లాఱును, బాలాశంబు లాఱును, దేవదారుమయంబులు రెండును, శ్లేష్మాతకతరుకల్పితం బొకండునుంగా నిరువదియొక్క యూపంబులు తక్కును శో భార్గం బు గా సనేకకాంచనయూపసంచయంబును శాస్త్రోక్త ప్రకారంబున యాజకులు నిలిపిరి. " —తిక్క-న ఆశ్వమేధ. 4-180*

ఆ యూపములు శిల్పశాస్త్రజ్ఞులచే శాస్త్రప్రకారము (యూపాంశ్చశాస్త్ర పరితాన) నిర్మింపఁబడినవి. కనుక నవి అష్టాశ్రయాది లక్షణయుక్తములై యుండు ననియు నందుఁ గొన్ని కాంచనపట్టాలంకృతములు గావున వానిని తక్షకస్వర్ణకారులు కలిసి నిర్మించియుండు రనియుఁ జెప్పవచ్చును.

రాజర్షి యగు ధర్మజుని యశ్వమేధము నందు స్థాపింపఁబడిన యూపములు వస్త్రాలంకృతములై యాకసమునందు సప్తర్షిగణపరివృతులయిన మహేంద్రానుచరులగు దేవతల వలె విరాజిల్లుచున్నవి.

తే వ్యరాజంత రాజర్షే ర్వాసాభిరుపశోభితాః ।
మహేంద్రానుగతా దేవా యథా సప్తర్షిభి ర్దివి ॥

—వ్యా. భా. ఆశ్వమేధిక. 88.80

* చూడు :- వ్యా. భా. ఆశ్వమేధిక. 88. 27-29

పోల్చు :- వా. రా. బాల. 14. 22-24

పశూపాకరణము : త్వష్టదేవతాస్తుతి

నలుగాని వానిఁ బతుల జలచరముల విధియుతముగ సంయోజింపం
బొలిచెం బశువులు మున్నూ అలఘుయశోమహిత యమ్మహాయజనమునన్
వరయాపసుయోజితమగు

తురంగమము చుట్టుఁ బశుతతుల నిల్పిన సుం

దరభావము దక్షమఖ

స్ఫురణం బిట్టి దని చూపుపొలిక మెఱసెన్ — తిక్కన, ఆశ్వమే. 4. 181.2

పశూపాకరణసమయంబున (పశువులను యూపములకు గట్టునపుడు - చంపునపుడు) పశుద్రవ్యమును రమణీయముగా వొనర్చు మని త్వష్టదేవుని పొగ్గింతురు.

దేవ త్వష్ట ర్వసు రణ్య ॥

— కృ. య 1.3.1*

ఏల యన త్వష్ట మిధునరూపపశువుల నొసఁగువాఁడు.

“దేవ త్వష్ట ర్వసు రణ్యేత్యాహ । త్వష్టా వై పశూనాం
మిధునానామ్ రూపకృ ద్రూపమేవ పశుషు దదాతి ॥

— సం. కాం 6.3-6

ఇట్లు ప్రార్థించిన తరువాత

సర్వపశువిశంబు లాచరించి ఋత్విగ్గనంబు లక్వాలంభసమయంబున
యా జ్ఞ సే ని సన్ని హితం జేసి హతంబులు చేయించిరి.
అశ్వపహాహోమంబునం బరఁగు గంధం బాఘ్రాణించి ధర్మతనయుండు
తమ్ములు దాసును బరమానందంబు నొంది కనకమయములయిన
యజ్ఞోపకరణములను విప్రులకు దాన మొనఁగి రెండవ మరుత్తుఁ డని
ప్రశంస లందుకొనినాఁడు.

సకలబాంధవభూపతిసంయుతముగ

నా నరేశ్వరుఁ డవభృథస్నానహత

గాత్రుడై చిత్తగతసర్వకల్మషములఁ

బాసి నిర్జితస్వర్గత్వభాసి యయ్యె.

— తిక్కన, ఆశ్వమేధ. 4.204

* హే దేవ త్వష్టనామక వసు పశుద్రవ్యం రణ్య రమణీయం కురు ॥ — సాయణ

“O God Tvasta make pleasant our Possessions”

గ యా శ్వ మే ధ ము లు

గయుఁ డను రాజుర్ది బ్రహ్మసరమునందు బహు దక్షిణాన్వితముగా కృతువులు చేసి త్రిలోకప్రసిద్ధుఁడైనాఁడు, “తత్కృత క్రతుబహుదక్షిణా సంఖ్యయు నుడుసికతాసంఖ్యయును నెఱుంగగాదు జనుల కట్టి గయు నామమున గయ యనఁగఁ బుణ్యత్థి మయ్యె నిదియుఁ బితృహితార్థమిందుఁ బిండపృథానంబు సేయఁగనిన నిష్ఠసిద్ధి గలుగు” - నని గయామాహాత్మ్యమును శమకుఁడు ధర్మరాజు నకుఁ దెలిపినాఁడు. —నన్నయ, భార. ఆరణ్య. 2-318

ఇం ద్రాది దేవతలు యూపములు స్థాపించుట విశ్వకర్మకృత హిరణ్యగోప్రతిమాదానములు మున్నగునవి గయాశ్వమేధములందలి విశేషములు.

పయోష్ఠినదీతీరమునందు, “తొల్లి యామూర్తరయసుండైన గయుండు హిరణ్యయంబు లయిన చమాలస్థాలీయాపచమస పాత్రీసుక్స్రవంబులును దేవస్థాపితంబులయిన యూపంబులు నొప్ప నే డశ్వమేధంబులు సేసి యసంఖ్యాతంబులయిన ధనంబుల ఋత్విజులను సదన్యులనుం బూజించి సువర్ణమయగోదానంబు లనేకంబులు బ్రాహ్మణుల కిచ్చి యక్షయంబులయిన యింద్రలోకంబులం బడసెఁ బయోష్ఠియందుఁ గృతస్నానులైన వారు దేవసాయుజ్యంబుఁ బడయుదురు” - అని రోమశుఁడు ధర్మరాజుతోఁజెప్పెను.

—నన్నయ, భార. ఆరణ్య. 3-173

ఈ వర్ణనఘంతయు మూలానుసరణముగనే యున్నది.

ఆమూర్తరయసశ్చైహ రాజా వజ్రధరం ప్రభుః ।

తర్పయామాస సోమేన హయమేధేషు సప్తసు ॥ 3 ॥

తస్య సప్తసు యజ్ఞేషు సర్వమాసీద్ధిరణ్మయమ్ ।

వానస్పత్యం చ భౌమం చ యద్ధ్రీవ్యం నియతం మఖే ॥ 4 ॥*

చమాలయాపచమసాః స్థాల్యః పాత్ర్యః స్రుచః స్రువాః ।

తేష్యేవ చాన్యయజ్ఞేషు ప్రయోగాః సప్తవిశ్రుతాః ॥ 5 ॥**

—వ్యాఖ్యా. వన. 121. 3-5

* వానస్పత్యం వృక్షజం చమాలాది । భౌమం మృణ్మయం స్థాల్యాది ॥ 4 ॥

** చమాలో యూపకటకః । యూపః యజ్ఞసంభవః ।

చమసాః సోమపానపాత్రాణి । పాత్ర్యః । హవిస్తాపనార్థాని మృణ్మయాని ।

స్రుచః హవిఃపృథానార్థాః । స్రువాః హవిరవదానార్థాః ॥ 5 ॥ —నీలకంఠ.

[చూడు :- మహాభారతమ్ - సతీకమ్ - చిత్రకాలాపృథి. పు. 191]

యథాభిషిక్తో దక్షస్తు బ్రహ్మణా పరమేష్ఠినా
 ప్రజాపతీనాం సర్వేషా మాధివత్యే స్మ యోఽభవత్ ,
 ఇష్టా స వాజపేయేన బ్రహ్మిష్ఠా సభిభూయ చ
 బృహస్పతిసవం నామ సమారభే క్రతూత్తమమ్ ॥*

— వ్యాస భాగవతము. 4.3-2,3

ఈ వర్ణనము 'వాజపేయము తరువాత యజమానుఁడు రాజన్యఁడయినచో రాజసూయమును బ్రాహ్మణుఁడైనచో బృహస్పతిసవమును చేయవలెనను నాశ్వలాయసూత్రము ననుసరించియున్నది. 1

సవ మన అభిషేకయుక్తమయినయాగము.

బృహస్పతిసవము జ్యోతిష్టోమవికృతియాగమైనచో వసంతర్తువునందును వాజపేయసహితమునచో శరదృతువు నందును జేయవలెను. 2

సురాపాన మొనరించిన బ్రాహ్మణుఁడు "బృహస్పతిసవనమన్ క్రతువొనరించిన" దానివలనఁగలుగు కీడు తొలఁగి 3 మరల బ్రాహ్మణ సమాజమునఁ గలిసియుండవచ్చు నని వేదము చెప్పుచున్నది.

బృహస్పతిసవేనేష్ట్యా సురాపో బ్రాహ్మణఃపునః ।

సమితిం బ్రాహ్మణో గచ్ఛే దితి వై బ్రాహ్మణఃకుఠిః ॥

— వ్యా.భా. శాంతి. 35-18

కావున బృహస్పతిసవము పాపభంజకము.

* "వాజపేయేనేష్ట్యా బృహస్పతిసవేనయజేతీతి కుఠిః

వాజపేయేనేష్ట్యా సమారభే "

— శ్రీధరవ్యాఖ్య

1. Cf. :- A. B. Keith : Introduction to T. S. CIV

"Asvalayana (ix-9-9) lays down the rule that the Vajapeya is intended as a Preliminary rite to be followed in the case of a King by the Rajanya and in that of a Brahmin by the BRIHASPATISAVA the actual installation and consecration ceremony"

2. చూడు :- కృ.య. 5-6-3 సాయణభాష్యము. పు. 2481

"తథా బృహస్పతిసవస్య జ్యోతిష్టోమవికృతిత్వాత్ వసంతకాలశ్చోదకస్యాప్రః
 వాజపేయసహప్రయోగై క్కే శరది వాజపేయవిహితత్వాద్ బృహస్పతిసవోఽపి
 శరది వ్యసజ్యేత ॥" — సాయణ.

3. తిక్కన. శాంతి. 1-308

యజ్ఞదక్షిణలు

సౌవర్ణాం పృథివీం కృత్వా దశవ్యామాం ద్విరాయతామ్ । *

దక్షిణా మదదద్ రాజా వాజిమేధే మహాక్రతౌ ॥-వ్యా.భా. శాంతి. 129-117

గయుఁడు హయమేధయాగమునందు ఏబదిహస్తముల వెడల్పు, దానికి రెండింతలు (నూఱుహస్తములు) పొడవు గల యజ్ఞభూమిని సువర్ణమయ మొనర్చి దానిని బ్రాహ్మణులకు దక్షిణగా నొసఁగినాఁడు.

సువర్ణమయగోదానము లనేకములు బ్రాహ్మణుల కిచ్చినట్లు నన్నయ వ్రాసినాఁడు.

ఇట సువర్ణమయగోదానము లనఁగా స్వర్ణకారునిచేఁ జేయఁబడిన హిరణ్యగోప్రతిమాదానము లని చెప్పవలయునే కాని కొందఱును నట్లు కొమ్ములకు గిట్టలకు బంగారు తొడుగులు వేయఁబడిన గోవులను దాన మొసఁగుటకాదు.

విశ్వ కర్మ చేతఁ జక్కగా నిర్మింపఁబడిన బంగారుగోవుల నొసఁగి నానాదిక్కులనుండి వచ్చిన బ్రాహ్మణులను తృప్తిపఱచినాఁ డని మూలమునందు వర్ణింపఁబడినది.

హిరణ్మయాభిః గోభిః సుకృతా విశ్వకర్మణా ।

బ్రాహ్మణాం స్తర్పయామాస నానాదిగ్భిః సమాగతాన్ ॥

—వ్యా. భా. వన. 121-12

ఇంద్రాదిదేవతలు యూపప్రతిష్ఠ గావించినారు కనుక యూపనిర్వాతయు, హిరణ్యగోప్రతిమాకారుఁడగు విశ్వకర్మయు సమస్తశిల్పాధిపతియగు దేవశిల్పియే

అట్లు కాకున్న విశ్వకర్మనదృశుఁడు, సకలయజ్ఞశిల్ప క్రియాకుశలుఁడు గయునకు సమకాలికుఁడు నగు మఱియొక శిల్పాచార్యుఁడు - విశ్వకర్మ - కావచ్చును. ఆ శిల్పాచార్యుని యాధ్వర్యవమునఁదక్కిన శిల్పులువనిచేయుదురు.

యజ్ఞోపకరణము లన్నియు హిరణ్మయములు గావున గయాశ్వమేధము బందు హిరణ్మకారులు ప్రముఖపాత్ర వహించి తమ శిల్పకళాప్రావీణ్యమును ప్రదర్శించినా రని చెప్పవచ్చును,

* వ్యామో వ్యాయతహస్త ప్రిమాణం । దశవ్యామాం పంచశద్దస్త విస్తారాం ।

ద్విరాయతాం శతహస్త దీర్ఘాం ॥

—నీలకంఠ - వావిళ్ళప్రతి. తృ. సం. పు. 73

* “జో బ్రాహ్మణ్ దేశ్ దేశాంతర్ సే ఆ....ఉన్ సే విశ్వకర్మాకి బనాయా

సోనేకి ఏక్ ఏక్ గౌ దే సంతుషి కియాథా ॥”

(చూడు : హిందీమహాభారతము, వన. పు. 4-11)

నక్షత్రదానములు

నక్షత్రదానము లనగా కృత్తికాది సప్తవింశతి నక్షత్రములందు దానకల్పమునం దాయానక్షత్రములకుఁ జెప్పబడిన వస్తువులను దానము చేయుట. ఒక్కొక్కదిన మొక్కొక్క నక్షత్రముండును గనుక నివి నిత్యదానములు.

“అఖిలతారకముల నీగులు నూర్వలోకములఁ జేయు” నని నారదమహర్షి దేవకీదేవికిఁజెప్పినట్లు భీష్ముండు ధర్మరాజునకుఁ దెలిపినాడు. ¹

ఇరువదియేడు తారకలలోఁ గొన్నింటికి శిల్పి కృత వస్తువులు దానయోగ్యములుగాఁ జెప్పబడినవి.

ఆశ్వని యందు ఆశ్వకలితశకటము, హస్త యందు హస్తీరథము, విశాఖ యందు దేనుశకటములు, ధనిష్ఠ యందు గుఱ్ఱాలమరినబండి, పుష్యమి యందు కృతాకృతకనకము (స్వర్ణాభరణములు, శుద్ధసువర్ణము), రేవతి యందుఁ గంచుకుండతో మొదవు దానమొసరించిన వారి కూర్వలోకములు గలుగు నని భారతానుశాసనపర్వము నందుఁజెప్పబడినది. ²

నక్షత్రదక్షిణలలో దారుశిల్పి కృతములయిన రథశకటాదులు, స్వర్ణకారకృతములైన యాభరణములు, కాంస్యకారకృతములైన కంచుకుండలు మున్నగునవి యుండుటవలన నాయా వస్తుసంపాదనమునందు వివిధశిల్పకారుల యవసరమున్నది.

గయుఁ డశ్వమేధములనే కాక అంగిరోముని వలెను సోముని వలెను వివిధయజ్ఞములు చేసి సప్తవింశతినక్షత్రము లందును తత్తదుచితదక్షిణా దానములు చేసినాడు.

నక్షత్రేషు చ సర్వేషు దద న్నక్షత్రదక్షిణాః |

ఈజే ద వివిధై ర్యజ్ఞై ర్యథా సోమోఽంగిరో యథా ||

—వ్యా.భా. శ్లో. 66-10

ఈవిధముగా గయుఁ డనేకయజ్ఞములు చేసి యజ్ఞదక్షిణ లిచ్చియు నూఱునంపత్పరములు నిరంతరనిత్యనక్షత్రదానములు చేసియు శాశ్వతకీర్తి గడించి పుణ్యలోకముల కరిగినాడు,

1. చూడు :- తిక్కన. అనుశాసన. 2, 377-79

వ్యా. భా. అనుశాసనిక. అ. 64

2. — అదే —

య యా తి య జ్ఞా య తర ము లు

యయాతిం కుభకర్మాణం దేవై ర్యోయాజితః స్వయమ్ ।

చైత్యయాపాంకితాభూమి రస్యేయం సవనాకరా ॥ -వా.భా. ఆది. 1-229*

ఇట చైత్యము లన చయనక్రతు విహితము లయిన వని (యజ్ఞవేదికలని) టీకాకారుడు వివరించినాడు.

ఈభూమియంతయు యయాతి యజ్ఞములు చేసిన యజ్ఞవేదికలతోను, యూపములతోను నిండియున్నది.

నూఱు క్రతువు లొనరించి దేవేంద్రత్వముంబడసిన చంద్రవంశపురాజు సహుమనిక్విభిర్యంవదకుఁ బుత్రుఁడయిన యయాతిరాజై యనేకయాగంబులు చేసె నని నన్నయవ్రాసినాడు.¹

“..... అగ్నిష్టోమహయమేధవాజపేయాతిరాత్రపాండరీకము లనఁ బరగిన యధ్వరంబు లనేకములు చేసి.....

శుక్రునల్లుఁ డనఁగ శోభిల్లి తనయందు ధర్మతత్త్వమూర్జితముగ నియమనిష్ఠుఁడై యయాతి నెగడె” -నని తిక్కన వర్ణించినాడు.²

మూలమునం దిట్లున్నది.

రాజసూయశతేనేష్ట్యా సోఽశ్వమేధ శతేన చ ।

పుండరీక సహస్రేణ వాజపేయ శతేన చ ॥

అతిరాత్ర సహస్రేణ చాతుర్మాస్యైశ్చ కామతః ।

అగ్నిష్టోమైశ్చ షష్ఠిదైః సత్తైశ్చ ప్రాజ్యదక్షిణైః ॥

— వ్యా. భా. దోశ. 63-1, 2

అగ్నిష్టోమము, అత్యగ్నిష్టోమము, ఉర్ధ్వము, పొడగి. అతిరాత్రము, అష్టార్యము, వాజపేయము, అనునవి సోమసంస్థలు.³ ఇవి యూపప్రతిష్ఠ గల క్రతువులు.

* చమన మితి కృతౌ విహితాన్వైత్యాః తే చ తే యూపాశ్చ తై రంకితా ॥

— నీలకంఠ. (చిత్రకాలాపగ్రతి)

1. నన్నయ. భార. ఆది. 3-94

2. తిక్కన భార. దోశ. 63-1, 2

3. చూడు :- గౌతమధర్మసూత్రములు. 1. 8-21 హరదత్తాచార్య మితాక్షర

వ్యాఖ్యానహితము. సం పంచగుప్తల ఆదినారాయణశాస్త్రి. మద్రాసు. 1925

295 నూ ॥ అగ్నిష్టోమోత్యగ్నిష్టోమో ఉక్త్య పోడరీ వాజపేయోఽ

ప్తోర్యామోఽతిరాత్రో - ఇతి సప్త సోమసంస్థాః ॥ (1.8.21)

“ఇది యయాతి యజ్ఞాయతనంబు వాని సవనంబున కిందుండువచ్చె”
నని రోమశుడు ధర్మరాజునకుఁజూపెను. — నన్నయ. భారతాంధ్ర. 3-221

మూలమునం దిట్లున్నది.

సార్వభౌమస్య కౌంతేయ యయాతే రమితౌజసః ।

స్వర్థమానస్య శక్రేణ తస్యేదం యజ్ఞవాస్త్విహ ॥ 4 ॥

పశ్య నానావిధాకారై రగ్నిభి ర్నిచితాం మహీమ్ ।

మజ్జంతీమివ చాక్రాంతాం యయాతే ర్యజ్జకర్మభిః ॥ 5 ॥

— వ్యా. భా. వన. 129. 4, 5*

ఈ యజ్ఞ భూమి యందు యయాతి యింద్రునితోడి స్వర్థతో
యజ్ఞములు చేసినాడు. ఇచ్చట భూమి నానావిధాకారములైన స్థండిలముతో
(అగ్నికుండములతో) నిండియున్నది.

అగ్ని లనగా అగ్నిసంస్థాపనార్థము ఇటికలతో నిర్మింపఁబడిన
స్థండిలములని వ్యాఖ్యాత వివరించినాడు.

యయాతి యజ్ఞములుచేసిన యీ ప్రదేశమునకు కురుక్షేత్రద్వార
మయు స్వర్గద్వార మనియు పేరు.

ద్వారమేతత్ తు కౌంతేయ కురుక్షేత్రస్య భారత ॥

ఆత్మైవ నాహుషో రాజా రాజన్ కృతుభిరిష్టవాన్ ।

యయాతి ర్భూరత్నైః సై ర్యత్రేంద్రో ముదమభ్యగాత్ ॥

— వ్యా. భా. వన. 129. 11-12

మూ. :- (1) వ్యా. భా. వన. 129-4, 5 చిత్రకాలాపృతి

యజ్ఞవాసు యజ్ఞభూమిః । ఇహ ఆస్మిన్ వాస్తవి । ఇదముత్తరాన్వయి ॥ 4 ॥

అగ్నిభిః అగ్నిస్థాపనార్థై రిష్టకారచిత్రైః స్థండిలైః ॥ 5 ॥ — సింకరత.

(2) పశురేష్వరే ద్వారకాప్రసాద్ శర్కా - హిందీమహాభారత. పు. 4 30

“దేభియే యహాకీ భూమి భాంతిభాంతికే ఆకారవాతే

అగ్నికుండోనే పరిపూర్ణహై ।”

(3) “దేభే, యహాః అగ్నియోనే యుక్త నానాప్రకారకీ వేదియాః హై ।”

— మహాభారత. గీతాపెర్. పు. 1307

భరతుని బహుయజ్ఞములు

భరతుఁ డశేషభూభువనభారదురంధరుడై వసుంధరం
బరఁగి యనేకయాగములఁ బాయక భాస్కరజహ్నుకన్యకా
సురుచిరతీరదేశముల సువ్రతుడై యొనరించి భూరిభూ
సురులకు నిచ్చె దక్షిణలు శుద్ధసువర్ణ గవాక్షహస్తులన్.

—సన్నయ. భార. ఆది. 4.110

భరతుఁడు మరుత్పత్నియైన యింద్రునివలె బహుయజ్ఞములు చేసి
నాఁడనియు తనచేత శాస్త్రప్రకారము దక్షిణాన్వితముగా ననేకయాగములు,
'గోవితత' మను హయమేధమును చేయించిన కణ్వామహర్షికి సహస్రపద్మ
నిష్కములు దక్షిణగా నొసఁగినాఁ డనియు మూలమునందు వర్ణింపఁబడినది.

ఈజే చ బహుభిర్యజ్ఞై ర్యథా శక్రో మరుత్పతిః ।

యాజయామాస తం కణ్వో విధివ ద్యూరిదక్షిణమ్ ॥

శ్రీమాన్ గోవితతం నామ వాజిమేధ మవాప సః ।

యస్మిన్ సహస్రం పద్మానాం¹ కణ్వాయ భరతో దదౌ ॥

—వ్యా.భా ఆది. 74. 129-30

శాకుంతలుండైన భరతుఁడు యమునాతీరమునందు నూతన్వమేధములు
సరస్వతీరమునందు మున్నూఱు వాజిమేధములు, గంగాతీరమునందు సన్నూఱు
హయమేధములు చేసి, మరల సుత్రమ దక్షిణాదానములతో వేయి
హయమేధములు, నూఱు రాజసూయములు, అగ్నిష్టోమాదియాగములు,
విశ్వజిద్వాగము, వేయి వాజిపేయములు చేసినట్లు మహాభారత ద్రోణపర్వము
నందు వర్ణింపఁబడినది.²

ఈ యజ్ఞములం దింద్రాదిదేవతలు ద్విజులతోగలిసి సన్నూఱు
హస్తములు పొడవు (ఎత్తు)గల కాంచనయూపమును స్థాపించినారు-

యస్య యూపః శతవ్యామః పరిణాహేన కాంచనః ।

సమాగమ్య ద్విజైః సార్థం సేంద్రై ర్దేవైః సముచ్చ్రితః ॥

—వ్యా.భా. దో.జ. 68. 12

1. పద్మానాం కోటిశతానాం ॥ —నీలకంఠ

2. చూడు :- వ్యా.భా. దో.జ. 68. 8.12

సోమయాగములు

అగ్నిష్టోమాతిరాత్రభ్యా మిష్ట్యా విశ్వజితా వపి ।
వాజపేయసహస్రాణాం సహస్రైశ్చ సుసంవృతైః ॥

ఇష్ట్యా శాకుంతలో రాజా తర్పయిత్వా ద్విజాన్ ధన్వైః ।

—వాఙ్మో. 68. 10-12

అగ్నిష్టోమాతిరాత్రములు సోమయాగములు. అనగా సోమరస హోమము ప్రధానముగా గలవి.

ఈయాగములలో ఆధ్వర్యుడు, యజమానుడును సోమలతను కొని, శకటముపై తెచ్చి, అతిథ్యేష్టి గావించి దానిని 36 అంగుళముల పొడవు, 18 అంగుళములు వెడల్పు గల అభిషవణఫలకముమీద నూరి, రసమును గ్రహించి దానిలో పాలు, పెరుగు, నేయి సువర్ణరజము మున్నగు పదార్థములను కలిపి యా మిశ్రమమును హోమము చేసి యింద్రాది దేవతలకర్పించి హోమశేషమును సేవింతురు.

సోమరసమును సువర్ణపాత్రలో త్రాగినచో హర్షోత్సాహములే కాక బ్రహ్మజ్ఞానోదయమున కనుకూలమగు స్వస్థత కలుగు నని చెప్పబడినది. ¹

యజ్ఞశాలలు

వియాగమునకైనను ముందుగా ప్రాచీనవంశశాలను నిర్మింపవలయును. దానిని నాలుగుభాగములుగా విభజించి తూర్పుదిక్కున దేవతలకు, దక్షిణమున పితరులకు, పశ్చిమున మనుష్యులకు, ఉత్తరమున రుద్రులకు స్థానములు కల్పింపవలెను.

“యస్య మండల విశేషస్యోపరి వంశాః ప్రాగగ్రాః భవంతి స ప్రాచీనవంశః ॥

“ప్రాచీనవంశం కరోతి దేవమనుష్యా దిశో వ్యభజంత ప్రాచీం దేవా దక్షిణం పితరః ప్రతీచీం మనుష్యా ఉదీచీ రుద్ర యత్ ప్రాచీనవంశం కరోతి దేవలోక మేవ తద్యజమాన ఉపావర్తతే ॥”

—కృ.య. సం. కాం. 8-1.1*

1. చూడు :- డా॥ ముల్లూరి సంగమేశం = వేదవాఙ్మయము, పుట. 28

* Cf. :- A. B. Keith : T. S. 6-1-1

“He makes a hall with beams Pointing to east. The Gods and men divided the quarters, the gods (obtained) the eastern, the Pitrs the Southern, men the western, the Rudras the northern. In that he makes a hall with beams Pointing east, the Sacrificer approaches the world of the gods.”

యజ్ఞదీక్ష పూనిన యజమానుడు నతని భార్యయు నొకసంవత్సరకాలము వేట్టెటుగా నివసించుటకు యజమానశాల, పత్నీశాల యను రెండు శాలలు నిర్మింపవలెను.¹ ఇవికాక హవిర్దానము సదము అను శాలలు కూడ నిర్మింప వలయును.

యజ్ఞవేదికలు

ప్రాచీనవంశశాలలో తూర్పున చతురస్రాకారముగ ఆహవనీయాగ్ని కుండమును, పశ్చిమమున వృత్తాకారముగ గాఢపత్యాగ్నికుండమును, అర్ధవృత్తాకారముగ దక్షిణాగ్నికుండమును నిర్మింపవలెను. ఇవి క్రమముగా ద్యు భూమ్యంతరికీలోకములను సూచించును.

ప్రాచీనవంశశాలకు వెలుపల తూర్పుగా సమాంతరద్విభుజ చతురస్రాకారము (TRAPEZIUM) గల మహావేదిని నిర్మింపవలెను. దాని కొలతలు $36 \times 30 \times 24$ ప్రక్రమములు (పదములు).

షట్త్రింశత్ పృక్రమా ప్రిచీ చతుర్వింశతి రగ్గేణ

త్రింశజ్జమనేనేతి శక్యేమహే ||²

ఈ వేదిక మూలాధారము 30 ప్రక్రమములు, ముఖము 24 ప్రక్రమములు, ఎత్తు 36 ప్రక్రమములు గలిగి యుండునని వివరింపబడినది.

మహావేదికి తూర్పుగా ఉత్తరవేది నిర్మింపబడును. చతురస్రాకారముగ నుండు నీ యుత్తరవేది ద్యులోకమునకు ప్రతీక.

1. Cf :- R. C. Majumdar = Ancient India —P. 85

2. చూడు :- శృ. య 1-2-11 సాయణభాష్యము — పు. 304

Cf :- G. K. Pillai : The Ways of the SILPIS —P. 169.

"MAHAVEDI is a regular Isosceles Trapezium. The base of the trapezium is given as 30 prakrams, the face (or the opposite side) is 24 prakrams and the altitude is 36 prakramas. Prakrama appears to be a measure like feet or strides.

వేదిరక్షకులలో విశ్వకర్మ

ఇంద్రఘోషాది దిగ్దేవత లీ యుత్తరవేది ననురులబారి నుండి రక్షింతురు గాక యను నాశయముతో ప్రాక్షణీజలముల నభిమంత్రించి వేదికి నలుదిక్కుల ప్రాక్షింతురు.

ఇంద్రఘోషస్తావ వసుభిః పురస్తాత్ పాతు

మనోజవ స్తావ పితృభిః దక్షిణతః పాతు

ప్రచేతాస్తావ రుద్రైః పశ్చాత్పాతు

విశ్వకర్మా త్వదిత్యై రుత్తరతః పాతు. — కృయ. 1. 2-12*

ఇంద్రఘోషః వసువులతో పూర్వభాగము (ముందు) నుండి నిన్నురక్షించుగాక !
మనోజవుడు పితరులతో దక్షిణదిక్కు (కుడివైపు) నుండి నిన్నురక్షించుగాక !
ప్రచేతనుడు రుద్రులతో పశ్చిమదిక్కు (వెనుక) నుండి నిన్నురక్షించుగాక !
విశ్వకర్మ అదిత్యులతో సుత్తరదిశ (వెడమవైపు) నుండి నిన్నురక్షించుగాక !

ఇటు ఇంద్రఘోష మనోజవ ప్రచేతా విశ్వకర్మలు క్రమముగా ఇంద్ర, యమ, వరుణ, విశ్వకర్తలకు ప్రతినిధులు ప్రాక్షింపజేయుచున్న మోక్షరక్షకధిపతులు.

* చూడు :- కృ. య. సాయణభాష్యము — పుట. 310.

“ఇంద్రఘోషాదినామకాదేవాః పరిపృథా స్తదనుచరా వస్వాది గణా
స్తైర్ గణైః సహితాస్తే దేవాః పాస్తు”

పురస్తాదిత్యాది దిగ్వాచకశబ్దప్రయోగేణ దిగ్దేవతా
తుష్టికరం ప్రాక్షణమిత్యాహ”

— సాయణ

పోల్చుచూడు :- క. య. 5-11

“విశ్వకర్మా విశ్వాని కర్మాణి జగదుత్పత్త్యాదీని యస్య
స విశ్వకర్మా అదిత్యై ద్వాదశసంఖ్యై ర్గణదేవైః సహితైః
ఉత్తరతః ఉత్తరస్యాందిశి పాతు.”

— మహాభారత భాష్యము

1. Cf :- Ralph T H. Griffith : THE WHITE YAJURVEDA -5. 11

“The Omnific guard thee leftward with Adityas.”

ఇంద్రఘోష = Indra's shout = as God of Battles.

ప్రచేత = The Wise one = VARUNA, the moral Governor of the world.

మనోజవ = The Thought swift = Yama, God of the Departed.

విశ్వకర్మ = The Omnific = an abstract deity representing the Supreme God as creator of all things.

గ్రహహోమము : శిల్పాభిమానిదేవతలు

గ్రహములన సోమరసగ్రహభార్త ముపయోగింపఁబడు దారుపాత్రలు. గ్రహములతో సోమరసమును గ్రహించి హోమముచేయుట గ్రహహోమము.

అగ్నిష్టామ జ్యోతిష్టోమాది సోమయాగముల యందు గ్రహములతో సోమహోమము చేయుట ముఖ్యమనిచెప్పఁ బడినది.

“గ్రహైః సోమహోమో జ్యోతిష్టోమో ముఖ్యః ।”

అగ్నిష్టామమునందు ముప్పదియాఱు గ్రహములను అత్యగ్నిష్టామము నందు మఱి నాలుగు గ్రహములను ఉపయోగింతురు. 1

వివిధదారువులతో గ్రహచమసాదులు నిర్మించువారు శిల్పులే.

ఉపాంశు, అంతర్యామ, ఐంద్రవాయవ, మైత్రావరుణ, ఆశ్విన, శుక్రామంధి, ఉక్త్య, ద్రువ, ఋతు. మహేంద్ర, ఆదిత్య, సావిత్ర, వైశ్వదేవ, పత్నివంత, హరియోజన, షాడశి ఇత్యాదులు కొన్ని గ్రహనామములు.

ఈ గ్రహముల యందు సోమరసమును గ్రహించి, దానితో నింద్రాది దేవతలకు హోమము చేయుదురు.

ఇంద్రాదిదేవతలు శిల్పాభిమానిదేవత లని తెలియుచున్నది.

శుక్రామంధిగ్రహహోమవిధిని వివరించుచు సాయణాచార్యుఁ డిట్లు తెలిపినాడు. 2

అన్యత్రా ౭౭ మ్నా య తే న మంత్రేణ గ్రహహోమస్య విధి మర్హవాదోన్నయతి॥

“స ప్రథమః సంకృతిర్విశ్వకర్మా” ఇత్యేవైనావాత్మన ఇంద్రయాజుహువు రిందోహ్యేతాని రూపాణి కరికృదచరన్ ॥ —తై. సం. 8-4-10

దేవతలు ‘స ప్రథమః సంకృతి ర్విశ్వకర్మా’ - యను మంత్రముతో ప్రథమ సంకృతియు, రూపకర్తయు నగు సిందునకు (తమకును) సోమపూర్ణగ్రహములను సమర్పించుచున్నారు.

పూర్తి మంత్రపాఠము తైత్తిరీయబ్రాహ్మణమునఁ గలదు.

1. Cf :- Ralph T. H. Griffith R. V. X-114-6. Vol II P. 508 Notes.

2. చూడు :- కృ.య. 1-4-9 శుక్రామంధిగ్రహయోగధానమ్.

సాయణభాష్యము. పు. 981

స ప్రథమః సంకృతి ర్విశ్వకర్మా
 స ప్రథమో మితో వరుణోఽగ్నిః
 స ప్రథమో బృహస్పతిశ్చికిత్వాన్
 తస్మా ఇంద్రాయ సుత మా జుహోమి ॥ —తై. బృ. 1-1-6*

సర్వజగదాధిపత్యము వలన దేవతలలో ముఖ్యుడయిన యింద్రుడే ప్రథమసంకృతి. సంకృతి యన సమీచీనాకృతులు నిర్మించువాడు. రూపకర్త. సంకృతి యగు విశ్వకర్మనామకదేవుడు కూడ నిందుగడే. మిత్రుడు, వరుణుడు అగ్నియు సప్తివారే. సంకృతులే. అభిజ్ఞుడయిన బృహస్పతియు సప్తివాడే. రూపనిర్మాణకర్తయే. తత్పద్యకుడగు నింద్రుని కొఱకు సోమవల్లినుండి పిండిన రసమును హోమము చేయుచున్నాము.

ఇట్లనుట వలన శుక్రామంధిగ్రహహోమమున హవిస్సీ కర్తలగు నింద్రాదిదేవతలు సంకృతు లని రూపనిర్మాణకర్త లని తెలియుచున్నది.

అట్లే పత్నివంతగ్రహహోమమున దేవశిల్పి యగు త్వష్టకు స్థానము గల్గింపఁబడినది.

పత్నివంతం గ్రహం గృహ్లామి. అన్నా ३ ఇ పత్ని వా ३ ॥

సజూర్ధేవేన త్వష్టా సోమం పిబ స్వాహా । —కృ.య. 1-4-27**

‘దేవ పత్నియు క్తుడవగు నో యగ్ని త్వష్టదేవునితో గలిసి సోమపానమునకు రమ్ము’ అని అధ్వర్యుడు అగ్ని నాహ్వానించుచున్నాడు

ఈవిధముగా సోమయాగములలో గ్రహహోమముల యందు శిల్పులకు, శిల్పాభిమానిదేవతలకు స్థానముగలదు.

* చూడు :- కృ.య. 1-4-27 సాయణబ్రాహ్మణము. పు. 481

“స ఇంద్రో హథమో దేవనాం ముఖ్యః సర్వాధిపతిత్వాత్ ।

సమీచీనాకృతిర్నిర్మాణం యస్మాసౌ సంకృతిః । తాదృశో విశ్వకర్మ నామకో

దేవోఽపి స ఇంద్రో ఏవ । మితో వరుణోఽగ్నిః స ఏవ । చికిత్వా నభిజ్ఞో

బృహస్పతి రపి స ఏవ । తాదృశా యేంద్రాయోఽభిషుతం సోమం సర్వతో

జుహోమి । యస్మాదింద్రో ఏతాని విశ్వకర్మత్వాదీని రూపాణి కరికృదత్యర్థం

కుర్వన్ జగదవర్త తస్మాత్ తత్ప్రతిపాదకేనానైవ మంత్రేణ

హోమో యజ్యతే ॥ ”

— [పోల్ :- శు య. 8.10]

** Cf :- A. B. Keith : T. S. 1-4-27

“O Agni, With the wives in unison with God Tvastar, drink the Soma. Hail”

విశ్వజిద్వాగము

“ విశ్వంజయతీతి విశ్వజిత్ ” “ విశ్వజిత్ సర్వస్వదక్షిణా । ”

విశ్వము నంతటిని జయించిన సార్వభౌముడు చేయు యాగము విశ్వజిద్వాగము. యాగానంతమున యజ్ఞకర్త తన సర్వస్వమును బ్రాహ్మణులకు దక్షిణగా నొసంగవలెను.

విశ్వజిద్వాగము చేసిననారిలో ప్రథముడు దేవేంద్రుడు.

పూర్వము పృజాపతి ప్రజలను సృష్టించి సర్వజనసారభూతమైన యొక ప్రజమును నిర్మించికొని దానిని తన గళమునందు ధరించెను. తత్ ప్రజపృజాపమున పృజాపతి సర్వశ్రేష్ఠుడాయెను.

ఆ పృజాపతి వయోవిద్యాకర్మాదిగుణములందు తనకు సమానుడగు పురుషుఁడొకఁ డుండవలయునని ప్రజలయం దింద్రుడు సర్వశ్రేష్ఠుడు కావలయు నను కోరికతో తన గళమునందలి ప్రజము నింద్రుని మెడయందువైచెను.

అంతట ప్రజలు ఇంద్రుని శ్రేష్ఠత్వము కొఱకు, తమ పితరుని శ్రేష్ఠ్యమునకు కారణభూతమగు నాశ్చర్యకరమయిన శిల్పమును చూచి తన్నాహత్వమును తెలిసికొనిరి.

ప్రజలాభమువలన సర్వజనశ్రేష్ఠత్వము ప్రాప్తించిన ఇంద్రుడు విశ్వమునంతయును జయించి విశ్వజిద్ యజ్ఞమును జేసెను. *

రఘుమహారాజు విశ్వజిద్వాగము చేసినాడు.

స విశ్వజిత మాజిహేయజ్ఞం సర్వస్వదక్షిణమ్ । — కాశికాను : రఘు 4. 86

శాకుంతలుండయిన భరతుడు చక్రవర్తియై విశ్వజిద్వాగము చేసినాడు.

—[వ్యా. భా. ద్రోణ. 68-10]

చూడు :- సామవేదీయ శాండ్వమహాభాష్యము. షోడశాధ్యాయము -

చతుర్థాంశము. సాయణ భాష్యము. (ద్వితీయభాగము. పు 221)

చౌఖంబా సంస్కృత సీరీజ్ ఆఫ్స్ - వారణాసి. 1936.

“పృజాపతిః పృజా అస్మజత.....

సోఽకామయతేంద్రో మే పృజాయాం శ్రేష్ఠస్యా దితి తా మస్మై సృజం
పృతిముంచత్ తతో వా ఇంద్రాయ ప్రజాః శ్రేష్ఠ్యాయాతిష్ఠంతి

తచ్చిల్పం పశ్యంతో యత్ పితర్యపశ్యన్ (5).....

“తతో వా ఇద మింద్రో విశ్వమజయత్ యద్విశ్వ మజయత్
తస్మాద్ విశ్వజిత్” (5)

విశ్వజిద్వాగము శిల్పప్రధానమయినది.

విశ్వజిచ్చిల్పః ॥ శిల్పం వా ఏష స్తోమానాం పశ్యతి గృహే
య ఏవం వేద ॥ —తా. మ. బ్రా. 16-15-1-2*

విశ్వజిద్వాగముకమైన యీ యజ్ఞము ఏకాహమైన సాద్యస్కయాగక్షేదము. ఇది శిల్పమయము కావున చిత్రమైనది.

నానావిధపృష్ఠములవలనను, స్తోత్రములవలనను, సర్వస్వ దక్షిణాదానములవలనను విశ్వజిద్వాగ మాశ్చర్యకరమైనది.

స్తోమసాధ్యమయిన యీ శిల్పరహస్యము నెవఁ డెఱుగునో వాఁడు స్వగృహమునందు శిల్పమును దర్శించును.

విశ్వజిద్వాగము వంటిదే అభిజిద్వాగమును. రెండును ఇంద్రసంబంధములగు శిల్పాఖ్యస్తోమములతో ననుష్ఠింపఁదగినవి. ఈ యజ్ఞములు చేసినవారు వీర్యవంతులగుదురు.

తే వా ఏతావింద్రస్తోమా వీర్యవంతౌ శిల్పం వా ఏతౌ నామ
స్తోమసస్తామ్ ॥ 8 ॥ పశ్యతే గృహో శిల్పం య ఏవం వేద ॥ 9 ॥
—తా. మ. బ్రా. 16-4-89**

ఈ బ్రాహ్మణమున కర్థము తెలిసికొనినవాఁడు తన గృహమునందు నానారూపవస్తుజాతముగు శిల్పమును దర్శించును.

దక్షిణాదానసమయమున యజ్ఞకర్త తన సర్వస్వప్రకటనములో భాగముగా 'శిల్పకళావస్తువ్రదర్శనము' చేయకతప్పదు.

* చూడు :- తాండ్య మహాబ్రాహ్మణము 16-15-1-2 సాయణభాష్యము.

"విశ్వజిద్వామాన్యః సాద్యస్క ఏకాహః । స త శిల్ప శ్చిత్రభూతః ।

తస్య చ శిల్పత్వం ఏకాహస్య విశ్వజితః । శిల్పత్వవ్యాఖ్యానేన

పూర్వకృతేన వ్యాఖ్యాతమ్" - (1)

"స్తోమానాం స్తోమసాధ్యానాం ఏష యజ్ఞః శిల్పం వై సర్వ పృష్ఠత్వాత్

సర్వస్తోమకత్వాత్ సర్వస్వదక్షిణత్వాత్ శ్చర్య భూతః । య ఏవ మస్య

శిల్పం వేత్తి సః ప్యకీయగృహో శిల్పం చిత్రం పశ్యతి ॥" - (2)

** చూడు :- తాండ్య మహాబ్రాహ్మణము - సాయణభాష్యము.

"....ఏతే చ పురా ఉక్తం శిల్పం నామ శిల్పాభ్యే విచిక్రినంస్తానే స్తోమా

స్తోమవంతావస్తాం అభూత్ । యచ్చిల్పం పశ్యంతో యత్చిత్రస్యశ్యన్నితి

విశ్వజితః శిల్పరూపముక్తం తత్సంబధా దభిజితోఽపి శిల్పత్వోపచారః ॥ - (8)

"య ఏవం బ్రాహ్మణార్థే జానాతి స్తోమం గృహం శిల్పం నానారూపం

వస్తుజాతం పశ్యతి" - (9) - సాయణ

వాజపేయ యజ్ఞము

వాజపేయేన స్వారాజ్యకామో యజేత । —ఆపస్తంబ

స్వారాజ్యమును గోరువాడు వాజపేయమును జేయవలెను.

“ఒకానొకప్పుడు దేవతలలో జ్యేష్ఠుఁ డెవఁడను ప్రశ్న యూదయింపఁగా ఆజిఘావనము (రథధావనము) నందు గెలిచిన వాడు జ్యేష్ఠుఁ డగు నని సమయము చేసికొని రథధావనమునకుఁ గడఁగిరి.

“రథ ధావనమునందు బృహస్పతి యితరదేవతలకంటె ముందుగా గమ్యుష్ఠానము చేరి విజేతయై వాజపేయయాగము చేసి యపార తంత్ర్యరూపమైన స్వారాజ్యమును పొందినాడు.

“ఆ బృ హ స్ప తి ని ప్రార్థించి యింద్రుఁడు వాజపేయ మొనరించి దేవతలయందు జ్యేష్ఠుఁడై స్వర్గాధిపత్యమును బడసినాడు” *

ఈవిధముగా దేవతలలో బ్రాహ్మణజాత్యభిమానియైన బృహస్పతియు క్షత్రియజాత్యభిమానియైన యింద్రుఁడును వాజపేయయాగములు చేసిరి.

ఋద్ధి (వృద్ధి) కాముఁడయిన బ్రాహ్మణుఁడు గాని, రాజన్యుఁడు గాని వాజపేయయాగమును శరదృతువునందుఁ జేయవలెను.

“శరది వాజపేయేన యజేత బ్రాహ్మణో రాజన్యో వార్ధికామః” —ఆపస్తంబ

వాజపేయము సోమయాగమే. వాజపేయసంబంధమైన సోమమును (హవిస్సును) పానము చేసినవాడు స్వయముగా వాజి (వీర్యవంతుఁడు) యగుచున్నాడు.

సోమో వై వాజపేయః యో వై సోమం వాజపేయం వేద ।

వాజ్యేవై నం పీత్వా భవతి । ఆఽస్య వాజీ జాయతే ॥ —తై.బ్రా. 1-3.2

* చూడు :- కృ.య 1-7-7 సాయణభాష్యము పు. 746

“... ఏవం సమయం కృత్వా తస్మిన్ వాజపేయవిషయే విజయాయాఽజిఘావన తత్ర తం వాజపేయం పృతి ధావన్ బృహస్పతి రత్కర్షేణాజయత్ । ఇతరేభ్యః పృథమ మవధిం పప్పుక్ష్మ । తతః ప్రథమం స ఏవ తేన వాజపేయేనేష్ట్యా స్వారాజ్య మపారతంత్ర్యరూపం మాహారాజ్య మగచ్ఛత్ । తత ఇంద్రస్తం బృహస్పతిః సంస్పార్ధ్య తేన వాజపేయేనేష్ట్యా దేవానాం మధ్యే జ్యేష్ఠత్వ మపారతంత్ర్యేణ స్వర్గాధిపత్యలక్షణం స్వారాజ్యం చాగమచ్ఛత్ । అన్యేంద్రీయ్య జ్యేష్ఠ్య మితరే సర్వే దేవా మాత్సర్యం పరిత్యాజ్యంగీవక్కుః ॥

—సాయణ

భరతుడు వేయి వాజపేయయాగములు చేసినాడు.

వాజపేయసహస్రాణాం సహస్రైశ్చ సుసంవృతైః ।

ఇష్ట్యా శాకుంతలో రాజా తర్పయిత్వా ద్విజాన్ ధన్యైః

—వ్యా.భా. దో.బ. 68.10.11

వా జ పే య ము నం దు సవిత్తృహోమము, రథధావసము, యూపారోహణము, అభిషేకము, సోమపానము ప్రధానాంశములు.

సవిత్తృహోమము

దేవసవితః ప్రసువ యజ్ఞం ప్రసువ యజ్ఞవతిం భగాయ । దివ్యో గంధర్వః
కేతపూః కేతం నః పునాతు । వాచస్పతి ర్వాచ మద్య స్వదాతినః ॥

—కృ.య. 1.7-7

ప్రేరకుడవగు నో సవిత్తృదేవా ! మా వాజపేయయజ్ఞమును ప్రవర్తింపఁ జేయుము. యజ్ఞకర్తను యజ్ఞానుష్ఠానరూపమగు నైశ్వర్యము కొఱకు ప్రేరేపింపుము. దివియందుద్భవించిన గంధర్వుడు సవిత్తృదేవుని యనుగ్రహము వలన జీవుల మనోభావములను - విజ్ఞానమును - పునీతము చేయుగాక !

ఆ గంధర్వుడు మా వాజపేయవిజ్ఞానమును (కేతం) శోధించుఁగాక : వాచస్పతి మాచే వాజపేయమంత్రములను చక్కగా పఠింపఁజేయుగాక !

వాజపేయయజ్ఞారంభమునం దీమంత్రములతో సవిత్తృహోమము చేయవలెను. ఈ మంత్రమునందుఁ జెప్పఁబడిన దివ్యగంధర్వుడు విశ్వకర్మయే.

విశ్వకర్మా హ్యజనిష్ఠ దేవ ఆదిద్గంధర్వోఽభవద్ ద్వితీయః ॥

—శు.య. 17.32

ప్రజాపతి ర్విశ్వకర్మా మనోగంధర్వః ॥

—శు.య. 18.32

కావున వాజపేయమునందు శోధింపఁబడు విజ్ఞానము శిల్పవిజ్ఞానమే. ¹

* చూడు :- కృష్ణయజుర్వేదము, 1-7-7 సాయణభాష్యము. పు. 756

“హే సవితర్దేవ ప్రేరకాంతర్యామి స్మిన్మదీయం వాజపేయ యజ్ఞం సగివరయ । యజ్ఞవతిం యజమానం భగాయానుష్ఠాను రూపాయైశ్వర్యాను । దివి భవోయో గంధర్వః సవిత రనుగ్రహత్ కేతాన్ పునాతి పాగ్జీనాం విజ్ఞానాని శోధయతి సోఽస్మాకం కేతం వాజపేయవిజ్ఞానం పునాతు శోధయేత్ । వాచస్పతిశ్చ సవిత్రాఽమజ్ఞాతోఽద్యాస్మిన్ కర్మణి వాచమస్మాభిః పఠితాన్ మంత్రాన్ స్వవతి స్వదయతు యథావత్ పాఠయతు ॥”

—సాయణ

పో.పు. - శు.య. 9-1. వాచస్పతి వాచ మద్య స్వదతు స్వాహా ।

1. చూడు :- వడ్డెపాటి నిరంజనశాస్త్రి : విశ్వకర్మబ్రాహ్మణవంశాగమము. పు. 214

వాచస్పతి యన్నను విశ్వకర్మయే.

“వాచస్పతిం విశ్వకర్మాణ మూతయే ।” అని ఋగ్వేదము.¹

వాజపేయ యజ్ఞమునందు హవిస్సు (చరువు) బృహస్పతి సంబంధ మయినది.

యో వాజపేయేన యజతే । భార్గవస్పత్య ఏష చరుః ■

—తై. బ్రా. 1.3.6*

ఈ చరువు - పరమాన్నము - సప్తదశశరావపరిమాణము గలది.

హవిస్స్వికర్తయగు బృహస్పతి సంకృతి. శిల్పాచార్యుడు.

రథధావనము : రథప్రశంస

వాజపేయ యజ్ఞమునందు రథధావన మత్యంతప్రధానమైనది.

ర థ ధా వ న ము న కవసరమయిన రథములను నిర్మించువారు రథకారబ్రాహ్మణులు.

సౌమికివేది దక్షిణశ్రోణ్యంతమునఁగల రథవాహనము (రథమునుంచు చోటు) నుండి రథమును గొనివచ్చునపుడు, ఇం ద్రా ను గృహార్థము “ఇంద్రస్య వజ్రోఽసి” - అను మంత్రమును పఠింపవలెను.

ఇంద్రస్య వజ్రోఽసి వార్త్రఘ్నస్త్యయాఽయం వృత్రం వధ్యాత్ ||

—కృ.య 1.7.7**

(ఓ రథమా ! నీవు ఇంద్రుని వజ్రమువు. వైరిఘాతివి. నీ సహకారముతో ఈ యజ్ఞకర్త శత్రువును వధించి విజయమును సాధించుఁగాక !)

వజ్రమే రథము - వజ్రముచేతనే దిక్కులను జయింపవలెను.

వజ్రో వై రథః । వజ్రేణైవ దిశోఽభిజయతి || —తై.బ్రా. 1.3.6

ఇంద్రాయుధమగు వజ్రమును నిర్మించినవాఁడు దేవశిల్పి యగు త్వష్ట. రథనిర్మాణముచేయువాఁడును త్వష్టయే.

యజుర్వేదమంత్రములతో సజ్జికృతమైనరథము నధ్వర్యున కొనఁగవలెను.

“యజుర్యక్తం రథ మధ్వర్యవే దదాతి||”

1. చూడు :- ఋగ్వేదము. 10.81

* చూడు :- కృ.య. 1-7.7 సాయణబ్రాహ్మణము. పు. 777

** ... అదే

“దేవహోమోఽత్ర కర్మాడా వింద్రస్య రథ మాహరేత్.”

వాజపేయమునందు యజ్ఞసాధనములన్నియు సప్తదశ సంఖ్యాకములు. సప్తదశసంఖ్య ప్రజాపతికి ప్రీతికరమైనది.

సర్వః సప్తదశో భవంతి ప్రజాపతిరైవ సప్తదశప్రజాపతిమేవాప్నోతి ॥

—తాం. మ. బ్రా 18.7-5

సప్తదశ రథములు, సప్తదశకటములు, సప్తదశదుందుభులు, సప్తదశారత్నిప్రమాణయాపములు, సప్తదశగ్రహములు, ఇత్యాది యజ్ఞపాత్రలను నిర్మించువారు శిల్పులే.

బృహస్పతి స్తుతి

అజిధావనార్థము సప్తదశరపాతపరిమితమైన భూమి సవధిగా నెంతురు.

రథధావనమున యజమానుడు విజయము నొందుటకు బృహస్పతి దేవతాకమైన యీ క్రింది మంత్రముతో బ్రాహ్మణుడు రథము నధిరోహించును.

దేవస్యాహం సవితః ప్రసవే బృహస్పతినా వాజం జిత వాజం జేషు ॥

—కృ.య. 1-7-8

(సవితృదేవుని పేరణతో రథధావనస్వర్థమందు విజేతయైన బృహస్పతి యనుగ్రహము వలన నేను గెలుపొందుదును గాక!)

అట్లే యభిషేకసమయమునందు బృహస్పతిస్తోత్రము గలదు.

సరస్వత్యై వాచో యంతు ర్యంతియే దధామి ।

బృహస్పతేష్ట్యా సామ్రాజ్యేనాభిషింఛామి ॥ —శు.య. 9-30

(మహావిద్వాంసుడైన బృహస్పతి యొక్క శిల్పవిద్యవలన సిద్ధమైన రాజ్యమునకు చక్రవర్తిగుణసహితుడవయిన నన్నిభిషేకించుచున్నాను) - అని అధ్వర్యుడు యజమాను నభిషేకము చేయును.

శిల్పాభివృద్ధియే రాజ్యాభివృద్ధికి మూలకారణము.

ఈవిధముగా వాజపేయమునందు బృహస్పతికి ప్రాధాన్య మెక్కుడుగా నుండుట వలన నది యొకవిధముగా బృహస్పతిసవమనియు శిల్పయజ్ఞమనియు జెప్పవచ్చును.

* చూడు :- దయానంద : యజుర్వేదభాషాషష్ఠము

సరస్వత్యైవాచః = అచ్చేప్రకారే శిల్పవిద్యాయక్త దేవతాణి

యంతియే = కారీగారీవిద్యాసే సిద్ధ కియే రాజ్య -

యజ్ఞదక్షిణలు

భరతుఁడు నేక యాగములు చేసి భూసురులకు దక్షిణగా 'శుద్ధసువర్ణగవాశ్వహస్తుల' నొసంగినాఁడని నన్నయ వ్రాసినాఁడు.

ఇటు శుద్ధసువర్ణగవాశ్వహస్తులనఁగా శుద్ధసువర్ణము, గోవులు, ఆశ్వములు, హస్తులు నని యర్థము చెప్పుకొనుట కంటె, శుద్ధసువర్ణ వికృతములయిన - మేలిమిబంగారముతోఁ జేయఁబడిన - గోవులు, హయములు, గజములు నని చెప్పుకొనుట లెస్స-

భరతుఁడు గంగాయమునా సరస్వతీ తీరములందు.....

“ వాజిమేధ, రాజసూయాది వివిధాధ్వరము లొనర్చి

కనకనిర్మిత కరితురంగమ హయంబు

లనద్యుశస్త్రితి విపుల కొనఁగె ” నని

తిక్కన మూలానుసారముగా వ్రాసినాఁడు. —దో.జ. 2-210

మూలమునందిట్లున్నది.

ఆలంకృతాన్ రాజమానాన్ సర్వరత్నై ర్మనోహరైః

హైరణ్యా నశ్వాన్ ద్వీరదాన్ రథానస్త్రై నజావికమ్ ||

—వ్యా.భా. 68. 15, 14

ఈ యజ్ఞములు చేయించిన కణ్వుమహర్షికి భరతుఁడు యజ్ఞదక్షిణగా సహస్ర స్వర్ణకమలముల నొసంగినట్లు వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁబడినది. సహస్రం యత్ర పద్మానాం కణ్వాయ భరతో దదౌ ।

జాంబూనదస్య శుద్ధస్య కనకస్య మహాయశాః ||-వ్యా. భా. ద్రో.జ. 68-12*

ఈ వర్ణనములను బట్టి భరతకృతబహుయాగములందు యజ్ఞదక్షిణల కొఱకు శుద్ధసువర్ణగవాశ్వహస్తులను, కనకమయరథములను, స్వర్ణకమలములను నిర్మించి యిచ్చిన స్వర్ణకారుల సువర్ణ శిల్పరచనావిశేషములు విశదమగుచున్నవి.

* చూడు :- మహాభారతము. హిందీ టీకాసహితము. గీతాపెర్స్.

దో.జ.పర్వము. 68-12 పుట. 3270

“ ఆచార్య కణ్వకో విశుద్ధజాంబూనద సువర్ణకే బనేహుషి

ఏక్ హజార్ కమల్ భేంట్ కియే || ”

ఇటు వర్ణ శబ్దమును సంఖ్యాపరముగాఁగాక కమల పరముగా నర్థము చెప్పుట గమనింపఁదగినది.

దక్షయజ్ఞము

కురుక్షేత్రప్రాంతమునం దొకస్థలమును జూపి యిదిగో
'యిది దక్షమఖిష్టానం' ¹ బని రోమశుడు ధర్మరాజునకుఁ జూపెను.

దక్షుడు యజ్ఞము చేసినచోట మరణించిన నరులు స్వర్గలోక
గతులగుదురు.

“....ఏవ మాశీః ప్రయక్తా హి దక్షేణ యజతా పురా ।

ఇహ యే వై మరిష్యంతి తే వై స్వర్గజితో నరాః ॥-వ్యా.భా. వన. 130. 2

తరువాత కొన్నాళ్లకు కురుక్షేత్రయుద్ధానంతరము ధర్మరాజు అశ్వమేధ
యాగము చేసినాడు. ఆ యజ్ఞమునందలి యగ్నిచయనము దక్షప్రజాపతి
అగ్నిచయనము పతి నున్న దని వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁబడినది.

శుశుభే చయనం యత్ర దక్షస్యేవ ప్రజాపతేః ॥ —అశ్వ. 88-32

వైవస్వతమన్వంతరమునందు పౌండ్రేతసుండైన దక్షప్రజాపతి
హయమేధయాగము నొనరించుచుండఁగా రుద్రానుచరులు దానిని ధ్వంసము
చేసినట్లు శాంతిపర్వమునందు వర్ణింపఁబడినది.

దక్షో నామ మహాభాగో ప్రజానాం పతిరత్తమః ।

హయమేధేన యజతే తత్ర యాంతి దివౌకనః ॥ —శాంతి. 263. 24

దక్షుడు హిమవత్పర్వతమున గంగాద్వారమున యజ్ఞము చేయ
నంకల్పించి, యా యజ్ఞమునకు దేవతల నెల్లర నాహ్వానించి విశ్వకర్మ యైన
మహేశ్వరు నాహ్వానింపఁడయ్యెను.

అహూతా దేవతా స్సర్వా ఋషయశ్చ తపోదనాః

దేవో నాహూయతే తత్ర విశ్వకర్మా మహేశ్వరః ॥ —శాంతి. 284-58

సర్వజగత్కారణుండయిన (విశ్వకర్మ) మహేశ్వరుని యజ్ఞమున
కాహ్వానింపకపోవుటచే కుపితులైన రుద్రానుచరులు దక్షధ్వరమును
ధ్వంసమొనర్చిరి. కొండలు యూపములను బెల్లగించిరి. కొండలు
యజ్ఞప్రాతలను ధ్వంసము చేసిరి. ²

రుద్రానుచరులు కొండలు పాగ్వంశము, పత్తిశాల, యజమానశాల,
సదము, అగ్నిధ్రువశాల యజ్ఞశాల, మహానసము మున్నగు వివిధశాలలను
భగ్నము చేసిరి. ³

1. నన్నయ్య ఆరణ్య. 3. 224

2, వ్యా.భా. శాంతి. 284. 41, 42

3. వ్యాస భాగవతము. స్కంధ. 4 8-14

దక్షుఁడంతట తన తప్పు తాను తెలిసికొని శివసహస్ర నామ స్తోత్రముచేసి శిల్పశ్రేష్టుఁడును సర్వ శిల్ప ప్రవర్తకుఁడు నయిన శివునకు యజ్ఞభాగము కల్పించెను.

శిల్పికః శిల్పినాంశ్రేష్ఠః సర్వశిల్పప్రవర్తకః — వ్యా. భా. కాం. 285-77

ఈ విధముగా దక్షిష్ణజాపతి హయమేధము చేసినాఁడని భారతము వర్ణించుచుండఁగా రాజసూయము గావించినాఁడని కాశీఖండమును వాజపేయానంతరము బృహస్పతిసవ మొనరించినాఁడని భాగవత మహాపురాణమును తెలుపుచున్నవి.

దక్షుడు రాజసూయః యజ్ఞదీక్షితుఁడయినట్లు నా యజ్ఞమునకు “విశ్వకర్మ దారు పాత్ర శకట మంటపాలంకారములను గల్పించి”¹ నట్లును స్కంద మహాపురాణాంతర్గత కాశీఖండమునందు వర్ణింపఁబడినది.

దీక్షితో రాజసూయస్య దత్తత్రైలోక్యదక్షిణః ।

.....

దారుపాత్రాణి సర్వాణి శకటం మండపాదికం ।

విశ్వకర్మప్యలంకారాన్ కురుతేభ్యాగతర్హిజమ్ ॥²

....స్కాండ. కాశీ. 87. 63, 64

యజ్ఞశాలాదులే కాక యజ్ఞము చూడవచ్చిన వారుండుటకు విశాలములు కాంతిమంతములు నైన భవనములను విశ్వకర్మ (త్వష్ట) తన కౌశల్యము చేత నిర్మించినాఁడని స్కందమహాపురాణాంతర్గత మహేశ్వరఖండము నందు వర్ణింపఁబడినది.

భవనాని మహార్థాణి సుప్రభాని మహాంతి చ

త్వష్టౌ కృతాని దివ్యాని కౌశలేన మహాత్మనా ॥²

దక్షుండు సకలప్రజాపతి విభుత్వగర్వంబునజేసి బ్రహ్మ నిష్ఠులగు నీశ్వరుల నారాధించి యరుద్రాకంబుగా వాజపేయసవనంబు గావించి యనంతరంబ బృహస్పతిసవన నామకంబైన మఖంబు సేయ నుపక్రమించినాఁడని భాగవతమునందు వర్ణింపఁబడినది.³

1. శ్రీనాథ : కాశీఖండము. 7-54

2. చూడు : స్కందమహాపురాణ - మహేశ్వరఖండ. 21 దక్షయజ్ఞ వర్ణనము

— సంక్షేపసృతి

3. ఆంధ్రమహాభాగవతము : స్కంద 4.54 (= వ్యాస. భాగ 4-3-2-3)

యథాభిషిక్తో దక్షస్తు బ్రహ్మణా పరమేష్ఠినా
 ప్రజాపతీనాం సర్వేషా మాదివత్యే స్మ యోఽభవత్ ।
 ఇష్టా స వాజిరేయేన బ్రహ్మిష్ఠా నభిభూయ చ
 బృహస్పతిసవం నామ సమారభే క్రతూత్తమమ్ ॥*

— వ్యాస భాగవతము. 4-3-2,3

ఈ వర్ణనము 'వాజిరేయము తరువాత యజమానుడు రాజన్యఁ
 డయినచో రాజసూయమును బ్రాహ్మణుడైనచో బృహస్పతిసవమును చేయవలె
 నను నాశ్వలాయనసూత్రము ననుసరించియున్నది. 1

సవ మన అభిషేకయుక్తమయినయాగము.

బృహస్పతిసవము జ్యోతిష్టోమవికృతియాగమైనచో వసంతర్తువునందును
 వాజిరేయసహితమయినచో శరదృతువు నందును జేయవలెను. 2

సురాపాన మొనరించిన బ్రాహ్మణుడు "బృహస్పతిసవసమన్
 క్రతువసరించిన" దానివలనఁగలుగు కీడు తొలఁగి 3 మరల బ్రాహ్మణ
 సమాజమునఁ గలిసియుండవచ్చు నని వేదము చెప్పుచున్నది.

బృహస్పతిసవేనేష్ట్యా సురాపో బ్రాహ్మణఃపునః ।

సమితిం బ్రాహ్మణో గచ్ఛే దితి వై బ్రహ్మణఃకుఠిః ॥

— వ్యా. భా. శాంతి. 35-18

కావున బృహస్పతిసవము పాపభంజకము.

* "వాజిరేయేనేష్ట్యా బృహస్పతిసవేనయజేతీతి కుఠిః
 వాజిరేయేనేష్ట్యా సమారభే "

— శ్రీధరవ్యాఖ్య

1. Cf. :- A. B. Keith : Introduction to T. S. CVIV

"Asvalayana (ix-9-9) lays down the rule that the Vajapeya is intended as a Preliminary rite to be followed in the case of a King by the Rajanya and in that of a Brahmin by the BRIHASPATISAVA the actual installation and consecration ceremony"

2. చూడు :- కృ.య. 5-6-3 సాయణభాష్యము. పు. 2461

"తథా బృహస్పతిసవస్య జ్యోతిష్టోమవికృతిత్వాత్ వసంతకాలశ్చోదకస్యాప్తః
 వాజిరేయసహప్రయోగై క్తే శరది వాజిరేయవిహితత్వాద్ బృహస్పతిసవోఽపి
 శరది ప్రసజ్యేత ॥ " — సాయణ.

3. తిక్కన. శాంతి. 1-308

బృహస్పతిసవము - స్థపతిసవము

బ్రాహ్మణో బృహ్మవర్చస్కామో బృహస్పతిసవేన యజేత॥

బ్రహ్మవర్చస్సును గోరు బ్రాహ్మణుఁడు బృహస్పతిసవమును జేయ వలయును.

పూర్వము ఇంద్రాదిదేవతలకు పురోహిత్యము నెరపవలె నను కోరికతో బృహస్పతి యీయజ్ఞము చేసి తన్మాహాత్మ్యమువలన దేవతలకు పురోహితుఁ డయినాడు. అందువలన నీ యజ్ఞమునకు బృహస్పతిసవ మను పేరువచ్చినదీ.

స్థపతిచే ననుష్ఠింపఁదగినది కావున బృహస్పతిసవమును స్థపతిసవ మనియు నందురు.

ధర్మసంస్థాపనమునందు నియుక్తుఁడై యభిషేకింపఁబడిన బ్రాహ్మణుని స్థపతి యందురు. అట్టి స్థపతి బృహస్పతిసవము ననుష్ఠింపవలెను.

స ఏష బృహస్పతిసవో బృహస్పతి రకామయత దేవానాం పురోధాం గచ్ఛేయ మితి స ఏతేనఽయజత స దేవానాం పురోధా మగమచ్ఛత్ ॥4॥

గచ్ఛతి పురోధాం య ఏవం వేద ॥5॥

స ఏష స్థపతిసవో యం స్థాపత్యాయాభిషింఛేరన్ స ఏతేన యజేత ॥6॥

— తాండ్యమహాబ్రాహ్మణము. 17-11-4-6*

బృహస్పతిసవము నొనరించువాఁడు స్థపతి యని నఘంటువులు తెలుపుచున్నవి.

“స గీష్పతీష్ట్యా స్థపతిః । ” — అమరకోశము

స్థాపత్యవేదవేత్తయై ధర్మసంస్థాపన కుపయుక్తములైన యజ్ఞశిల్పముల నొనరించు శిల్పిబ్రాహ్మణుఁడే స్థపతి యనియు నా స్థపతి యొనరించు బృహస్పతిసవము శిల్ప యజ్ఞ మనియుఁ జెప్పవచ్చును!

*చూడు - తాండ్య మహాబ్రాహ్మణము - సాయణబ్రాహ్మణము.

“రాజా సహాబ్రాహ్మణాః యం బ్రాహ్మణం ధర్మస్థాపకత్వేన వృణోరన్ స స్థపతి రుచ్యతే - తేన ప్రాస్తస్థాపత్యేనపుంసా నైమిత్తికత్వేనఽయ మమృషేయ ఇత్వాహ ॥5॥

“స ఏషయజ్ఞః స్థపతిసవః స్థపతినామృషేయః । అతోయం బ్రాహ్మణం స్థాపత్యా య స్థపతిత్వాయ ఆభిషింఛేరన్ రాజపురస్కరా బ్రాహ్మణా వృణోరన్ సోఽయమేతేన బృహస్పతిసవేన యజేత । యథా లబ్ధహిరణ్యస్య నైమిత్తికేష్టః తద్వత్ ప్రాస్తస్థాపత్యస్యాఽయం నైమిత్తికోయజ్ఞశ్చోద్యత ఇత్యర్థః ॥6॥ — సాయణ

ప్రజాపతియజ్ఞము

ప్రయాగం సర్వతీర్థేభ్యః ప్రవదంత్యధికం విభో ॥

—వ్యా.భా. వన. 85-80

“అది ప్రజాపతి యజ్ఞవేది గావున నందు మూఁ డగ్నికుండంబు లెప్పుడుఁ గానంబడు. మఱి వేదంబులు యజ్ఞంబులు మూర్తిమంతంబులై యరువదికోట్లపదివేలు తీర్థంబులు సన్నిహితంబులై గంగాయమునానంగమంబు సేవించి యుండు” - నని పులస్త్యుండు భీష్మునకుఁ జెప్పినట్లు నారదుఁడు ధర్మరాజుతోఁజెప్పినాఁడు. —నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 2-282

తత్ర త్రీణ్యగ్నికుండాని యేషాం మధ్యేన జాహ్నువీ ।

.....
యమునా గంగయాసార్థం సంగతా లోకపావనీ ।

గంగాయమునయోర్మధ్యం పృథివ్యా జఘనం స్తృతమ్ ।

.....
తీర్థం భోగవతీచై వ వేదీ రేషాప్రజాపతేః ।

తత్ర వేదాశ్చ యజ్ఞాశ్చ మూర్తిమంతో యుధిష్ఠిర ॥

—వ్యా.భా. వన. 85-69-80

“ఇది పంచయోజనప్రమాణమైన ప్రజాపతి యజ్ఞవేది” “యిందు దేహత్యాగంబు చేసి మర్త్యు లమర్త్యత్వంబుఁ బొందుదు” రని రోమకుండు ధర్మరాజుతోఁ జెప్పెను —నన్నయ్య. ఆరణ్య. 3. 225

వేదీ ప్రజాపతే రేషా సమంతాత్ పంచయోజనా ॥

—వ్యా. భా. వన. 129-22

ప్రజాపతి యనఁగా బ్రహ్మ. ప్రయాగ బ్రహ్మదేవుని యజ్ఞవేది.

ఇందుఁ దొల్లి ప్రజాపతి సహస్రవార్షికంబైన యి ష్టా కృ తం బను సత్రయాగమును జేసెను. ¹

1. నన్నయ్య - భార. ఆరణ్య. 3-222 = వ్యా.భా. వన, 129-1

అపిన్ కిం స్వయం రాజ నిష్ఠవాన్ వె ప్రజాపతిః ।

సత్ర మిష్టికృతం నామ పురా వర్షసహస్రికమ్ ॥

పోల్చు :- ఆంధ్రభాగవతము. 4-54

“అనమాత్మ యే యజ్ఞమందు సర్వకృష్ణుడగు హరి సంపూజ్యుడై వెయింగు నట్టి యజ్ఞంబు సమ్యక్విధానమున సహస్రవర్షము లిఱఁగి దొనర్చె.”

బ్రహ్మ యొనరించిన యజ్ఞమునకు యజ్ఞ మం డ ప ము ల ను
యజ్ఞోపకరణములను నిర్మించినవాఁడు విశ్వకర్మయే యని స్కాంద
మహాపురాణాంతర్గత నాగరఖండము వలనఁ దెలియుచున్నది.

బ్రహ్మోవాచ ॥ విశ్వకర్మన్ దుగితం గచ్ఛ యజ్ఞమండప సిద్ధయే ।
పత్తిశాలా సదశ్చైవ యజ్ఞవేదీ స్తథైవ చ ॥ 14 ॥
కుండావి చైవ సర్వాణి యథా స్థానేషు కారయ ।
యజ్ఞపాత్రాణి సర్వాణి గృహేశ్వ చమసాస్తథా ॥ 15 ॥
యూపాశ్చయత్ప్రమాణేన కర్తవ్యాః స చషాలకాః ।
పచనార్థం తథా గర్తాః కర్తవ్యాః యత్ప్రమాణతః ॥ 16 ॥
ఇష్టకానాం సహస్రాణి దశచాష్టశతాని చ ।
కర్తవ్యాని త్యయా శీఘ్రం చయనానీతి సత్వరం ॥ 17 ॥
తథా హిరణ్మయశ్చాపి పురుషః కార్య ఏవ హి ।
తథేత్యుక్త్వా తత స్త్వష్టా శీఘ్రాచ్ఛీఘ్రతరం యయౌ ॥ 18 ॥
.....
ఏతస్మిన్నంతరే ప్రాప్తో విశ్వకర్మా త్వరాన్వితః ।
అబ్రవీత్ పంకజభవం సంసిద్ధో యజ్ఞమండపః ॥ 26 ॥

—నాగరఖండే - బ్రహ్మయజ్ఞోపాఖ్యానే - ఆ 180 శ్లో. 14-26

బ్రహ్మదేవుఁ డిట్లు పలికెను :

“ఓ విశ్వకర్మా త్వరగా నేగి యజ్ఞమండపమును సిద్ధము చేయుము. పత్తిశాలయు,
సభ్యశాలయు, యజ్ఞవేదియు, యజ్ఞకుండములును తగిన స్థానములందు నిర్మింపుము (14)
సమస్త యజ్ఞపాత్రలు, గృహములు, చమసములు మున్నగు సోమరసపానపాత్రలు
సమకూర్చుము (15)

శాస్త్రోక్తప్రమాణములతో యూపములను, వానిపై చషాలములను నిర్మింపుము.
పచనార్థము గర్తముల నొనర్చుము (16)

10,800 ఇటికలతో చయనములను [యజ్ఞవేదికలను] శీఘ్రముగా నిర్మింపుము.
అట్లే హిరణ్మయపుగాపుని నిర్మింపుము (17)

బ్రహ్మ యిట్లు చెప్పిన వెంటనే త్వష్ట - విశ్వకర్మ - కార్యోన్ముఖుఁడై
త్వరత్వరగా నరిగెను (18)

కొంతకాలము తరువాత విశ్వకర్మ వచ్చి యజ్ఞ మం డ ప ము సిద్ధమైనదని
పద్మభవునితోఁ జెప్పెను. (26)

దీనిని బట్టి విశ్వకర్మ వివిధయజ్ఞశిల్పక్రియాకుశలఁ డని విదితమగుచున్నది.

చయనకృతువులు

10,800 ఇష్టకలతో నగ్నిచయనములను (యజ్ఞవేదికలను) శీఘ్రముగా నిర్మింపు మని పద్మసంభవుడు విశ్వకర్మను గౌరెను.

సర్వశిల్పాధిపతియైన విశ్వకర్మ సంకల్పమాతృమున యజ్ఞవేదికలను శీఘ్రముగా నిర్మించియుండవచ్చును గాని సాధారణముగా వీనిని నిర్మించుట కొకసంవత్సరకాలము పట్టును.

యజ్ఞవేదికలను నిర్మించుటకు ముందుగా శాస్త్రనిర్దిష్ట ప్రమాణయంత్రములైన ఇష్టకలను సిద్ధము చేయవలెను.

ఇష్టకారచనము శిల్పకర్మమే ఇష్టకలమచేర్చుచు యజ్ఞవేదికలను నిర్మించుటయు శిల్పకర్మమే. అది స్థాపత్యము.

చతురస్రాకారయజ్ఞవేదీనిర్మాణమునం దుపయోగింపబడు నట్టి ఇటికలు ఏకపాదచతురస్రాకృతులు.

అథాత ఇష్టకా మాత్రాణా మేవ పాదమాత్రీః పృథమాయాం

చోత్తమాయాం చ చిత్తో రుపదవ్యాత్ || — శతపథ 8.7-3-17

ధ్రువాని ధరుణాస్తృతా విశ్వకర్మణా సుకృతా || — కృ.య. 4-2-9*

[విశ్వకర్మచే జక్కగా నిర్మింపబడిన యో యిష్టకా విశ్వమును ధరించు భూమి వలె నీవు స్థిరముగానుండువు గాక]

అని స్వయమాత్మజ్ఞేష్టక నుద్దేశించి యధ్వర్యుడు పలుకుచుండుటను బట్టి యజ్ఞవేదీనిర్మాణార్థము ఇష్టకలను నిర్మించువాడు, స్థాపించువాడును విశ్వకర్మయే యని తెలియుచున్నది.

కావున లోకమునం దీయజ్ఞశిల్పములు చేయువారు విశ్వకర్మస్థానీయులగు విశ్వకర్మబ్రాహ్మణులై యని రూఢి యగుచున్నది.

* చూడు :- — కృ.య. 4-2-9 సాయణభాష్యము.

“హే స్వయమాత్మజ్ఞే త్వం ధృవా స్థిరాపి కీర్వశీ. ధరుణా భూమిరూపేణ విశ్వస్య ధారయతీ. ఆత ఏవాస్తృతా కేన వ్యహంపితా విశ్వకర్మణా జగత్కర్త్రా సుకృతా సుప్త విశ్రితా.” — సాయణ

“Thou art firm, supporting, un over powered, well wrought by Visvakarman.” — A. B. Keith : T. S. 4-2-9.

Cf :- Ralf T. H. Griffith : The WHITE YAJURVEDA, xiii - 16

“Steady art thou, sustainer, laid by Visvakarman in thy place.”

శ్వేనచితి

చతురస్రశ్వేనచితి అత్యంతప్రాచీనమయినది. స్వర్ణమును గోరువాడు శ్వేనచితియందు అగ్నిచయనము చేయవలెను.

శ్వేనచితిం చిన్వీత సువర్ణకామః ॥

—కృ.య. 5-4-11

ఇది అయిదు అంతరములు (layers) గలిగి, $7\frac{1}{2}$ చదరపు పురుషులకు సమానమయిన విస్తీర్ణము గలిగియుండును. పురుషప్రమాణ మనగా ఒకపురుషుడు రెండుచేతులు పయికెత్తి నిలిచినప్పటి పృమాణము.*

యజ్ఞవేదిక రథచక్రాకృతి గాని సమభుజత్రికోణాకృతి గాని, కూర్తాకృతి గాని, మఱి యే యితరాకృతి గాని దాని విస్తీర్ణము నందు మార్పుండదు.

యజ్ఞవేదిక విస్తీర్ణము ప్రథమచితి $7\frac{1}{2}$ చదరపు పురుషపృమాణమైనచో ద్వితీయచితి $8\frac{1}{2}$ చదరపు పురుషప్రమాణమును, తృతీయచితి $9\frac{1}{2}$ చదరపు పురుషప్రమాణమును, చతుర్థచితి $10\frac{1}{2}$ పురుషప్రమాణమును, పంచమచితి $21\frac{1}{2}$ పురుషపృమాణమును గలిగియుండును.

క్షేత్రగణితజ్ఞానము లేనిచో శిల్పు లిట్టి యజ్ఞవేదికలు నిర్మింపజాలరు.

“యా ౧ పురుషం ఊర్ధ్వబాహుస్తానాన్భవత్యేతావద్ వై

పురుషే వీర్యం వీర్యేణైవేన్యం విమితే ॥ —కృ.య. 5-2-5

Cf :- Romesh C Dutt : Early Hindu Civilisation.

“The area of the earliest Chaturasra Syena was to be $7\frac{1}{2}$ squares the side of each square being equal to Purusha i.e. the height of a man with up-lifted arms. When any other shape of altar was required the size or area did not change so that a wheel or equilateral triangle or a tortoise had to be constructed - all of the area of $7\frac{1}{2}$ Purushas. Then again at the second construction of the altar one square Purusha had to be added to the area, and at the third construction two square Purushas had to be added without changing the shade of the relative proportions of the figure. All this could not be done without a considerable knowledge of Geometry.

ఇష్టకోపధానము

ఇష్టకోపధాన మనగా యజ్ఞవేదీనిర్మాణమునందు మంత్ర పూర్వకముగా నిష్ఠకలను బేర్కొంటు.

ఇష్టకలు బహునామాంకితములు. అవి వివిధదేవతలకు ఋషులకు, భావములకు ప్రతీకలు.

ఇష్టకలలోఁ గొన్నింటికి శిల్పరు లధిపతులు.

ప్రథమచిత్రి :: ప్రాణభృత్ - అపానభృత్ సంజ్ఞకేషికలు

పంచవితాత్మకమగు యజ్ఞవేదికకు మూలాధారమైన ప్రథమచిత్రియందు
అపస్యా - ప్యాణభ్యుత్ - అపానభ్యుత్ - సంజ్ఞకములగు ఇషకలను బేరురు.

వేదీమధ్యమందు బ్రతిష్ఠింపబడిన హిరణ్మయపురుషునకు తూర్పునండి ప్రారంభించి దిక్కున కైదేసి చొప్పున నిరువది యిటికలను ప్రాచీదక్షిణపశ్చిమోతరదిగలయం దుంతురు.

“అపామపస్యా దిక్ష్యేతా ఉపధేయాన్సు వింశతిః”

ప్రాణభృత్ సంజ్ఞకమగు నిష్ఠకోపధానమునందు, “అయం పురో భువ”
అనుమంత్రములతో దిక్కునకు పది చొప్పున ఏబది ఇటికలను పతిషింపవలెను.

“అయంపురోధువ ఇతి పంచాశతం స్రాణభ్యతో దశదశ

ప్రతిదిశ మజ్జియా దశమధ్యేంతరా ముపదధాయ " - ఇతికల్పః

ప్రాచీనీకయందుంచఁబడు భువ ప్రజాసతిరూపమగు నిష్ఠకకు ఋషి వశిష్ఠుఁడు

దక్షిణ ,, విశ్వకర్మ* ,, భరద్వాజు (డు)

పశ్చిమ ,, విశ్వవ్యాప్త ,, విశ్వామిత్రుడు

ఉత్తర ,, సువ ,, జమదగ్ని

ఉపరి [మధ్య] ,, మతి ,, విశ్వకర్మ

ఇచ్చట విశ్వకర్మ ప్రజాపతిగను ఋషివర్మఁడుగను
గన్పించుచున్నాఁడు.

* చూడు :- కృ.య. 4-3-1. సాయజభాష్కము పు. 1975

“విశ్వాని కర్మాణి జగద్ వ్యాపారరూపాణి యస్మా సౌ విశ్వకర్మా

ప్రజాపతిః దక్షిణా దక్షిణస్యాందిశి యోజయం విశ్వకర్మా

హే ఇష్టకే తద్దూపా త్యమసి "

—ಸಾಯಿ

“యా: ప్రాచీనాభి ర్వశిష్య ఆర్హ్యోద్వ్యా దక్షిణాసాభిర్భరద్వాజో

యాః ప్రతీచీనాభి ర్విశ్వామితో య ఉదీనీసాభిర్మదగ్ని

ర్యా డిస్కో సాఖిర్విశ్వకర్తా. ॥ ”

—కృ. య. 5.2.10

అపానభృత్సంజ్ఞకమగు నిష్ఠకోపధానమునందును ప్రాణభృత్ సంజ్ఞకము నందు వలె దిక్కునకు పదేనియిదికల చొప్పున నెబది యిష్టకల నమర్చవలెను.

“బాహ్యం బాహ్యం ప్రాచీదిశామితి పంచశత మపానభృత్
యథా ప్రాణభృతః ॥” — ఇతికల్పః ॥*

ఇచట పూర్వదక్షిణ పశ్చిమోత్తరార్ధస్వ [మధ్య] దేశములం దుంచబడు ఇష్టకలకు వరుసగా సానగ సనాత నాహభూన ప్రత్న సుపర్ణ నామక శిల్పర్షు లధిపతులు. ¹

‘పాచీదిశాం’	అనుమంత్రముతోనుంచు	ఇష్టక సానగముపి స్వరూప
‘దక్షిణదిశాం’	,,	సనాతనముపి స్వరూప
‘ప్రతివీదిశాం’	,,	అహభూనముపి స్వరూప
‘ఉదీచీదిశాం’	,,	పశ్చిమముపి స్వరూప
‘ఊర్వాదిశాం’	,,	సుపర్ణముపి సర్వాప

ఈ పంచర్షులు విశ్వకర్మతనయులని శిల్పప్రవర్తకులని తెలియుచున్నది.

ద్వితీయచితి :: ఆశ్వినేష్టకలు

ఆశ్విన్యాఖ్యేష్టకలలో నైదవదానికి విశ్వకర్మ ఋషి.

విశ్వకర్మా తే ఋషి రశ్విన్యాఽధ్వరూః

సాదయతా మిహ త్వా ॥ — కృ. య. 4.3.4

[ఓ యిష్టకా నీవు సర్వాత్మికవు..... విశ్వకర్మ నీకు ఋషి. దేవతల కధ్యయ్యలైన ఆశ్వినులు నిన్నిచట స్థాపింతురు గాక.]

* చూడు :- కృ. య. 4-3-3 సాయణభాష్యము, పు. 1979

1. అదే.

“హే ఇష్టకే దిశాంమధ్యే యా పాశ్చిమీ సా త్వమసి
ఋషీణాం మధ్యే సానగాణ్య ఋషి స్తద్రూపా త్వమసి ॥” — సాయణ
అక్షే తక్కినవియు.

** చూడు - కృ. య. 4-3-4 సాయణభాష్యము, పు. 1985

“హే ఇష్టకే త్వం సర్వాత్మికాసి..... విశ్వకర్మా ప్రజాపతిరేవ తే తవ
ఋషిర్ దృష్టా ఆశ్వినే త్వా సాదయతాం స్థాపయతామ్ ॥” — సాయణ

“Visvakarman is thy seer, may the two Aswins, the leeches,
set thee here.” — A. B. Keith.

“Visvakarman is thy Rishi” — V. S. 14-5 — Griffiths.

తృతీయచితి :: స్వయమాత్మజ్ఞేష్టకలు.

“విశ్వకర్మా త్వ సాదయ త్వంతరిక్షస్య పృష్ఠే” —కృ.య. 4-3-6

[విశ్వకర్మ నిన్ను అంతరిక్షమునందు నిలుపుగాక] అను మంత్రముతో స్వయమాత్మజ్ఞేష్టకలను అగ్నివేదికా మధ్యమందుంతురు. ¹

చతుర్థస్థితి :: అక్షవాస్తోమీయేష్టకలు.

ఈ యిష్టక లలో కొన్ని వసురుద్గాదిత్యులతోను ఋభువులతోను భాగస్వామ్యము గలిగియున్నవి.

ఋభూణాం భాగోఽసి || —కృ.య. 4-3-9*

[ఓ ఇష్టకా నీవు ఋభుదేవతలయొక్క భాగస్వామివి] అను మంత్రముతో కొన్ని యిటికలు పర్చిమదిక్కున స్థాపింపబడును.

ఋభువులు శిల్పాభిమానిదేవతలు.

పంచమచితి :: పంచచోదేష్టకలు.

చోడాఖ్యైష్టకాపంచకమునందు దక్షిణదిశ యందుంచబడు నిష్టక విశ్వకర్మ స్వరూప.

అయం దక్షిణా విశ్వకర్మా || —కృ.య. 4-4-3**

ఈ విధముగా పంచచితాత్మకమగు చయనము నందు స్థాపింపబడు నిష్టకలు సర్వశిల్పాధిపతియైన విశ్వకర్మకు, శిల్పర్తులకు శిల్పాభిమానిదేవతలకు ప్రతీకలుగా నిలిచి తత్ప్రశస్త్యమును వేనెల్ల జాటుచున్నవి.

1. చూడు :- కృ.య. 4-3-6 సాయణభాష్యము.

“విశ్వాని కర్మాణి య్యసాసౌ విశ్వకర్మా ప్రజాపతిః ।

హే స్వయమాత్మజ్ఞే ప్రజానతిస్తావ మంతరిక్ష పృష్ఠ ఉపరి సాదయతు ”

“Let Visvakarman place thee in the ridge of atmosphere”
—A.B. Keith

* “ఋభుశబ్దో దేవసామాన్యవాచీ । ”

—సాయణ

“ఋభూణాం భాగోఽసీతి పశ్చాత్ ప్రతిష్ఠిత్యై ” —కృ.య. 5-3-4

** “విశ్వాని కర్మాణ్యగ్నిహోత్రాదీని యస్యాగ్నేః సోఽయం విశ్వకర్మా దక్షిణస్థాందిశి స్థితః ॥ ”

“హే యష్టకే విశ్వకర్మ స్వరూపాఽసీత్ ”

—సాయణ

హిరణ్యపురుషోపధానము

తథా హిరణ్మయశ్చాపి పురుషం కార్య ఏవ హి ॥

— నాగరఖండ 106.18

చయనములను నిర్మించి నట్లే హిరణ్మయపురుషుని గూడ నిర్మింపు మని బ్రహ్మ విశ్వకర్మకుఁ జెప్పెను.

హిరణ్యపురుషుఁ డనఁగా హిరణ్యవికృతమయిన పురుషాకార పృథివి. హిరణ్యమమృతము, శాశ్వతమైనది. కావున యజ్ఞకర్త అగ్నికుండమునం దడుగున పుష్కరపర్ణముపై “బృహ జ జ్ఞా న” అను మంత్రముతో రుక్మఫలకము నుంచును.

బ్రహ్మ జజ్ఞాన మితి రుక్మ ముపదధాతి.... రుక్మముపదధాతి

త్యమృతం వై హిరణ్య మమృత ఏవాగ్నిం చినుతే ప్రజాత్యైః ॥*

ఆరుక్మఫలకముపై “హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్రే” అను మంత్రముతో ప్రాజ్ఞుఖముగా వెలకిలఁబడినట్లున్న పురుషాకృతి గల హిరణ్యపృథివి నుంచవలెను.

“హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్ర ఇతి తస్మిన్ హిరణ్మయం పురుషం

ప్రాచీనముత్తానం దక్షిణేనాఽత్యజ్ఞాం ప్రాజ్ఞాభే ఉపధాయ” - ఇతికల్పః ॥ **

ప్రజాపతికి, అగ్నికి, యజమానునకు ప్రతీకయైన హిరణ్యపురుషు నట్లుంచుట వలన యజమానస్థానమునకు ధృతి కలుగును. 1

“హిరణ్యపురుష ముపదధాతి యజమానలోకస్య విధృత్యైః” 2

సమస్తప్రతిష్ఠాకార్యములయందు ముందుగా హిరణ్యశకలముల నుంచు సంప్రదాయ మనాదిగానున్నదనియు నీ హిరణ్యపురుషుఁడే హిరణ్యప్రతిమా శిల్పమునకు మూల మనియుఁ బెలియుచున్నది.

* కృ.య. 5-2-7 — A. B. Keith : T. S. 5-2-7.

“He puts down a gold disk; gold is immortality; verily in immortality he piles the fire, for propagation.

** చూడు :- కృ య. 4-2-8. సాయణభాష్యము. పు. 1953.

1. Cf :- Ralph T. H. Griffith : The White Yajurveda, 13.4. Note “On the piece of gold, he lays a golden figure of a man, on his back with his face eastward, a symbol of Prajapati; Agni, and the Sacrificer”

2. కృ. య. 5-2-7. “He puts down a golden man, to support the world of the Sacrificer.” — A. B. Keith.

స్వాయంభువ విశ్వకర్మ యజ్ఞము

అనవరతఫలాలంకృతంబైన యొక్కవనంబుగని..... యిందు తొల్లి స్వాయంభువుండైన విశ్వకర్మ యజ్ఞంబు సేసి,

దక్షిణయి యజ్ఞదక్షిణ దక్షిణభూభాగమెల్లదానిచ్చె నశే

షక్షితిధరవనములతో నక్షయగతిఁ గశ్యపునకు నార్హిజ్యమునన్.
దాని కలిగి భూదేవి కశ్యపునకుం బట్టిక రసాతలంబునకుఁ బోయిన దని రోమశుండు ధర్మరాజునకుఁ జెప్పినాడు. — నన్నయ. భార. ఆరణ్య. 3. 120-2

మూలమునం దిట్లున్నది.

ఏతద్ స్వయంభువో రాజన్ వనం దివ్యం ప్రకాశతే ।

యత్రాయజత రాజేంద్ర విశ్వకర్మా ప్రతాపవాన్ ॥

యస్మిన్ యజ్ఞే హి భూర్దత్తా కశ్యపాయ మహాత్మనే ।

సపర్వతవనోద్దేశా దక్షిణార్ధే స్వయంభువా ॥

అవాసీదచ్చ కౌంతేయ దత్తమాత్రా మహీ తదా ।

ఉవాచ చాపి కపితా లోకేశ్వర మిదం ప్రభుయ్ ॥

న మాం మర్త్యాయ భగవన్ కన్తే చిద్దతు మర్హసి ।

ప్రదానంమోఘమేతత్తే యాస్త్వామ్యేషా రసాతలమ్ ॥

— వ్యా.భా. వన. 114-17-20

ఓ విశ్వకర్మా భౌవనా నీవు నన్నొక మర్త్యునకు దాన మొసంగఁ దగదని పలికి భూదేవి సలిలమధ్యమునకుఁ జని సట్లు శుశ్రుతు లందుఁ జెప్పఁబడిన యైతిహ్యము నిచట గ్రహింపవలయు నని నీలకంఠుండు వివరించినాడు.¹

ఈ వివరణము వలన నీ యజ్ఞకర్త భౌవన విశ్వకర్మ యని తెలియుచున్నది.

శ్రుతు లేమనుచున్నవో చూతము.

1. చూడు :- వ్యా.భా. వన. 114-17-18. చిత్రకాలా పూరి. పు. 182

“భూమిర్హ జగా విత్యునాహరంతి । న మా మర్త్యః కశ్యప దాతు మర్హతి విశ్వకర్మన్ భౌవన మాం దిదాపిత । నిమంక్ష్యేహం సలిలస్య మధ్యే మోఘ స్త ఏవ కశ్యపాయానసంగరః ॥” - ఇతి శ్రుతీ రర్థం సంగృహ్యతి॥ యత్రాయజత రాజేంద్రేత్యాదినా ॥ — నీలకంఠ.

అశ్వమేధయాగము

ఏతేన హ వా ఐంద్రేణ మహాభిషేకేణ కశ్యపో విశ్వకర్మాణం
భౌవన మభిషిషేచ తస్మాదు విశ్వకర్తా భౌవనః సమంతం సర్వతః
వృథివీం జయన్ పరి యాశ్వై రుచ మేధ్యై రీజే ॥

—ఐతరేయబ్రాహ్మణము. 8-21-4*

కశ్యపమహర్షి భువనపుత్రుడైన భౌవనవిశ్వకర్మకు ఐంద్రమహాభిషేకము చేసినాడనియు, భౌవనవిశ్వకర్త పృథివి నంతటిని జయించి యశ్వమేధయాగము చేసినాడనియు ఐతరేయబ్రాహ్మణము తెలుపుచున్నది.

యజ్ఞము చేసి కశ్యపునకు భూదానముచేసిన విశ్వకర్మయొక్కడే యనియు నాతడు భౌవనవిశ్వకర్తయే యనియు చరిత్రకారు లంగీకరించినారు. 1

భౌవన విశ్వకర్మ సర్వమేధయాగము చేసినాడని శతపథబ్రాహ్మణము నందు వర్ణింపబడినది. [శతపథ. 13-2-7-13]

స ర్వ మే ధ యా గ విశేషములు మఱియొక ప్రకరణమునందు వివరింపబడినవి.

* కశ్యపః కశ్యపోనామ ఋషిః భౌవనః భువనస్సావత్మ్యం భౌవనః

తం విశ్వకర్మాణం అభిషేచ హ అభిషేచనం కృతవాన్ ॥ —సాయణ

Cf :- Narayana Chandra Bandhyopadhyaya : HINDU POLITY
and POLITICAL THFRIES — Part I pp. 167-78.

“According to the Aitareya Brahmana, the following Kings attained Supreme headship by the performance of Rajasuya and Alndra Mahabhisheka.

King	Consecrating priest.
VISVAKARMA of the	KASYAPA
race of BHUVANA	

1. Cf :- The Cambridge History of Indra —Vol I
Ancient India -ed by E. J. Rapson. p. 118.

“The only case of which we hear is one reported in the Satapatha and Aitareya Brahmanas in which Visvakarman Bhauvana gave land to the priests who sacrificed for him but the Earth itself rebuked his action.”

2. Cf :- A. L. Basham : THE WONDER THAT WAS INDIA. p. 110.

వేదీరూపభూదేవి

విశ్వకర్మ చేసిన భూదానమునకు కుపితయైన భూదేవి రసాతలమునకుఁ జనఁగా, “తత్ప్రసాదార్థియై కశ్యపుం డుగ్రతపంబు సేసినం బ్రసన్నయై భూమిదేవి నీరిలోమండి వెలువడి వేదీరూపంబునం గశ్యపునకుఁ బొడసూపె నవ్వేది యిది సుమ్ము దీనినెక్కినవారు వీర్యవంతు లగుదు రీమంత్రంబున దీని నెక్కుండు పెఱనాఁ డిది తావీక సముద్రంబు సొచ్చు నని యగ్నిర్మిత్రో యోని యనునవి యాదిగాఁగల మంత్రంబులను” రోమశుఁడు ధర్మరాజున కుపదేశించినాఁడు.

ఓం నమో విశ్వగుప్తాయ నమో విశ్వపరాయ తే

సాన్నిధ్యం కురు దేవేశ సాగరే లవణాంభసే ॥

—వ్యా.భా. వన. 114-26*

ఇది సముద్రప్రార్థనామంత్రము.

విశ్వగుప్తుఁ డన విశ్వమును తనలో లీనము చేసికొన్న వాఁడనియు విష్ణువనియు టీకాకారుఁడు వివరించినాఁడు.

ఈ విశ్వమును సృష్టించి ప్రళయకాలమునందు తనయందు లీనము చేసికొన్నవాఁడు విశ్వకర్మ యని ఋగ్వేదము చెప్పుచున్నది.

య ఇమా భువనాని జుహ్వదృషిర్ హోతా న్యసీదత్ పితా నః ॥

—ఋగ్వేద 10.81.1

ఈ వి శ్వ క ర్మ యే మహాభారతము నందు విష్ణువుగా ప్రకంశింపఁ బడినాఁడు.

ఇట యజ్ఞముచేసినవాఁడు స్వామయంభువ విశ్వకర్మ కనుక పై మంత్రము నందుఁ బ్రకంశింపఁబడిన విశ్వగుప్తుఁడు, విశ్వపరుఁడు విశ్వకర్మయే యని చెప్పవచ్చును.

* స్నానాద్యర్థం సముద్రప్రార్థనామంత్ర మహ ఓం నమ ఇతి ।

‘విశ్వం గుప్తం లీనమప్మిన్ పరియే’ ఇతి విశ్వగుప్తః ।

విశ్వస్మాత్ పరాయ శ్రేష్ఠాయ విష్ణవే ఇత్యర్థః ॥

— నీలకంఠ వ్యా.భా. చిత్రకాలావృత్తి. పు. 182

పరశురాముని యజ్ఞవేది

క శ్య ప మ హర్షి కి యజ్ఞదక్షిణగా భూభాగము నొసంగిన యజ్ఞకర్తలలో భార్గవరాముఁ డొకఁడు.

విహితవివిధాధ్వరుండై క శ్య పు న కు నార్విజ్య దక్షిణగా సకల భూవలయంబుల నిచ్చి నిస్సంగుండై మహేంద్రపర్వతంబునం దపోనిష్ఠుండై యున్నవాఁ డని పరశురాముని చరితంబు లోమశుఁడు ధర్మరాజునకుఁ జెప్పినట్లు నన్నయ వర్ణించినాడు.

—ఆరణ్య. 3-155

జామదగ్న్యుఁడు మహాయజ్ఞము చేసి భూమినే కాక నలువదిహస్తముల పాడవు-వెడల్పులు ముప్పదియాఱు హస్తముల ఎత్తును గల సువర్ణమయవేదిని గూడ కశ్యపునకు దక్షిణగా నొసంగినట్లు మూలమునందు వర్ణింపఁబడినది.

తతో యజ్ఞేన మహతా జామద్వ్యః ప్రతాపవాన్ ।

తర్పయామాస దేవేంద్ర మృత్విగ్భ్యః ప్రదదౌ మహీమ్ ॥

వేదీం చాప్యదదద్ధమీం కశ్యపాయ మహాత్మనే ।

దశవ్యామాయతాం కృత్వా నవోత్సేదాం విశాంపతే *

—వ్యాఖ. వన. 17. 11, 12

ఈ యజ్ఞవేదిక శాస్త్రప్రకారము సువర్ణముతో నిర్మింపఁబడిన దనియు దాని యెత్తు 32 హస్తము అనియు భార్గవరాముఁడు హయమేధమహాయజ్ఞము చేసి యజ్ఞవేదికను శిష్టజనాకీర్ణమయిన భూమిని కశ్యపునకు దానము చేసినాఁ డనియు ద్రోణపర్వమునందు వర్ణింపఁబడినది.

ఈజే క్రతు శతైః పుణ్యైః సమాప్తవరదక్షిణైః ।

వేదీ మష్టనలోత్సేదాం నౌవర్ణాం విదినిర్మితామ్ ॥....

నిర్దన్యుం పృథివీం కృత్వా శిష్టేష్టజననంకులాం ।

కశ్యపాయ దదౌ రామో హయమేధే మహామఖే ॥

—వ్యా. ఖ. దో॥జ. 70. 16-19

దీనినిఁబట్టి యు త్సే ధ ము నం దు కించిద్వేదమున్నను యజ్ఞవేదికలు చతురస్రాకృతులనియు, యజ్ఞకర్తలు తాము జయించిన భూభాగములను ఋత్విక్కులకు దానముచేయుచుండి రనియుఁ దెలియుచున్నది.

* దశవ్యామాయతాం । వ్యామో హస్తచతుష్టయం చతుర్వింశ ధస్తాయామ విస్తారామ్ ।

నవోత్సేదాం పక్షత్రింశద్ధస్తోచ్చాయాం చేత్యర్థం ॥

—సింకంఠ.

కణ్వశృమము

దు ష్యం తుః డు కతివయామాత్యపరిజనపురోహితుండై యొక్క
రమణీయవనంబు నందుఁ గ్రుమ్మరుచు.

చని చని ముందట నాజ్యహవిర్వృతసారభద్రామలతాతతులం
బెనఁగిన మాఁకుల కొమ్మలమీద నపేతలతాంతములైనను బా
యని మధుపప్రకరంబులఁ జూచి జనాధిపుఁ దంత నెఱింగెఁ దపో
వన మిది యల్లదె దివ్యమునీండునివాసము దా నగు నంచు నెదన్॥

—నన్నయ. ఆది. 4-21

దు ష్యం తుః డు 'అజ్యహవిర్వృతసారభద్రామలతాతతులంబూచె' నని
వర్ణించుటచే నచట ననేకయజ్ఞశాలలు - అగ్ని హోత్రగృహములు - నున్నట్లు
తెలియుచున్నది.

మూలమునందు స్పష్టముగనె యున్నది.

ఆశ్రమప్రవరం రమ్యం దదర్శ సుమనోహరమ్ ।

నానావృక్షసమశ్రీర్ణం సంప్రజ్వలితపావకమ్....

అగ్నిగౌరై శ్చ బహుభిః పుష్పసంస్తరసంవృతమ్ ॥ *

—వ్యా.భా. ఆది. 70. 18-20

అచట మాలిని యను పుష్పానది ప్రవహించుచున్నది.

ఆ నదితీరమున కశ్యపగోత్రుడైన కణ్వమహాముని యాశృమమున్నది.

తస్యాస్తీరే భగవతః కాశ్యపస్య మహాత్మనః ।

ఆశ్రమప్రవరం రమ్యం మహర్షిగణ సేవితమ్॥-వ్యా.భా. ఆది. 70-27**

కణ్వమహాముని యాశ్రమము, "అనవరతపదక్రమ పత్యమానమహద్విజ
వేదధ్వనులను నవిచ్ఛిన్నహయమానాగ్ని హోత్రస్యాహశబ్దంబులను.....
యజ్ఞప్రయోగప్రవీణులయిన యాజ్ఞకులకును విహితానుష్ఠానాసక్తులైన
యనుష్ఠాతలకును నధికతపోనిరతులయిన మహాతపోధనులకును నివాసస్థానమై
యున్నది.

—నన్నయ : భార. ఆది 4-23

* "అనేకానేక అగ్నిహోత్రగృహ ఉత్ ఆశృమకీ శోభా విధా రహే థ"

—మహాభారత - గీతాపైర్వ పృతి.

"And it was adorned with many chambers containing the sacri-
ficial fires."

— P. C. Roy M bh-Eng.Tr

** కాశ్యపస్య కశ్యప గోత్రస్య కణ్వస్య ॥ 27 ॥

—నీలకంఠ.

ఇష్టిపశుబంధనసోమాది యజ్ఞములందు ప్రధానములైన ఋక్కులు పఠించు ఋగ్వేదులు, యజ్ఞవిధానమున కంగభూతములైన కల్పసూత్రాదులు తెలిసిన యజుర్వేదులు, సామగానముచేయు సామవేదులు, ఆధర్వశీర్ష మంత్రము తెలిగిన యథర్వవేదులును నా యాశ్రమమునం దున్నట్లు మూలమునందు స్పష్టముగా వర్ణింపబడియున్నది.

ఋవో బహ్వవముభై శ్చ ప్రేర్యమాణాః పదక్రమైః ।

శుక్రావ మనుజవ్యాఘ్రా వితతేష్యహ కర్మసు ॥ 37

యజ్ఞవిద్యాంగవిద్భిశ్చ యజుర్విద్భిశ్చ శోభితమ్ ।

మదురైః సామగీతైశ్చ ఋషిభి ర్నియతవ్రతైః ॥ 38

భారుండసామగీతాభి రథర్వశిరసోద్గతైః ।

యతాత్మభిః సునియతైః శుశుభే స తదాశ్రమః ॥ 39

ఆధర్వవేదప్రవరాః పూగయజ్ఞీయ సామగాః

సంహితామీరయన్తి స్మ పదక్రమయుతాం తు తే ॥ 40

—వ్యా.భా. ఆది. 70, 50.40*

ఆ కన్వాశ్రమమునందు ఇష్టకోపధానవిధానము నెఱిగి యజ్ఞవేది నిర్మాణకళయందు కుశలులయిన శిల్పిబ్రాహ్మణులును గలరు.

యజ్ఞసంస్తరవిద్భిశ్చ¹ కృమశిక్షవిశారదైః ॥ —70-42

ఈ వర్తనము వలన మహాభారతకాలమున వైదికయజ్ఞకర్మపరాయణులు, యజ్ఞవేదినిర్మాణకుశలులు వేదవేదాంగవేత్తలు, బహుశాస్త్రజ్ఞులు [నానాశాస్త్రేషు ముఖ్యైశ్చ] నదీతీరము లందాశ్రమములు నిర్మించికొని వైదికధర్మపరిరక్షణము చేయుచుండిరనియు, వారిలో కశ్యపగోత్రులు ప్రముఖులనియుఁదెలియుచున్నది.

* చూడు :- వ్యా.భా. ఆది. 70, 37.40 చిత్రకాలాపరితి

వితతేషు వైతానితేషు ఇష్టిపశుసోమాదిషు ప్రవర మానేషు ॥ 37 ॥

యజ్ఞవిద్యాయా మంగభూతాని కల్పసూత్రాదీని ॥ 38 ॥

భారుండ సామాని పూగయజ్ఞీయ సామాని చ సామ్నాం అవాంతరభేదాః ॥ 39 ॥

1. యజ్ఞసంస్తరః ఇష్టకాద్యుపధానకృమః ॥ 42 ॥ —నీలకంఠ.

“యజ్ఞవేదీకీ రచనా తే జ్ఞాతా ॥” - పండిత రామనారాయణవతశాశ్రీ

— మహాభారత - హిందీటీక.

“And there were many Brahmins skilled in the art of making sacrificial platforms and in the rules of Krama Sacrifice”

— P. C. Roy. M bh - Sec. LXXI.

పుత్రకామేష్టి

అగ్ని స్సప్తిం వాజంభరం దదా త్యగ్నిర్ వీరం క్రతుశ్చ కర్మనిష్ఠాం ।
అగ్ని రోదసీ విచరత్ సమంజ న్నగ్నిర్నారీ వీరకుక్షిం పురందిమ్ ॥

— ఋగ్వేద. 10-80-1

[అగ్ని జయశీలమైన హయము నొసంగును. అగ్ని కర్మనిష్ఠులై యశోవంతులగు వీరపుత్రుల నొసంగును. అగ్ని పృథివ్యాకాశములందు వివిధరూపములతోఁ జరించుచుండును. అగ్ని శ్రీలకు గర్భధారణ మొనరించి వీరసంతానమొనంగును]

సంతానార్థ మగ్నిని పూజించుట యార్యసంప్రదాయ మనియు, నగ్నిని పూజించి యార్యశ్రీలు వీరసంతానమును గాంచుచుండిరనియు, వివరించుచు శివనాథ అపితాగ్ని శ్రీరామజన్మోదంతము నుదాహరించినాఁడు. ¹

అథర్వవేదమునందు సంతానదాయకములగు మంత్రతంత్రము లున్నవి.

అథర్వ వేదోక్త సిద్ధమంత్రముల చేతను దద్విధానముచేతను నీకు పుత్రసంతానముకొఱకు పుత్రకామేష్టి నొనరింతు నని ఋష్యశృంగమహర్షి దశరథునికిఁ జెప్పినట్లు వాల్మీకిరామాయణమునందుఁ వర్ణింపఁబడినది.

ఇష్టిం తే కరిష్యామి పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్ ।

అథర్వశిరసిప్రోక్తై ర్మంత్రైః సిద్ధాం విధానతః ॥

— వా.రా. బాల. 15-2

కావున పుత్రకామేష్టి యథర్వోక్తవిధానమునఁ జేయఁబడుచుండెడి దని తెలియుచున్నది.

“కశ్యపప్రజాపతి తొల్లి పెద్దకాలంబు తపంబు చేసి పుత్రకామేష్టిఁ జేసి” కద్రూవినతలకు సంతానము ప్రసాదించినాఁడు. ²

1. Cf :- Sivanath Ahitagni : Rugveda Sara Samhita. — P 12*

“The mantra mentions some of the fruits of Agni's worship which are endorsed by the ancient history of India. Rama the hero son, famed and firm in duty was born as the result of PUTRESTI YAJNA by Dasaratha. The women folk of the Aryan worshippers of Agni may be said to have literally teemed with hero sons.”

2. నన్నయ - భార. ఆది. 2-4 [వ్యా.భా. ఆది. 3-15]

యజతః పుత్రకామస్య కశ్యపస్య ప్రజాపతేః ॥

ద్రుపదుని పుత్రకామేష్టి

ద్రుపదుడు రణరంగంబున ద్రోణు వధియించునట్టికొడుకు, నర్జునునకు దేవి యగునట్టి కూతునుం బడయుదు నని బ్రాహ్మవిదులయిన బ్రాహ్మణుల నివాసంబులకుంజని నిత్యంబును బ్రాహ్మణోపాస్తి సేయుచు నొక్కనాడు గంగాకూలంబునందు వానప్రస్థవృత్తి నున్న యాజ్ఞోపయాజు లనువారి నిధతి ననవరతవ్రతవ్యాసకులం గాశ్యపగోతులం గని వారికి నమస్కరించి యందుఁ గొండొకయయును దపామహిమ నెవ్వరికంటఁ బెద్దయైన వాని నుపయాజు నుపాసించి యిట్లనియె.

మునినాథ నాకు సత్సుతజననం బగునట్టి క్రతువు సద్విధిఁ గావిం
చినఁ గృతకృత్యుడ నగుదుం గొనుమిచ్చెద నీకు లక్ష గోధేనువులన్
....నన్నయ. భార. ఆది. 7-8-9

ఉపయాజుం డందుల కంగీకరింపక ఫలాధి యగు మాయన్న సీ కభిమతంబు సేయుఁ బొమ్మనిన ద్రుపదుం డరిగి సంహితాధ్యయనాగ్ని హోత్రాదులయిన పంచమహాయజ్ఞంబులు సేయుచు శిలోఁఛవృత్తి బైక్ష సంధారిత కుటుంబభారుండై ఘోరతపోవృత్తి నున్న యాజునకు నమస్కరించి, తన కొరికను దెలిపి ప్రార్థింపఁగా నా ము ని వ రు డు యాజకత్వమున కొండంబడినాడు.

యజ్ఞోపకరణద్రవ్యంబులు సమకట్టికొని యథావిధి నుపయాజుండు సహాయుండుగా సోత్రామణి యయిన కొకిలాదేవి పత్నిగా ద్రుపదుండు పుత్రకామేష్టి సేయించిన నందు మంత్రాహుతులం దృప్తుండయిన యగ్నిదేవు వలన.

‘బ్యాలాభీలాంగుడు కరవాలబృహచ్చాపధరుడు వరవర్మకిరీ
టాలంకారుడు వహ్నియ పోలె రథారూఢుఁ డొక్క పుత్రుఁడు పుట్టెన్.

కులపవిత్ర సితేతరోత్పలకోమలామలవర్ణ యు

త్పలసుగంధి లనన్మహోత్పలపత్రనేత్ర మదాలికం

తలవిభాసిని దివ్యతేజముఁ దాల్చి యొక్క కుమారి త

జ్వలనకుండము నందుఁ బుట్టెఁ బ్రసన్నమూర్తి ముదంబుతోన్.

—నన్నయ. భార. ఆది. 7. 17-20

పుత్రకామేష్టి చేయుటకుఁగావలసిన యజ్ఞోపకరణములు, అగ్నికుండములు నిర్మించువారు శిల్పులే.

ద్రుపదుని కొఱకు పుత్రకామేష్టి యొనరించిన యాజుఁడు హవనాంతమున హవిర్గృహబాధము శీఘ్రముగా రమ్మని ద్రుపదుపత్ని నాహ్వనింపఁగా నామె పుత్రదాయకమగు హవిస్సును గ్రహించుటకు తాను శుచిస్నాతయైవచ్చువఱకుఁ గొంతతడ వాగు మని యాజుని కోరినట్లును, యాజుఁ డంతట 'నీవు వచ్చి హవిస్సును గ్రహించినను, రాక యచటనే నిలిచియున్నను, యాజునిచే పచనముచేయఁబడి యుపయాజునిచే నభిమంత్రింపఁబడిన యీ హవిస్సు యజమానుని కోరికను తప్పక తీర్చు' నని పలికి సుసంస్కృతమయిన యా హవిస్సు నగ్నికాహుతి యొసఁగఁగా నగ్ని కుండము నుండి యొక్క కుమారుఁడు, నొక్క కుమారియు దుద్భవించినట్లు వ్యాసభారతము నందు వర్ణింపఁబడినది.

ఆచఖ్యే కర్మ వైతానం తదా పుత్రఫలాయ వై ।

స చ పుత్రో మహాపిర్యో మహాతేజో మహాబలాః ।

ఇష్యతే యద్విధో రాజన్ భవితా తే తథా విధి ॥ 33

యాజస్త హవనస్యాంతే దేవీ మాజ్ఞాపయత్తదా ।

ప్రేహి మాం రాజ్ఞి పృషతి మిథునం త్వముపస్థితమ్ ॥ 36

ఆవిలిప్తం ముఖం బ్రహ్మన్ దివ్యాన్ గంధాన్ భిభర్తిచ ।

సుతార్థే నోపలబ్ధాస్మి తిష్ఠ యాజ మమ ప్రియే ॥ 37

యాజేన శ్రపితం హవ్యముపయాచేనాభిమంత్రితమ్ ।

కథం కామం న సందధ్యాత్ సా త్వం విప్రేహి తిష్ఠ వా ॥ 38

ఏవముక్తాతు యాజేన హుతే హవిషి సంస్కృతే ।

ఉత్తస్థా పావకాత్ తస్మాత్ కుమారో దేవసన్నిభః ॥ 39

కుమారీ చాపి పాంచాలీ వేదీమధ్యాత్ నమత్రితా ॥ 44*

ఆ కుమారునిపేరు ధృష్టద్యుమ్నుఁడు. ఆ కుమారియే కృష్ణ. చౌగపది.

* చూడు :- వ్యాఖ. ఆది. 167. 33-44. చిత్రకాలావ్రతి.

వైతానం ఛౌతాగ్ని సాధ్యం । ఆచఖ్యే ఆఖ్యాతవాన్ ॥ 36 ॥ - నీలకంఠ

శ్రీపితమ్ పక్షమ్ । క్షేత్రంరేతః సేకం వినా ఆవయోః సామధ్యాన్ మిథున ముత్పత్స్యత ఇత్యర్థః । విప్రేహి దూరంవాగచ్ఛ తిష్ఠం వా । ప్రయోగవిధిస్తు న విలంబం సహతే ఇత్యర్థః ॥ 38 ॥ - నీలకంఠ

వైతానికం జుహూయా దగ్నిహోత్రం యథావిధి ॥ - కాశీఖండ - 40. 5

[వైతానికం గార్హ పత్యకుండస్థానా మగ్నినా మాహవసీయ దక్షిణాగ్ని కుండయో ర్వహరో వితానం తద్భవం వైతానికమ్ - శ్రీరామానందవ్యాఖ్య]

మంత్రప్రభావము

కుంఠిదేవికి మంత్రప్రభావమువలన సంతానము కలిగినట్లు భారతమునందు వర్ణింపబడినది.

“ఈ మంత్రంబున నీవెయ్యేని నొక్కవేల్పు నారాధించి తవ్వేల్పు నీకొరినయట్టిపుత్రకుల నిచ్చు”నని దుర్వాసుఁడనుసిద్ధముని కుంఠిదేవి కాపద్ధర్మంబుగా నొక్కదివ్యమంత్రంబు ప్రసాదించినాడు. - నన్నయ. ఆది. 5.1౯

అది దేవతావశీకరణమంత్ర మనియు అథర్వశిరోపనిషత్తు నందు8 జెప్పబడినదనియు వ్యాసభారతము వలనఁ దెలియుచున్నది.

తస్యై న ప్రదదౌ మంత్ర మాపధర్మాన్వవేక్షయా ।

అభిచారాభినయంక్త మబ్రవీచ్ఛైవ తాం మునిః ॥*

యం యం దేవం త్వమేతేన మంత్రేణావాహయిష్యసి ।

తస్య తస్య ప్రభావేణ తవ పుత్రో భవిష్యతి ॥

—వ్యా.భా. ఆది. 111.6, 7

తత స్తా మసవద్యాంగీం గ్రాహయామాన సద్విజః ।

మంత్రగ్రామం తదా రాజ న్నథర్వశిరసిశ్రుతమ్॥ —వ్యా.భా.వన.305.20

కుంతి కన్యగా నున్నపుడే దుర్వాసుఁ డెసఁగిన మంత్రశక్తిం బరిక్షించి సూర్యుని వలన పసుషేణుని, వివాహసంతరము భర్తృ నియోగంబున ధర్మపవనేంద్రుల నారాధించి పరుసగా ధర్మజుభిమార్జునులను బడసినది.

మాద్రియు నదేవిధముగా నశ్వినీదేవతలను ప్రార్థించి నకుల సహదేవులను బడసినది.

మగధాధినాథుఁడగు బృహద్రథుఁడు సంతానార్థము విప్రమునిదేవపూజల వివిధవిధుల, పుత్రకామేష్టులను నొందు పుణ్యకర్మయుక్తులను జేసిపడయంగ నొపక, చండకౌశికుండను ముని పరుని ప్రార్థింపఁగా నమ్మునిప్రవరుఁ డొకచూతఫలము నభిమంత్రించి బృహద్రథున కిచ్చి యీఫలంబు వలన నీకొక్కపుత్రుఁ డుద్భవిల్లు నని చెప్పినాడు.¹ ఈ యభిమంత్రితచూతఫల ప్రభావమే జరాసంధుని జన్మమునకు మూలము.

* ఆపద్ధర్మాన్వవేక్షయేతి భావి సంతాన ప్రతిబంధ స్వానాగతావేక్షణేన।

అభిచారోః వశ్యాకర్షణాది దృష్టఫలం తద్యుక్తమ్॥ —నీలకంఠ.

పైల్ప : వ్యా.భా. వన. 122. 35. సమేఽభిచార సంయుక్త మాచష్ట భగవాన్ వరమ్॥”

(అభిచారో దేవతాకర్షణశక్తి స్తద్యుక్తమ్.) —నీలకంఠ.

1. నన్నయ భార. సభా. 1 136-148.

మంత్ర తంత్ర ప్రయోగములు

సంతానోత్పత్తిసాధనములందు ఓషధీకృతచరుభక్షణము ప్రధానాంశముగా గనుపించుచున్నది.

భృగుపుత్రుండగు ఋచీకుండను మహాముని పత్ని సత్యవతి “దేవా నీ ప్రసాదంబున నాకొక్క కొడుకును మజ్జనని కొక్క కొడుకు నుదయింప వలయు” నని మ్రొక్కినం గరుణించి భృగుండు నీ కొరినయట్ల యగు శుచిస్నాతలయి నీవు మేడిమానిం గౌగలంపుము నీ జనని సత్వత్రంబుఁ గౌగిలంపు మను మనిన నయ్యుద్ధతుఁ దదాలింగన విపర్యాసంబు సేసిన నెఱింగి భృగుండు కోడలి కిట్లనియె.

పుత్రుఁడు నీకు బ్రహ్మకులపూజ్యుఁడు పుట్టియు వాఁడు దారుణ
క్షత్రచరిత్రుడై పరఁగు సత్త్వమునన్ మతి నీ సవిత్రికిన్
క్షత్రియుఁ డుద్భవిల్లియు నఘక్షయకారణుఁడున్ మహాతపః
పాత్రుఁడు నై ధృతిం బడయు బ్రాహ్మణభావము భూరితేజమున్.

—నన్నయ. ఆరణ్య. 3 135.5

వ్యాసభారతమునందు ఉదుంబరాశ్వత్థవృక్షాలింగనములే కాక చరుభక్షణమును చెప్పబడినది.

ఋతౌ త్వం చైవ మాతా చ స్నాతే పుంసవనాయ వై
అలింగేతాం పృథగ్ పృక్షే సాశ్వత్థం త్వ ముదుంబరమ్ ॥ 35

చరుద్వయమిదం భద్రే జనన్యాశ్చ తవైవ చ ।

విశ్వమావర్తయిత్వా తు మయా యత్సేన సాదితమ్ ॥ 36

ప్రాశితవ్యం ప్రయత్నై న తేత్వక్త్వాదర్శనం గతః

అలింగనే చరా చైవ చక్రతుస్తే విపర్యయమ్ ॥ 37

—వ్యాఖ. వన. 115. 36.37*

విరాట్ పురుషమంత్రాభిమంత్రితములయిన యీ చరువులను భక్షించినచో విశ్వప్రస్థునదృశులయిన పుతులు జన్మింతు రనియుఁ జెప్పఁ బడినది. విరాట్ పురుషుఁ డన విశ్వకర్మయే. కావున నా చరువులను విశ్వకర్మ సూక్రము తోడనో పురుషసూక్రముతోడనో యభిమంత్రింపవలయు నని తెలియుచున్నది.

* చూడు - వ్యా. ఖ. వన. 115 - 36, 37

విశ్వం విరాట్ సూరూపం ఆవర్తయిత్వా మహాకృహ రసునఁధాయ ఏకయో
శ్చరౌర్భక్షణేన విశ్వసృష్ట త్వాయ పుత్రౌ భవిష్యతి ఇతి వాః ॥ 38 ॥ —నీలకంఠ

మంత్రపూతములయిన యీ చరుద్వయమునం దొక్కటి బ్రహ్మతేజో విరాజిత మనియు వే తొ క టి క్షత్రవీర్యోపేత మనియుఁ జెప్పఁబడినది.

అ ప్ప ర మ థర్మ ప రు ం డు, “ రెండుచరువు లొనర్చి యొక్కండు బ్రాహ్మణత్వ మత్యుజ్జ్వలముగనొనర్చు నొకటి రాజభావంబు నధికతీవ్రముగఁ జేయఁ జాలు నట్లుగ నిజతపశ్శక్తిఁ జేసె. ” 1

ఔదుంబర్యాదిమణి [కవచ] ధారణమువలన గుహ్య రోగములు నశించి పుత్రోత్పాదనశక్తి కలుగు నని అథర్వ వేదమంత్రముల వలనఁ దెలియుచున్నది.

అయ మౌదుంబరోమణి ర్వీరో వీరాయ బధ్యతే ।

స సః సనిం మధుమతీం కృణోతు రయిం చ

సః సర్వవీరం నియచ్ఛాత్ ॥ —అథర్వ 19. 31-14

[ఈ ఔదుంబరమణి వీరశక్తిసంపన్నమైనది. అది మాకు మధురోపథోగములు కలిగించుగాక : పుత్ర సంతానరూపమగు నైశ్వర్యమును ప్రసాదించుగాక.]

ఔదుంబరవృక్ష [మేడిచెట్టు] త్వచాదులు యోనిరోగ నాశకములనియు, గర్భసంధానకారకము అనియు నా యు ర్వై ది క నిఘంటు రత్నాకరశః చెప్పచున్నది. 2

కావున నా చరుద్వయమునందు పుష్టికరములు గుహ్యరోగనివారకములు గర్భసంధానకారకములును సా త్త్వి క రా జ స గుణప్రధానములును నగు నోషధులు కలుపఁబడియుండు నని యాహింపవచ్చును.

ఇష్టి వలన మనోరథసిద్ధికవనరమగు సంకల్పబలమును, ఓషధీ యుక్తములు, మంత్రపూతములు నగు చరువులు భక్షించుట వలన స్త్రీలకు గర్భధారణమున కవనరమగు క్షేత్రశుద్ధియు గలుగు నని చెప్పవచ్చును.

ఈ యుదంతముల వలన మహాభారతకాలమున సంతానహీనులగు దంపతులు పుత్ర్యకామేష్టులు, మంత్రతంత్ర ప్రయోగములు సంతానప్రదము లని భావించుచుండి రని తెలియుచున్నది.

1. తిక్కన భార. ఆనుశాసనిక. 1. 106.7 = వ్యాభా. అను. అ 4. 28.58

2. చూడు :- స్వామీ బ్రహ్మముని పరివ్రాజక = అథర్వవేదీయ మంత్రవిద్యా
దియానందసంస్థాన్. నయా డిల్లీ పు. 21

జనమేజయుని సర్పయాగము

“జనమేజయుండు కాశిరాజపుత్రియును వపుష్టయను మహాదేవి ధర్మవత్తిగా సర్పయాగదీక్షితుండయి,

శాస్త్రోపదిష్టప్రమాణలక్షణనిపుణశిల్పాచార్యవినిర్మితంబును
యజ్ఞోపకరణానేకద్రవ్యసంభారసంభృతంబును

ప్రభూతధనధాన్యసంపూర్ణంబును, స్వస్త్వనియుక్త క్రియారంభసంభ్రమ పరిభ్రమద్ బ్రాహ్మణనివహంబును నయిన యజ్ఞాయతనంబున” నున్నట్లు నన్నయ వర్ణించినాడు. —నన్నయ భార. ఆది. 2. 29

యజ్ఞాయతననిర్మాణమునకు ముందు వేదవేత్తలయిన ఋత్విజులు శాస్త్రానుసారము భూమాపనము చేసి శాస్త్రోక్తవిధిప్రకారము యజ్ఞశాలను నిర్మించినారు.

తతస్తే ఋత్విజస్తస్య శాస్త్రతో ద్విజనత్తమ్ ।

తం దేశం మాపయామాసు ర్యజ్ఞాయతనకారణాత్ ॥

యథావద్వేదవిద్వాంసః సర్వే బుద్ధేః పరంగతాః ।

ఋద్ధ్యా పరమయా యుక్త మిష్టం ద్విజగుతైర్యుతమ్ ॥

ప్రభూతధనధాన్యాధ్యమృత్విగ్భిః సునిషేవితమ్ ।

నిర్మాయచాపి విధివ ద్యజ్ఞాయతన మీప్సితమ్ ॥

—వా. భా. ఆది. 51. 10-12

ఇటు విధి యనగా శుల్పసూత్రాదులందుఁ జెప్పఁబడిన పద్ధతి-యజ్ఞవేదికలను శిల్పశాస్త్రానుసారము నిర్మింపవలయును. 1

జనమేజయుని సర్పయాగమండపము శతస్తంభయుక్తమై మనోహరముగా నున్నట్లు దేవీభాగవతమునందు వర్ణింపఁబడినది.

గంగాతీరే శుభాం భూమిం మాపయిత్వా ద్విజోత్తమైః ॥

కుర్వంతు మండపం స్వస్థాః శతస్తంభం మనోహరమ్ ।

వేదీ యజ్ఞస్య కర్తవ్యా మమాద్యసచివాః ఖలు ॥

—దేవీభాగవతము. స్కంద 3-12. 50, 51

1. చూడు : డా॥ శోభిల సత్యవారాయణ . శ్రీమదాంధ్రమహాభారత

శిల్పకళాదర్శనము. ద్వితీయభాగము. పుట, 24

యజ్ఞాయతననిర్మాణానంతరము ఋత్విజులు జనమే జయుని సర్పయాగదీక్షితుని జేసిరి.

ఇంతలో 'వాస్తువిద్యానిపుణుండైన పారాణికుం' డొకఁ డటకు వచ్చి యీ యజ్ఞము పూర్తికాదని రాజునకుఁ చెప్పినాఁడు.

అనఘా యీ యజ్ఞము విధిననాథఋత్విక్యయోగసంపూర్ణంబ య్యును గడచననేరదు, నడుమన యడుగును భూసురోత్తమనిమిత్తమునన్

— నన్నయ. భా. ఆది. 1 204-10

కారణమేమన యజ్ఞమండపము నిర్మింపఁబడినస్థలమును తస్మిన్నాణ ప్రారంభముపూర్తమును సలక్షణముగ లేవు.

మూలమునం దిట్లున్నది.

స్థపతిర్బుద్ధినంపన్నో వాస్తువిద్యావిశారదః ।

ఇత్యబ్రవీత్ సూత్రధారః సూతః పారాణికస్తదా ॥

యస్మిన్ దేశే చ కాలే చ మావనేయం ప్రవర్తితా ।

బ్రాహ్మణం కారణం కృత్వా నాయం సంస్థాస్యతే క్రతుః ॥

— వ్యాఖ. ఆది. 51. 15, 16

ఇట పారాణికుఁడనఁగా శిల్పాగమశాస్త్ర వేత్త యనియు బాతిచేతసూతుఁ డనియు నీలకంఠుఁడు వివరించినాఁడు. ¹

సూత, సూత్రధార శబ్దములు శిల్పి పర్యాయవాచకములు. స్థపతి యన శిల్పాచార్యుడు.

శిల్పాగమవేత్త యైన యీ సూతుఁడు, సూత్రధారుఁడు మహామేధావియు వాస్తువిద్యావిశారదుఁడు నైన స్థపతి కావుననే యతఁడు వేదవేదాంగవేత్తలు నిర్ణయించిన వాస్తు ముహూర్త దోషములు తెలిసికొని తత్పర్యవసానము తెలిపినాఁడు.

1. చూడు :- వ్యాఖ. ఆది. 51. 15. చిత్రకాలాప్రతి. పు. 202

సూతో జాత్యా పారాణికః శిల్పాగమవేత్తః ॥ — నీలకంఠః

Cf. :- E W, Hopkins : THE GREAT EPIC OF INDIA. P. 56

"The Sutrathara appears only in 1-51-15, where he is a Sthapati, or architect and a Sutaha Pauranikaha. The application of the name is here apparently to the Sutra, lines or plans drawn up by the architect."

అ స్థ ప తి పే రు లో హి తా మ్నః డు.

‘వాని వచనం బవకర్ణించి రాజనియుక్తులయి చ్యవసకులవిఖ్యాతుండైన చండభార్గవుండు హేతగాఁ బింగళుం డధ్వర్యుండుగా శార్ఙ్గరవుండు బ్రహ్మగాఁ గొత్సుండుద్ధాతగా వ్యాసవైశంపాయన పైల జైమిని సుమంతు సహాయుండైన వ్యాసుం డువద్రష్టగా శుక శ్వేతకేతు..... సోమశ్రవసు లాదిగాఁగల మహామునులు స ద స్యు లు గా నీలాంబరపరిధానులును ధూమసంరక్త నయనులును నై యాజ్ఞకు లగ్నిముఖుంబు సేసి వేల్పుం దొడగిరి.’

సర్పయాగము మారణహోమము. అట్టి యజ్ఞములందు ఋత్విజులు రక్తవస్త్రములు లోహితోష్ణీషములు రక్త మాల్యములు ధరింపవలె నని మత్స్యపురాణమునందుఁ జెప్పఁబడినది.

హోమం కుర్య స్తతో విప్రా రక్తమాల్యానులేపనః ।

విసీతా లోహితోష్ణీషా లోహితాంబరధారిణః ॥ —మత్స్య . 92. 162*

స ర్ప యా గ ము నందలి యాజ్ఞకులు నీలాంబరపరిధానులగుట నయ్యాగవిశేషముగా నున్నది.

దరణిసురమంత్రహోమస్ఫురణను వివశులై భూరిభుజగప్రభు లొం
డొరుఁ బిలుచుచు నధికభయాతురులై కుండాగ్నులందుఁ

దొరగిరి పెలుచన్. 2

కాని యా యజ్ఞము పూర్తి కాలేదు.

“జనమేజయుం డాస్తీకప్రార్థనంజేసి స ర్ప యా గ ముడిగించె.” 3
లోహితాక్ష స్థపతి జోస్యము నిజమైనది.

దీనిని బట్టి సమస్తనిర్మాణకార్యములందును వాస్తువిద్యా విశారదులగు స్థపతులను సంప్రదించుట మేలని తెలియుచున్నది.

ఓనర జరత్కారమునీంద్రునకు జరత్కారునకు సుతుండైన మహా
మునివరు నాస్తీకు ముదమునఁ దలఁచిన సురగభయముఁ

బొందదు జనులన్. 4

1. నన్నయ. భార. ఆది. 2. 211 = వ్యాభా. ఆది. 52. 1.2

* పోల్చు : వా.రా. యుద్ధ. 80. 5-7

2. నన్నయ. భార. ఆది. 2. 212

3. ఆదే 2. 233

4. ఆదే 2. 237

పంచ మహాయజ్ఞములు

పంచయజ్ఞప్రవృత్తిన గృహస్థేన విశేషతః
పంచయజ్ఞాంస్తు యో మోహన్తకరోతి గృహశ్రమే।
తస్య నాయం న చ పరో లోకో భవతి ధర్మతః॥

—వ్యా. ఖ. శాంతి. 148-8. 7.

ప్రతిదినము పంచయజ్ఞములు చేయుట గృహస్థధర్మము.

గృహస్థాశ్రమ మందుండి మోహవశమున పంచయజ్ఞములు చేయని మనుజునకు ధర్మకర్మాచరణసాధ్యములయిన యిహపరసాఖ్యము లుండవు.

దేవయజ్ఞము, బ్రహ్మయజ్ఞము, భూతయజ్ఞము, పితృయజ్ఞము, మనుష్యయజ్ఞము ననునైదును పంచమహాయజ్ఞములు. *

1. అగ్నిహోత్రమునందు సుగంధద్రవ్యాదులు వేల్చుచు నగ్నిముఖమున పరమేశ్వరునుపాసించుట దేవయజ్ఞము.
2. సాంగవేదాదిశాస్త్రాధ్యయనాధ్యాపనములు సంధ్యోపాసన బ్రహ్మయజ్ఞము.
3. ప్రతిదినము ఉప్పు కలియని పక్వాన్నమును విశ్వేదేవుల కొఱకు గృహ్యగ్నియందు హోమముచేయుట భూతయజ్ఞము.
4. జ్ఞానపూర్ణులైన పితృదేవతలకు చేయు తర్పణాదులు పితృయజ్ఞము.
5. అతిథిసత్కారము మనుష్యయజ్ఞము.

తర్పణం ఋభుయజ్ఞః స్యాత్ స్వాద్యాయో బ్రహ్మయజ్ఞకః ।

భూతయజ్ఞో బలిర్యజ్ఞో నృయజ్ఞోఽతిథిపూజనమ్

పితృనుద్దిశ్య యత్ కర్మ పితృయజ్ఞః ప్రకీర్తితః ॥**

* చూడు :- భట్టనీలకంఠ : ఆచారమయూఖము. పృథమఖండము. పు. 50.

“అథాతః పంచమహాయజ్ఞో దేవయజ్ఞో బ్రహ్మయజ్ఞో
భూతయజ్ఞః పితృయజ్ఞో మనుష్యయజ్ఞ ఇతి.”

“తదగ్నే జహోతి న దేవయజ్ఞః యత్ స్వాధ్యాయ మధితే న బ్రహ్మయజ్ఞః
యద్ బలిం కరోతి న భూతయజ్ఞః యత్ పితృభ్యో దదాతి న పితృయజ్ఞః
యత్ మనుష్యేభ్యః న మనుష్యయజ్ఞ ఇతి ॥ —ఆశ్వలామన గృహ్య. 3-2-4

** వ్యా. ఖ. ఆశ్వమేధికసర్వణి - వైష్ణవధర్మసర్వ ఆ 92. గీతాపెన్ ప్రతి. పు. 6337.

1. దేవ యజ్ఞము : అగ్ని హోత్రము

వైదికార్యులు అగ్నిముఖమున పరమేశ్వరారాధనము చేయుచుండిరి.

నిత్యాగ్ని హోత్రులు అగ్నిముఖమున సుగంధద్రవ్యములు, మధుర పదార్థములు, పుష్టికరములగు ఘృతక్షీరాలు, రోగనాశకములగు సమిధలు సోమలతాదులు వేల్పుట వలన పరిశుద్ధవాతావరణ మేర్పడును. ధూమము మేఘముగా మాత్ర సకాలమున వర్షములు గురియును.

‘అనవరతయాగతర్పిత పర్జన్యప్రసాదమునం గోరినయప్పుడు వానలు గురియుచు సకలసస్యసమృద్ధియుఁ బ్రజావృద్ధియు నగు’¹

లోహకాదశిల్పులు అగ్నిముఖమున శిల్పకార్యములు చేయుచు జగచ్చిల్పి యగు విశ్వకర్మపరమేశ్వరుని సేవింతురు.

అనవరతశిల్పయజ్ఞము వలన సకలజనోపయోగివస్త్రాత్పత్తియు సాధనసంపత్తియుఁ గలుగుచున్నది.

తా సుజిహ్వో ఉపహ్వయే హోతారా దైవ్యా కవీ ।

యజ్ఞం నో యక్షతా మిమమ్ ॥ — ఋగ్వేద. 1.13.8*

[మా శిల్పవిద్యామయ యజ్ఞమును ప్రార్థించుటకు అగ్ని, విద్యుదగ్ని యను హోతల నాహ్వానించుచున్నాను.]

కా శ్య పుం డై న కణ్వునాశ్యమమునందు అగ్ని హోత్రగృహము లనేకము లున్నవి. [అగ్న్యగౌరైశ్చ బహుభిః॥ వ్యా.భా. ఆది. 70-20]

భృగుఁడను విప్రుఁడు తన ధర్మపత్ని నగ్ని హోత్రమునకు నగ్నులు విహరింపు మని పంచి యభిషేచనార్థమరుగ.... పులోముఁ డను రక్కసి యగ్ని హోత్రగృహమునకు వచ్చి నాఁ డని వన్ఱింపఁబడినది. ²

శిల్పాచార్యులయిన కశ్యప భృగ్వంగిరఃప్రభృతుల యగ్ని హోత్ర గృహములు శిల్పశాలలై యుండు ననుటలో విప్రతిపత్తి యుండుదు.

4. నన్నయ. భార. ఆది. 3.52

* చూడు :- దయానంద : ఋగ్వేదభాషాభాష్యము. పు. 16

“యజ్ఞమ్ హవన్ వా శిల్పవిద్యామయ యజ్ఞకో”

2. నన్నయ. భార. ఆది. 1.120 = వ్యా.భా. ఆది. 5.21

“అథాగ్నిశరణే పశ్యజ్వలంతం జాతవేదసమ్॥”

మంథనక్రియద్వారా అగ్నిని మొట్టమొదట భూలోకమున కాహ్వనించి స్థాపించిన వారు భృగువులు. పవిత్రుడైన యగ్ని వసువులకధిపతి. శిల్పవిద్యా సంబంధములగు సమస్తకర్మలకు కారణభూతుడు.

ఉపవోచంత భృగవో మంథంతో దాశా భృగవః ।

అగ్నిరీశే వసూనాం శుచి ర్యో ధర్మి రేషామ్ ॥ —ఋగ్వేద. 1-127.7*

మఱియొక మంత్రమీ విషయమునే రూఢి చేయుచున్నది.

య మేరిరే భృగవో విశ్వవేదసం ।

నాభా పృథివ్యా భువనస్య మజ్మనా ॥ —ఋగ్వేద. 1-143.4**

విజ్ఞానాన్వేషకులయిన ఆదిమానవులలో మంథనక్రియవలన అగ్నిని బుట్టింపవచ్చు నని కనుగొన్నవాడు అథర్వు డనియు వానికే యంగిరసుఁ డని మఱియొక పేరనియు డా॥ సత్యప్రకాశ్ తెలిపినాడు.¹

భృగువులు, అథర్వాంగిరసులు ఒకే కుటుంబమునకుఁజెందిన వారనియు వీరే ప్రపృథమయజ్ఞస్థాపకు లనియు పండితు లాహించుచున్నారు.

* చూడు :- దయానంద. ఋగ్వేదభాషాప్రకాశము. పు, 173

“ ధర్మిః శిల్పవిద్యావిషయక కామోం కా ధరణ్ కర్షేహారా॥ ”

Cf :- Ralph T. H. Griffith : The Hymns of the Rigveda —1 -27.7.

“The Bhṛigus with their prayer and praise, invited Him, the Bhṛigus rubbing, offering gifts.”

(The Bhṛigus = descendants of Bhṛigu, the earliest cherisher of Agni or Kindler of fire.)

** Cf :- Ibid : 1 - 143. 4.

“Him, All-possessor, whom the Bhṛigus with their might brought to earth's central point, the centre of the world.”

Cf :- Krishna Rao M. Joglekar : Boquet of Hymns from Rigveda.

“భృగవః — ‘Roasters, consumers’ — A class of mythological beings who belonged to the middle or aerial class of gods. They are connected with అగ్ని and are spoken of as producers and nourishers of fire. They are associated with అంగిరసాః అథర్వణాః ఋభుజాః । They are supposed to be the descendants of the sage భృగు.

1. Cf :- Dr. Satya Prakash : Founders of the Sciences in Ancient 'Atharvan, also known as Angiras, is the first discoverer o

తామగ్నే పుష్కరాదధ్యథర్వా నిరమంథత॥ —ఋగ్వేద. 6. 16-13.

అగ్నిర్జాతో అథర్వణా విద ద్విశ్వాని కావ్యా —ఋగ్వేద 10, 21-3.

2. బ్రహ్మయజ్ఞము

స్వాధ్యాయము బ్రహ్మయజ్ఞము. స్వాధ్యాయ మనఁగా వేదాధ్యయనము. వేదాధ్యయనము వలన జ్ఞానవిజ్ఞానములు కలుగును.

జ్ఞాన మన మోక్షవిషయకబుద్ధి. విజ్ఞాన మన శిల్పమునకు సంబంధించిన బుద్ధి. [మోక్షే ధీర్ జ్ఞాన మన్యత్రవిజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః] అమరము.

జ్ఞానవిజ్ఞానసముపార్జనములు రెండును బ్రాహ్మణకర్మలే.

జ్ఞానవిజ్ఞాన మాసి క్యం బ్రాహ్మం కర్మ స్వభావజమ్ || - భగవద్గీత అ. 18

వేదాధ్యయనము చేయువారికి వారివారి యధికారమును బట్టి యాయా మంత్రముల కనేకార్థములు స్ఫురించుచుండును.

శ్రీ దయానందసరస్వతి వంటి పండితులు వేదమంత్రములందు శిల్ప శాస్త్రరహస్యములు నిక్షిప్తములై యున్న వని గ్రహించి కొన్ని మంత్రములకు శిల్పపరమయిన యర్థములు చెప్పినారు.

ఋక్సామయోః శిశ్నే స్థ స్తే వామారభే ।

తే పాత మాస్యయజ్ఞ స్తోద్వచః || - యజుర్వేదము. 4. 9 *

[ప్రతిపదార్థము :- ఓ విద్వాంసులారా ! నేను, (ఋక్సామయోః) ఋగ్వేదసామవేదములను వదిలినతరువాత (ఉద్వచః) ఋక్కు బాగుగా పఠ్యత్వము చేయఁబడు (ఆస్య యజ్ఞస్య) శిల్పవిద్యచే సిద్ధమైన యీ యజ్ఞమునకు సంబంధించిన (వామ్, శిశ్నే) మనస్సు లేక పరిపిద్ధశిల్పవిద్యచే సిద్ధము చేయఁబడిన ఏ యీ శిల్పకళావిద్యలను (అరభే) ఆరంభించుచున్నానో, మఱియు నేవి (మా) నన్ను (పాతమ్) కాపాడుచున్నవో, (తే) అవి (స్థ) ఉన్నవి వానివి విద్వాంసుల దగ్గఱనుండి గ్రహించుచున్నాను.

భావార్థము :- మానవులు విద్వాంసుల దగ్గర వేదములను వదిలి శిల్పవిద్యను, చేతిపనులను, సాక్షాత్కారము చేపికొని విమానాదియానముల యొక్క సిద్ధిరూపకార్యములను సాధించి సర్వసుఖములను పెంపొందఁ జేయవలయును.]

జ్ఞాననిష్ఠులయిన విప్రులు వేదాధ్యయన మొనరించి విరాట్పురుషుఁడైన విశ్వకర్మతత్త్వము నుపాసించురు.

విజ్ఞానాన్వేషకులైన శిల్పిబ్రాహ్మణులు వేదవేదాంగాధ్యయన మొనరించి తదంతర్గతములయిన శిల్పశాస్త్రరహస్యములు గ్రహించుచు విశ్వశిల్పి యగు విశ్వకర్మపరమేశ్వరు నారాధింతురు.

* చూడు - దయానంద సరస్వతి : యజుర్వేదవిజ్ఞానము పు. 26

ఆంధ్రానువాదము పు. 256, 57. : అనువాదకులు : ఆచార్యార్కుణ.

ప్రకాశకులు : అన్నే మాధనాథు, ఆర్యగ్రంథాలయము, మదునూరు, కృష్ణాజిల్లా

మహాభారతకాలమున ప్రజలు “యజ్ఞంబులంజేసి దేవతల ఋణంబును తపస్సాధ్యాయ బ్రహ్మచర్యవ్రతంబులంజేసి ఋషుల ఋణంబును..... బాపవలయు” నని తలంచుచుండిరి. —నన్నయ. ఆది. 5-70

బ్రాహ్మణులు క్షత్రియులు వేదాధ్యయము చేయుచుండిరి.

అంగిరసుం డను బ్రహ్మమానసపుత్రుని కొడుకు బృహస్పతి వేల్పుల కాచార్యుడై వెలింగె. —నన్నయ్య. ఆది. 3-36

వ్యాసపుత్రుడైన శుకుడు, ధిష్ణుని గురుడుగ వరించి, యాచార పరిపాటి యవలంబించి, యిట్లుపాధ్యాయవరణము చేసి,

“అతడు సదివింప వేదవేదాంగధర్మ

శాస్త్రరాజనీత్యాదికసకలవిద్యలును” గ్రమంబుగఁ జదివినాడు. ¹

యోగాచార్యుడయిన శుక్రుడు, వేదాధ్యయనశీలుండయి సకలదైత్య దానవగణోపాధ్యాయుడయినాడు. ²

శ్రీకృష్ణుడు “వేదాదిసమస్తవాఙ్మయములందుఁబ్రశంసితుడైనవాడు” ³

ధృతరాష్ట్రుడు, ‘నేను షడంగసహితంబుగా వేదాధ్యయనంబుసేసి యర్థశాస్త్రంబులందుఁ గృతనిశ్చయుండ నయి’ ⁴ నాడ నని చెప్పినాడు.

వసుదేవపురోహితుడైన కశ్యపుడు పాండుకుమారులకుఁ గ్రమంబునఁ జౌలోపనయంబు లొనరించి వేదాధ్యయనంబు సేయించుచుండె. ⁵

వేదాదివిద్యలందు శిల్పశాస్త్రమును కలదు. రథసూత్ర. యంత్ర సూత్యాదులు శిల్పశాస్త్రాంతర్గతములు.

ఆధ్యాపనము బ్రాహ్మణకర్మగా పరిగణింపఁబడినది.

ఇంద్రప్రస్థము నందలి బ్రాహ్మణులు సత్కర్మనిరతులు.

తనరిరి తద్దేశంబున ననవరతము యజనయాజనాధ్యయనాధ్యాపనదానములుఁ బ్రతిగ్రహమును నను షట్కర్మములను భూసురవంశ్యుల్. —నన్నయ. ఆది. 8-84

1. తిక్కన శాంతి. 6. 234-6 = వ్యాఖ్యా, శాంతి. 324. 23-25

2. నన్నయ. ఆది. 3 107

3. నన్నయ. సభా. 2-18

4. నన్నయ, ఆది 6.124

5. నన్నయ. ఆది. 5.137

3. భూతయజ్ఞము : వైశ్వదేవబలి

వైశ్వదేవం హి నామైతత్ సాయం పౌతశ్చ దీయతే॥

—వ్యా. భా. వన. 2-59 *

ప్రతిదినంబును బక్షి శునక శ్వాపదార్దంబు సాయం ప్రాతస్సుల యందు వైశ్వదేవంబు సేసి యమృతాశియు, విఘ్నాశియుఁ గావలయు; యజ్ఞశేషం బమృతంబు నాఁబరఁగు నతిథిభుక్త శేషంబు విఘ్నంబునాఁబడు; నట్టి వృత్తి పర్తిల్లు వాఁడుత్తమ. గృహస్థుఁడు.

—నన్నయ. ఆరణ్య. 1-81

వైశ్వదేవబలి యందు దక్షిణదిక్కున యమునకు, పడమట వరుణునకు, ఉత్తరమున సోమునకు, వాస్తుమధ్యమునందు ప్రజాపతికి, ప్రాగుత్తరమున ధన్వంతరికి, ప్రాచీదిక్కునశక్రకునకు, గృహద్వారమునందు మనుష్యులకు, గృహంతర్భాగముందు మరుద్దేవతలకు ఆకాశమునందు విశ్వేదేవతలకు బలి యొసఁగవలయును.

దక్షిణాయాం యమాయేతి ప్రతీచ్యాం వరుణాయ చ ।

పోమాయా చామృదీవ్యాం వై వాస్తుమధ్యే ప్రజాపతేః ।

ధన్వంతరేః ప్రిగుదీవ్యాం పౌచ్యాం శక్రాయ మాధవ॥

మనుష్యేభ్య ఇతి పౌహం ర్భులిం ద్వారి గృహస్య వై ।

మరుదో దైవతేభ్యశ్చ బలి మంతర్భూహే హరేత్ ॥

తథైవ విశ్వదేవేభ్యో బలి మాకాశతో హరేత్ ॥

—వ్యా.భా. అను. 97. 11-14

ఇట వాస్తుమధ్యమునందు ప్రజాపతికి, ఆకాశమునందు విశ్వేదేవులకు బలి యొసఁగుట గమనింపదగినది.

ప్రజాపతి యన శిల్పప్రజాపతి యగు విశ్వకర్మయే. 1

విశ్వకర్మ ఆద్యశిల్పాచార్యుఁడని యెల్లరకు విదితమేకదా ! విశ్వేదేవతలను శిల్పశాస్త్రమునందు నిష్ఠాతులే. 2

* “విశ్వం సర్వజాతీయం ప్రాణిజాతం దేవో దేవతా యస్మిన్

తత్ విశ్వేదేవం స్వాదై తద్ధితః వైశ్వదేవం నామ కర్మ ” —నీలకంఠ.

1. “ప్రజాపతి ర్విశ్వకర్మా..... ” —యజుర్వేదము.

2. చూడు :- శానకీయ బృహదేవతా ॥

4. పితృయజ్ఞము

ఆయంతు నః పితరః సోమ్యాసోఽగ్నిష్వాత్తాః ॥

—శుక్ల యజుర్వేద. 19-58

పితృశబ్దము చేత సర్వరక్షకులు, శ్రేష్ఠస్వభావులు, జ్ఞానులు నగు వ్యక్తులు గ్రహింపబడుదురు..... విద్వాంసులు మనుష్యులకు జ్ఞానచక్షువుల నిచ్చి, వారి యవిద్యాంధకారమును దొలగించి రక్షింతురు. కావున వారిని పితరులందురు. అట్టివారిని సత్కరించుట ప్రతిమానవునకు కర్తవ్యము.

నిత్యమును భగవంతు నిట్లు ప్రార్థింపవలెను :

“ఓ పరమేశ్వర ! నీ యనుగ్రహము వలన (సోమ్యాసః) శాంతశీలురు, నెల్లరకు సుఖము నొడగూర్చువారు, సోమలత మున్నగు నోషధుల రసము గ్రహించుటలో చతురులు నగు విద్వాంసులు, (అగ్నిష్వాత్తాః) నిజాభ్యుదయము కొఱకు అగ్ని హోత్ర మొనరించుచు అగ్నినామకపరమాత్మను సేవించువారు, శిల్పవిద్యలో ప్రియోజనార్థము భౌతికాగ్నిని బాగుగఁ దెలిసికొని సేవించు జ్ఞానులు, సంఘరక్షకులు నగు పితరులు (ఆయంతు నః) మాకు లభింతురుగాక! మే మెల్లప్పుడు వారి సాన్నిధ్యమును సంపాదించుకొందుము గాక॥” 1

అగ్నిష్వాత్తు లనఁగా అగ్న్యదిపదార్థవిద్యానిపుణులు. 2

అగ్ని, విద్యుత్తు మున్నగుపదార్థములనెఱుగువా రగ్నిష్వాత్తులు. 3

“యై రగ్నేర్ విద్యుతో విద్యా గృహీతా తే అగ్నిష్వాత్తాః ॥”

అగ్నిష్వాత్తాది పితరులు యమరాజసభయందు మూర్తిమంతులై యున్నట్లు భారతమునందు వర్ణింపఁబడినది.

అగ్నిష్వాత్తాశ్చ పితరః ఫేనశోషత్రపాశ్చ యే ।

స్వధావంతో బర్హిషదో మూర్తిమంత స్తథాపరే ॥—వ్యా.భా. సభా. 8.30

1. చూడు :- దయానంద సరస్వతి : వేదతత్త్వప్రకాశము.

“అగ్నిష్వాత్తాః - అగ్నిః పరమేశ్వరోఽభ్యుదయా యనుష్ఠతయాఽత్తో గృహీతో యై స్తే అగ్నిష్వాత్తాః । తథా హోమకరణార్థం శిల్పవిద్యాసిద్ధయే చ భౌతికాఽగ్నిరాత్తో గృహీతో యై స్తే పితరో విజ్ఞానవంతః పాలకాః సంతి॥”

2. చూడు :- దయానంద సరస్వతి : యజుర్వేదభాషాభిప్రాయము

3. చూడు :- దయానంద సరస్వతి = సత్యార్థప్రకాశము. పు. 156

పితృసంజ్ఞకా ఋషయ ఏవ దేవశిల్పినః ॥ — నైరుక్తే దేవతాకాండే.

ఋషులును, దేవశిల్పులును పితృసంజ్ఞ కలవారు.

అంగిరసో నః పితరో నవగ్వా అథర్వాణో భృగవః సోమ్యానః ।

తేషాం వయం సుమతౌ యజ్ఞియానా మపి భద్రే సామనసే స్యామః॥

ఋగ్వేద. 10. 14-6, యజుర్వేద. 19-56

(అంగిరసో నః) బృహ్మాండమున కంగభూతములగు పృథివ్యాదులకు రసభూతప్రాణనామక పరమేశ్వరు నెరుగువారును, (నవగ్వాః) నవీన నవీన విద్యలను నుత్తమోత్తమకర్మలను గ్రహించువారును, గ్రహింపజేయువారును, (అథర్వాణః) అథర్వవేదమునందు, ధనుర్వేదమునందును చతురులును, దుష్టులను, శత్రువులను, దోషములను నివారించుటలో ప్రవీణులు (భృగవః) పరిపక్వజ్ఞానులు, తేజస్వీలు, (సోమ్యానః) పరమేశ్వరుని యుపాసనవలనను తమ విశేషగుణముల వలనను శాంతస్వరూపులు నగు (పితరః) పితరులు - విద్వాంసులు - గలరో (తేషాం యజ్ఞియానాం) యజ్ఞములు చేసి, చేయింపగల వారి (సుమతౌ భద్రే సామనసే) కల్యాణకరమగు విద్యచే శుభకరము, భద్రతాయుక్తము నగు మనస్సు నందు (వయమపి స్యామ) మేము కూడ స్థిరముగా నుండుము గాక ! వ్యావహారికము, పారమార్థికము నగు సుఖములు పొందుదుము గాక ! *

పితృభ్యః స్వదాయిత్యః స్వదా నమః ।

పితామహేభ్యః స్వదాయిత్యః స్వదా నమః ।

ప్రపితామహేభ్యః స్వదాయిత్యః స్వదా నమః ॥ — శుక్లయజుర్వేద. 19-36

ఇందు పితృసంజ్ఞకలవారు వసువులనెబడుదురు. వారు సర్వవిద్యలందు వాసము చేయుదురు. అట్లే పితామహులకు రుద్రులని నామము వారు వసువుల కంటె రెండింతలు కాని, సూరింతలు కాని యొక్కడు విద్యావంతులు, బలశాలురు నై యుండుదురు. అట్లే ప్రపితామహులు ఆదిత్యులనెబడుదురు. వారు సమస్తవిద్యలలోను గుణములలోను సూర్యుని వలె ప్రకాశింతురు. ఇతరులను ప్రకాశింపజేయుదురు.

వసురుద్రాదిత్యులు, వసుధేశ తపంబు గౌరవంబున నైశ్వ

ర్యసమృద్ధిలైరి తపమునఁ బ్రసన్నముగ నిష్టసిద్ధివడయుము పేర్మిన్ ॥

— నన్నయ. ఆరణ్య. 1-34

* చూడు - దయానందసరస్వతి : వేదతత్వప్రకాశము

**

పితృయజ్ఞము శ్వాధృ మనియు తర్పణ మనియు రెండు విధములు శ్వాధృతోచేయఁబడు కర్మము శ్రాద్ధము.

“జీవించియున్న మాతాపితలు మున్నగు వా రేయే కర్మముల పలనఁ బ్రసన్నులగుదురో యాక్రియలకు తర్పణమనిపేరు. కావున నీ తర్పణము జీవితలకుఁ జేయు క్రియయే కాని మృతులకుఁ జేయునది కాదు.” 1

ధర్మవ్యాధుఁడు వృద్ధులయున జననీజనకులను సేవించి వారి మెప్పు వడసినాడు.

“వాఙ్మనః కర్మములఁ బితృవత్సలత్వ మొక్కరూపుగఁ జలుపుచున్నయట్టి సద్గుణాకారు నిన్నెన్ని జామదగ్మ్యు నొకనినెన్నంగఁ దగుఁగాక యొరులుగలరె?”

‘నా జననియు జనకుండును..... నాపాలి వేల్పు లనఘ ! కమనీయ ఫలపుష్పగంధభూషణవస్త్రములు మనోహరభక్ష్యభోజ్యములును వీరి కెప్పుడు నివేదింతు వేడ్క’ నని ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికుండను విప్రనకుఁ దెలిపినాడు.

—ఎఱ్ఱన. భార. ఆరణ్య. 5. 115-17

ప్రతిదినమును చేయవలసిన పితృయజ్ఞము నందును పితృదేవతల కన్నేదకాదు లర్చింపవలయును.

“అన్నమున దుగ్ధమునఁ బండ్లనైన మూలకొటి నైనను దనుపారు నీటనైన నిత్యమును జేయునది పితృకృత్య మోపి వైశ్యదేవ మవశ్యనిర్వాహ్యమధిప.” 2

పాండురాజు పరలోకమున కరగినంత వ్యాసభీష్మధృతరాష్ట్రుల యనుమతంబున -

వెలయంగఁ బితృమేధవిధ విచక్షణశీలసద్భాసురోపదేశక్రమమున నధికవిభూతితో నతిపవిత్రప్రదేశమున నయ్యంగముల్ సంస్కరించి పుణ్యస్వధామృతంబుల నొప్పఁగా శ్రాద్ధవిధి యొనరించి తద్విప్రతతికి నగ్రహారములు దివ్యాంబరాభరణశయ్యాసనచ్చత్రగవాశ్వకరుల నిచ్చి సర్వజనుల కెల్లను భోజనదాన మొనరఁజేసి ధర్మవిదుఁడు విదురుఁ డట్లు పాండువిభునకుఁ జేయించె నన్యలోకహితములైన విధులు.

—నన్నయ. ఆది. 5. 158

“శ్రాద్ధవిధినమాచరణసమయమున విశ్వలగుదేవతలను [విశ్వేదేవతలను] బరికీర్తించిన యతండు వడయు శుభంబుల్.” —తిక్కన. ఆనుశాసనిక. 3. 193

1. చూడు :- దయానంద సరస్వతి : సత్యార్థప్రకాశము. పు. 135

2. తిక్కన ఆనుశాసనిక. 3. 337 = వా. భా. అను. 98-17

5. మనుష్య యజ్ఞము : అతిథిపూజ

తద్ యన్యైవం విద్వాన్ వ్రాత్యోఽతిథిర్ గృహానాగచ్ఛేత్ ||

—ఆశర్వ. 15.11.1

పూర్ణ విద్వాంసులు, పరోపకారులు, జితేంద్రియులు, ధర్మాత్ములు, సత్యవాదులు, నిత్యము దేశమునం దెల్లయెడలఁ దిరుఁగుచు విద్యాధర్మములను బ్రచారమొనర్చువారు, అవిద్యాధర్మములను దొలఁగించువారు అతిథులనఁబడుదురు.¹

“ధర్మ్యంబైన విత్తంబున నతిథులఁ బూజించుచు యజ్ఞంబులు సేయుచు ... నిత్యానుష్ఠానపరులైన గృహస్థులు ... తమ తమ పూజ్యాచారంబులంజేసి క్రిందంబదితరంబులవారిని మీఁదంబదితరంబులవారిని దమ్మును నుద్ధరింతురు.”

నిత్యము గృహమునం దుండని వానిని అతిథి యందురు. అచార్యుని పితరుని, అప్తమిత్రుని, అతిథిని నిత్యమును పూజింపవలయును. ఒక సంవత్సరము తరువాత వచ్చిన రాజును, ఋత్విజుని, స్నాతకుని శ్వశురుని మధుపర్కముతో నర్చింపవలయును.

అనిత్యం హి స్థితో యస్మాత్ తస్మా దతిథి రుచ్యతే ।

అచార్యస్య పితృశ్చైవ సఖ్యురాప్తస్య చాతిథేః ॥....

రాజర్షిజం స్నాతకం చ గురుం శ్వశుర మేవ చ ॥

ఆర్చయే న్మధుపర్కేణ పరిసంవత్సరోపితాన్ ॥ -వ్యా.భా. అను. 97. 19-22

మధుపర్క మనఁగా పెరుగు, నేయి, నీరు, తేనె, శర్కర అను నయిదు పదార్థములు గలిపిన మిశ్రమము.

దధి సర్పిర్ జలం క్షౌద్రం సితా చైత్రైశ్చ పంచభిః

ప్రోచ్యతే మధుపర్కః ॥

—సంస్కృతాంగ్గకోశము. 2

పెరుగు, తేనె, నేయి యను పదార్థములను కాంస్యపాత్ర యందఁ గలిపి యిచ్చుట మధుపర్క మని యాజ్ఞవల్క్యుడు చెప్పినాడు.

కాంస్యపాత్రే సమాయుక్తం దధిమధుఘృతై ర్యుతం ।

మధుపర్కః స విజ్ఞేయో మిత్రస్యత్వాప్రతీక్షణీ ॥

—యాజ్ఞవల్క్యసంహిత. 8-202

1. చూడు :- 1) దయానంద సరస్వతి : వేదతత్వప్రకాశము

2) దయానంద సరస్వతి : సత్కార్యప్రకాశము. పు. 138, 139

2. V. S. Apte : The Students' Sanskrit-English Dictionary.

అంగిరసుండయిన సుధన్వాచార్యున కతిథిసత్కారము చేయుటకు ఉదకమును మధుపర్కమును దెమ్మని సేవకుల నాజ్ఞాపించి, ప్రహ్లాదుడు తన యాతిభ్యమును స్వీకరింపు మని సుధన్వుని ప్రార్థించినాడు.

ప్రహ్లాద ఉవాచ : ఉదకం మధుపర్కం వాప్యానయంతు సుధన్వనే ।

బ్రహ్మన్నభ్యర్చనీయోఽసి శ్వేతగాః పీవరీకృతా ॥

—వ్యాఖ. ఉదోగ. 35-28

దుష్కృతమహారాజు కణ్వమహాముని నివాసంబునకుం జనినపుడు శకుంతల 'అనంతవిలాసంబున జయంతుండ పోని దుష్కృతు నెఱింగి యతి సంభ్రమంబున నాసనార్హ్యపాద్యాదివిధులం బూజించి కుశలంబడిగినది.'*

పాండురాజునకు ద్వితీయవివాహము చేయఁదలంచి భీష్ముడు మద్రదేశమున కరిగినపుడు మద్రపతి శల్యుడు భీష్మున కాసనార్హ్యపాద్య మధుపర్కాదు లర్పించినాడు.

దత్త్వా తస్యాననం శుభ్రం పాద్య మర్ఘ్యం తద్దైవ చ

మధుపర్కం చ మద్రేశః పప్రచ్ఛాగమనేఽర్థితామ్ ॥

—వ్యాఖ. ఆది. 112-4

కృష్ణభీష్మాదులు స్నాతక వేషధారులై గిరివ్రజము నందలి జరాసంధు మఱిరంబున కరిగినపుడు జరాసంధుడు,

“అర్ధరాత్ర మయిన నభ్యాగత ద్విజ స్నాతకులకు నెదురు చని కరంబు భక్తి బూజలిచ్చు పరమవ్రతుం డప్పు డెదురువచ్చి వారి కిష్టమెసఁగ ధీయుతుఁడయి మధుపర్కము సేయఁగ సమకట్టి” నాడు ।**

మహాభారతకాలమునందు పూజనీయులగు వారరుదెంచినపుడు అర్ఘ్యపాద్యాదులు మధుపర్కము నొసఁగి పూజించుటయాచారముగా నున్నది.

అతిథిసత్కారమునం దుపయోగింపఁబడు నాసనములు కాంస్యపాత్రలు మున్నగునవి చేయువారు శిల్పులే.

ఈవిధముగా పంచమహాయజ్ఞములందు శిల్పులకు శిల్పమునకు గల స్థానము గమనింపదగినది.

* నన్నయ ఆది. 4-28 = వ్యాఖ. 71. 4-5

“ఆసనేనార్చయిత్వా చ పాద్యేనార్ఘ్యేణ చైవ హి ।

పప్రచ్ఛానామయం రాజన్ కుశలం చ సరాధిసమ్ ॥”

** నన్నయ నభా. 1-181 = వ్యాఖ. నభా. 21-31

షోడశసంస్కారములు

చిత్రకర్మ యథానేతై రంగై రున్మీలతే శనై :

బ్రాహ్మణ్య మపి తద్వత్ స్యాత్ సంస్కారైః విదిపూర్వకైః ॥

—ఆంగీరసస్మతి *

చిత్రలేఖనమునం దనేకవర్ణసంయోగము వలన రూపమేర్పడునట్లు సంస్కారమువలన బ్రాహ్మణ్యము వ్యక్తివైశిష్ట్యము ప్రకాశమాన మగును.

గర్భాధానము మొదలు అంత్యేష్టి వఱకు సంస్కారములు పదునాఱు. 1

1. గర్భాధానము
2. పుంసవనము,
3. సీమంతోన్నయనము,
4. జాతకర్మము,
5. నామకరణము,
6. నిష్క్రమణము,
7. అన్నప్రసాదము,
8. చూడాకర్మము,
9. ఉపనయనము,
10. కేశాంతము,
11. వేదారంభము,
12. సమావర్తనము,
13. వివాహము,
14. గృహస్థాశ్రమము,
15. సన్యాసము,
16. అంత్యేష్టి.

జాతకర్మము నుండి వివాహము వఱకుఁ గల సంస్కారములు పదు మూఁడని మహాభారతమునందుఁ జెప్పఁబడినది.

“విశ్వామిత్రుండు కుమారున కడ కరిగి యద్దేవు శరణంబు సాచ్చి వివిధవాక్యంబులం బ్రస్తుతించి తదాదేశమున సతనికి జాతకర్మాది విధు లొనరించి” నట్లు వర్ణింపబడినది.

—ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 5. 212

మంగలాని చ సర్వాణి కౌమారాణి త్రయోదశ ।

జాతకర్మాదికా స్తస్య క్రియాశ్చక్రే మహామునిః ॥

—వ్యా.భా. వన. 226. 13**

భరతుండు కణ్వనిర్విరతి జాతకర్మాదిక్రియా కలాపుండు. 2

పరాశరుఁ డుదయించి పశిష్ఠనిర్మితజాతకర్మాదికుండయినాఁడు. 3

సంస్కారవిధులందు శిల్పప్రసక్తియు, త్వష్టృవిశ్వకర్మల ప్రశంసయు గనిపించుచున్నది.

*చూడు :- కల్పరత్ హెరిఫేజ్ ఆఫ్ ఇండియా పుట. 846, రామకృష్ణమిషన్ పబ్లికేషన్.

1. చూడు :- దయానంద సరస్వతీ : స సంస్కారవిధిః ॥ —పు. 1.

“గర్భాధ్యా మృత్యువ్యంతాః సంస్కారాః షోడశై రపి. ”

** “జాతకర్మాదికా వివాహాత్ పాప్రీనా త్రయోదశక్రియా. ” —నీలకంఠ.

“బృహస్పతి యేతేంచి జాతకర్మాద్యమష్టానంబులు విర్వర్తించి పోయె” నని శల్కపర్వమునందు వర్ణింపఁబడినది. —తిక్కన. శల్క 5.716 = వ్యా.భా.శల్క. 454

2: నన్నయ, ఆది. 4. 63

3 నన్నయ. ఆది. 7. 132.

సంస్కారవిధులలో శిల్పులపాత్ర

స్వస్తి న ఇంద్రో వృద్ధశ్రవాః స్వస్తి నః పూషా విశ్వదేదాః ।
స్వస్తి న సార్యో అరిష్టనేమిః స్వస్తి నో బృహస్పతిర్దధాతు॥

—యజుర్వేద. 25-27

మానవుఁ డీలోకమున జన్మించినది మొదలు పరలోకము చేరువఱకు శిల్పులతో సమసరమున్నది. శిల్పులు లేకుండ నేపనియు జరుగదు.

సమస్తసంస్కారవిధులకు ముందు స్వస్తివాచనము, శాంతిమంత్ర పఠనము, హోమ కార్యము జరుగును.

స్వస్తిపుష్పాహవచన ప్రయోగవిధియందు పరింపఁబడు ఋగ్వజా సామాధర్వణాది వేదమంత్రములందు, అయుర్వృద్ధికోఱకు జాతవేదుని, సంతానాభివృద్ధికోఱకు త్వష్టదేవుని, ధనసమృద్ధికి సవితృదేవుని ప్రార్థించు మంత్రము లున్నవి.

ఆయురన్యై దేహీ జాతవేదః ప్రజాం త్వష్ట రధినిదేహన్యై ।

రాయస్వోషం సవిత రాసువాన్యై శతం జీవాతి శరదస్త వాయమ్॥

—అథర్వ. 2-29-2*

[ఓ అగ్నీ ! వీనికి పూర్ణాయుర్దాయము నిమ్ము. ఓ త్వష్టా వీనికి సంతానము నొసఁగుము ఓ సూర్యుడా వీనికి సంపత్సమృద్ధి నిమ్ము. మీ యనుగ్రహము వలన నితఁడు నూతఁడై జీవించుగాక ।]

దేవతాస్తుతి యనంతరము ఉత్తరకలశమును దక్షిణహస్తముతోను, దక్షిణ కలశము నుత్తరహస్తముతోను గ్రహించి వాని యందలి జలములను సంతత ధారాద్వయముగా నొక పాత్రయందు పోయించు “వాస్తోష్పతే ప్రతిజానీహ్యస్మా ఛ్వాప్వేశో అనమీవో భవా నః” అను మంత్రమును పఠింతురు.¹

శాంతిప్రకరణము నందు ఇంద్రాదిదేవతలు మాకు సుఖములు కలిగింతురు గాక యని వివిధదేవతలను ప్రార్థింతురు.²

శన్న ఇంద్రో వసుభిర్దేవో అస్తు శమాదిత్యోభి ర్వరుణః సుశంసః ।

శంసో రుద్రేభిర్ జలాషః శంసస్త్యష్టా గ్నాభిరహ శ్రుణోతు॥ 6

శం స ఋభవః సుకృతః సుహస్తాః శం నో భవంతు పితరో హవేమ॥ 12

—ఋగ్వేద. 7. 35

1. చూడు :- శుక్ల శ్రీ శివరామ : సామవేదియ సుబోధిని పద్ధతిః ॥ పు. 42

చౌఖంబా సంస్కృత సీరీక్ వారణాసి

2. చూడు :- దయానందసరస్వతి : సంసారవిధి : శాంతిప్రకరణము. పు. 11

గర్భాధానము :- కణ్వుమహాముని కరుణించి శకుంతలకు 'దాని కోరిన వరం బిచ్చి యథాకాలవిధుల గర్భసంస్కారంబులు' చేయించినాడు.

—నన్నయ్య. ఆది. 4 63

గర్భాధానవిధియందు నిమ్మలిఖితమంత్రముతో నాజ్యాహుతి నొసంగవలెను. ¹

విష్ణుర్యోనిం కల్పయతు త్వష్టా రూపాణి పింశతు ।

ఆసించతు ప్రజాపతి ధాతా గర్భం దదాతు తే॥ —ఋగ్వేద. 19. 24

ఈ మంత్రమునందు రూపకర్త యగు త్వష్టదేవతా ప్రశంస యున్నది.

తతోఽనంతరం రుచిరశయ్యాయాం పత్నీసంయోగం కుర్యాత్. ²

పుంసవనము :- 'శారదండాదాయని తనధర్మపత్ని శుభ్రతసేనం బుత్రార్థంబు వియాగించిన నది బ్రాహ్మణవచనంబునం బుణ్యస్నాతయై పుంసవనహోమంబు సేయించి ఋత్విజులవలన దుర్బయాదులను గొడుకుల ముప్పువరం బడసె'

—నన్నయ ఆది. 5. 75

పుంసవన మనగా పురుషసంతానము కావలయు నను కోరికతో నొనరించు సంస్కారము.

పుంసవనహోమమునందు హిరణ్యగర్భుని, జగచ్చిల్పియగు విశ్వకర్మను త్వష్ట దేవుని స్తుతించు మంత్రము లున్నవి.

హిరణ్యగర్భః సమవర్తతాగ్రే భూతస్యజాతః పతిరేక ఆసీత్ ।

స దాధార పృథివీం ద్యాముతేమాం కన్తై దేవాయ హవిషా విధేమ॥

—యజుర్వేద. 13. 4

అదభ్యః సంభృతః పృథివ్యై రసాచ్చ విశ్వకర్మణః సమవర్తతాగ్రే ।

తస్య త్వష్టా విదధద్ రూపమేతి తన్మర్త్యస్య దేవత్వ మాజానమగ్రే॥

—యజుర్వేద 31-13

పై మంత్రములు పఠించుచు పతి గర్భిణీస్త్రీ యొక్క గర్భాశయమును స్పృశించును. ³

సీమంతోన్నయనము :- సీమంతోన్నయనసమయమున గృహమునకు వెలుపల పందిరి వేసి సామగానము వీణావాదనము చేయవలయును. ⁴

1. చూడు :- దయానంద సరస్వతి : సంస్కారవిధిః ॥ పు. 34

2. చూడు :- శుక్ల శ్రీనివాస్ . సామవేదీయ సుబోధిసేవ్యతః ॥ పు. 206

3. చూడు :- దయానంద సరస్వతి : సంస్కారవిధిః ॥ పు. 42

4. చూడు :- — ఆదే — పు. 46

జాతకర్మము :- ప్రసవసమయ మాసన్నమైనంతనే రమ్యమయిన సమతల ప్రదేశమునందు వాస్తువిద్యావిశారదులచేత తూర్పుముఖద్వారముగా గాని ఉత్తరముఖద్వారముగా గాని యొక సూతికాగృహమును నిర్మింపింపవలెను.

సుభూమౌ నిర్మితం రమ్యం వాస్తువిద్యావిశారదైః ।

ప్రాగ్ధ్వార ముత్తరద్వార మథవా సుదృఢం శుభమ్॥

—విష్ణుధర్మోత్తరము.*

ఉత్తరపుష్కాగర్భమునందుద్భవించిన మృతజాతుని బ్రదికింతు నని శ్రీకృష్ణుడు “ సూతికాగృహంబునకుం గుంతిప్రభృతులుతోడ రా నతండు పోవు నప్పు డది ధవళకుసుమసితసర్వపలాజ పూర్ణకుంభప్రముఖ మంగళ వస్తువులను బ్రజ్వలితపావకప్రదీప్త శస్త్ర పిచుమందపల్లవాది భూతపరిహారక పదార్థంబులను జతురవృద్ధాంగనా చికిత్సకదక్షపరిచారికాముఖ్య హితకారి జనప్రవర్తనంబుంను బరిశోభితంబయి యుండె. —తిక్కన. ఆశ్వమేధ. 3. 189

సూతికాగృహనిర్మాణము, పూర్ణకుంభాది మంగళవస్తుసంపాదనము శిల్పాల పనియే.

జాతకర్మసంస్కారాంతర్గతమయిన “మేధాజననవిధి” యందు తండ్రి బం గారు శ లా క తో శి శు వు న కు మంత్రపూర్వకముగా మధుఘృతములను రుచి చూపించును.

కుమారం జాతం పురాఽన్యైరాలంభాత్ । సర్పిరృధువి

హిరణ్యనికాషం హిరణ్యయేన ప్రాశయేత్ ॥**

ఆట్లు చేయుట వలన శిశువునకు మేధాశక్తి కలుగును. ।

మేధాజననకర్మ యందు వినియోగింపబడు మేధాసూక్తము నందు శిల్పకళాచతురులయిన ఋభువుల ప్రశంస కలదు.

యాం మేధా మృభవో విదు ర్యాం మేధా మసురో విదుః ।

ఋషయో భద్రాం మేధాం యాం విదుస్తాం మయ్యావేశయామసి॥

—ఆధర్వ. 6.108-3

* చూడు :- రాజబలీ పాండేయ : హిందూసంస్కార. పు. 61

Cf :- V A K Iyer : HINDU SASTRAS AND SAMSKARAS —p. 39
“The room should be in the South West corner of a house and the ground should be even.”

** చూడు :- దయానందసరస్వతి : సంస్కారవిధిః ॥ పు. 48

1. Cf :- V A. K. Iyer : Hindu Sastras and Samskaras —P. 40.
“The action bestows the child with Medha or intelligence.”

అన్నప్రాశనము :- అన్నప్రాశనసమయమున బంగారుగిన్నె యందు మధ్వాజ్యయుక్తమైన పాయసమును బిడ్డచేత తినిపించవలయును.

మధ్వాజ్యకనకోపేతం ప్రాశయేత్ పాయసం తు తమ్ ॥

ఈ సమయముననే వివిధవస్తువుల నెకచోట చేర్చి జీవికాపరీక్ష జరుపుదురు. బాలుఁడు గాని, బాలిక గాని మొట్టమొదట వివస్తువును ముట్టుకొనునో దానితో జీవన ముండు సని విశ్వసించును.

ఈ వస్తుసమదాయమునందు శిల్పిపకరణములు గూడ నుండును.

తదగ్రే పుస్తకాయుధవస్త్రశిల్పాని విన్యవ్య జీవికాపరీక్షం కారయేత్ ।

శిశుః స్వేచ్ఛయా యత్ పృథకుం స్పృశేత్ సా తస్య జీవితేతి విద్యాత్ ॥*

కర్ణవేధ :- మూఁడవసంవత్సరమునఁ గాని ఐదవసంవత్సరమునఁ గాని రక్షకొఱకు భూషణార్థము బాలబాలికలకు కర్ణవేధ యొనరించుదురు.

రక్షభూషణనిమిత్తం బాలస్య కర్ణే విధ్యేత్ ॥

—శుశ్రుతసంహిత. శరీర. 16 ।

సువర్ణసూచితో వేధించిన శుభప్రద మని చెప్పబడినది.

కాతకుంభమయీ సూచీ వేధనే శోభనవృదా ॥

—బృహస్పతి.

రాజపుత్రులకు స్వర్ణముతోను, విప్రవైశ్యులకు వెండితోను శూద్రులకు ఇనుముతోను జేయబడిన సూచితో కర్ణవేధ యొనరింపవలయు సనియు నాసూచి యెనిమిదంగుళముల పొడవుండవలయుననియుఁ జెప్పబడినది.

సౌవర్ణీరాజతస్య రాజతీ విప్రవైశ్యయోః ।

శూద్రస్యచాయసీ సూచీ మధ్య మాష్టాంగులాత్మికా ॥**

సాధారణముగా కర్ణవేధకు వంశపారంపర్యముగా ననుభవజ్ఞులయిన స్వర్ణకారులనే యాహ్వానింతు రని రాజబలీ పాండే వక్కాణించినాఁడు.¹

* చూడు :- సామవేదీయసుబోధినీపద్ధతే - అన్నప్రాశనవృయోగః ॥ పు. 221

** చూడు :- డా॥ రాజబలీ పాండేయ : హిందూసంస్కార-5. పు. 131

చౌలోపనయనములు

చౌలము = చూడాకరణము = కేశచ్ఛేదనసంస్కారము.

మూఁడవ యేటఁగాని, మూఁడుభాగములు గడచిన యెడవ యేటఁ గాని చేయఁబడు కేశసంస్కారము చౌలము.

తృతీయే వర్షే చౌలమ్॥ —ఆశ్వలాయనగృహ్యసూత్రము

తృతీయవర్షేఽథ పంచమేఽబ్దే గతత్రిభాగే

ప్రవదంతి చౌలమ్॥

—ముహూర్తదర్పణము

ఉపనయన వివాహాది శుభకార్యములందు ముందుగాఁ జేయఁబడు వపనసంస్థారము గోదానము. ఇట గోశబ్దమునకు కేశ మనియు దానశబ్దమునకు ఛేదన మనియు నర్థము.¹ ఇట్టిదే కేశాంతమును.

ఆయమగన్తన్వితా ఖరేణోష్ణేన వాయ ఉదకేనేహి॥ —ఆధర్వ. 6. 88-1

[ఈ సూర్యుఁడు వపన సాధనమైన కత్తితో పాటు వచ్చినాఁడు. ఓ వాయూ నీవు వేడి నీళ్లు తీసికొని రా.]

ఉపనయన మన బ్రహ్మోపదేశమునకై (బాలుని) గురు సమీపమునకుఁ బంపుట [బ్రహ్మోపదేశాయ గురోః ఉప సమీపే నయనం ప్రాప్త మితి].

విద్యుక్తముగా నుపనయము చేయఁదగిన వయఃకాలములను గూర్చి గృహ్యసూత్రము లిట్లు చెప్పుచున్నవి.

అష్టమే వర్షే బ్రాహ్మణ ముపనయేత్॥ గర్భాష్టమే వా॥

ఏకాదశే క్షత్రియమ్॥ ద్వాదశే వైశ్యమ్॥ —ఆశ్వలాయనగృహ్యసూత్రమ్

“వసంతే బ్రాహ్మణ ముపనయతి గ్రీష్మే రాజన్యం శరది వైశ్యం

వర్షాసు రథకార మితి ”

—బౌధాయనగృహ్యసూత్రమ్. 1.4-2

వసుదేవుఁడు తన పురోహితుండైన క శ్య ప బ్రాహ్మ ణ్ని ని పంపగా,

“అక్కశ్యపుండును జనుదెంచి పృథామార్ద్రినహితుండయి యున్న పాండురాజుంగని వసుదేవు సందేశంబుఁ జెప్పి యక్కుమారులకు రత్నభూషణాంబరము లిచ్చి కృమంబునఁ జౌలోపనయనంబు లొనరించి వెదాధ్యయనంబు సెయించుచుండె ” —వన్నయ్య. ఆది. 5. 137

1. చూడు :- సుఖమయ తట్టాచార్య : మహాభారతకానీసమాజ్. పు 61

అనువాదికా. పుష్పాజైన్ — లోకభారతీసికాశన్, ఆలహాబాద్.

“జాతకర్మాణి సర్వాణి వ్రతోపనయనాని చ

గోదానాని వివాహశ్చ తథా యజ్ఞసంపూర్ణయః॥ ” —వ్యాఖ. ఆను. 95.25

చూడాకర్మము, ఉపనయనము, కేశాంతము, వివాహము. సీమంతోన్నయనము నను నైదు సంస్థారవిధులందు ముందుగా నింటిముందు పందిళ్లు వేయవలెను.

“పంచసు బహిఃకాలాయా వివాహే చూడాకరణోపనయనే

కేశాంతే సీమంతోన్నయన ఇతి”-పారస్కరగృహ్యసూత్రము. 1-4-2*

బహిఃకాలానిర్మాణము దారుశిల్పుల పని.

మేధాజనన గోదానోపనయనకర్మలందు వినియోగింపఁబడు మంత్రము లందు త్వష్టృదేవతా ప్రార్థనమున్నది.

త్వష్టా నో అశ్రీ వరీయః కృణోత్వసు

నో మార్షు తన్వోఽయద్ విరిష్టమ్॥ —ఆథర్వ. 6.53-3**

[త్వష్ట - విశ్వకర్మపరమేశ్వరుడు¹ - మాదేహమునందలి రోగపీడితాంగములను స్పృశించి, స్వస్థతగూర్చి, మాకు శరీరపుష్టి నొసఁగుఁగాగ!]

ఉపనయనసంస్కారవిధియందు స్వస్తిపుష్కాహవాచనము, యజ్ఞోపవీత ధారణము, మౌంజీబంధము, గాయత్రీమంత్రోపదేశము, దండధారణము, గోదానము, సూర్యదర్శనము, అగ్నికార్యము, బ్రహ్మచర్యదీక్ష - ఇత్యాది క్రియలున్నవి.

యజ్ఞోపవీతము ధర్మదీక్షచిహ్నము.

యజ్ఞోపవీతం పరమంపవిత్రం ప్రజాపతే ర్యత్ సహజం పురస్తాత్

ఆయుష్య మగ్ర్యం ప్రతిముంచ శుభ్రం యజ్ఞోపవీతం బలమస్తు తేజః॥

యజ్ఞోపవీతము పరమపవిత్రమైనది అది ప్రజాపతికి సహజమైనది. యజ్ఞోపవీతధారణమువలన నాయుర్వృద్ధి, శుభ్రత, బలము, తేజము కలుగును.

హోమానంతర మాచార్యుడు కుమారునకు గాయత్రీమంత్రోపదేశము చేయును.

ఓం భూర్భువస్సువః ఓం తత్ సవితుర్వరేణ్యం

భర్గో దేవస్య ధీమహి. ధియో యో నః ప్రిచోదయాత్॥

—ఋగ్వేద. 3.62.10

ఈ మంత్రార్థము వేదాంశ పృథకరణమునందు వివరింపఁబడును.

* చూడు :- రాజబలీవాండే : హిందూధర్మసంస్కార. పు. 164-69

** చూడు :- తెలుగు ఆథర్వవేదసంహిత - 3. పు. 130-133

అనువాదం : కళాప్రభుత్వ డాక్టర్ వివాన్ విశ్వం, -తి.తి. దేవస్థాన పరిచరణ.

1. చూడు :- కేమంకరణదాస్ త్రివేది : ఆథర్వవేదభాషాభాష్యము. పు. 117

—దయానందసంప్రాన్ పరిచరణ.

వేదారంభము

గాయత్రీమంత్రోపదేశానంతరమాదినమునఁగాని మఱియొక శుభదినమునఁగాని తండ్రిగాని యాచార్యుఁడుగాని సాంగోపాంగముగా ¹ వేదాధ్యయనము చేయుటకు వటువునకు బ్రహ్మచర్య వ్యతీక్ష యొనఁగును అదియే వేదారంభసంస్కారము

యథే మాం వాచం కల్యాణీ మావదాని జనేభ్యః ।

బ్రహ్మరాజన్యాభ్యాం శూద్రాయ చార్యాయ చ స్వామ్య చారణాయ॥

—శుక్లయజుర్వేదము. 28-2

[కల్యాణకరమైనవేదవాక్కును నేను బ్రాహ్మణులకొఱకు రాజన్యులకొఱకు, శూద్రులకొఱకు, వైశ్యులకొఱకు, సేవకులకొఱకు, పరదేశీయులకొఱకు - సర్వమానవులకొఱకు, పలుకుచున్నాను.] ²

అద్యంతరహితమును, నిత్యము నయిన వేదవాణిని స్వయంభువుడైన ప్రజాపతి మనకు ప్రసాదించినాఁడు.

అనాదినిధనా నిత్యా వాగుత్సృష్టౌ స్వయంభువా॥—వాఙ్ భా.శా.తి 282-25

కావున సర్వమానవులు వేదాధ్యయనము చేసి విజ్ఞానవంతులు కావలయును.

వేదశాస్త్రములలో నధర్వవేదమునకు వేదమయిన స్థాపత్యవేద మొకటి.

విశ్వకర్మ, త్వష్ట, మయుఁడు మొదలుగాగల శిల్పాచార్యులచే రచింపఁబడిన శిల్పశాస్త్రగ్రంథములు గల యర్థవేదము [శిల్పశాస్త్రము] నధ్యయనము చేసి విమాన, తార, భూగర్భాది విద్యులను సాక్షాత్కరించుకొనుట కాఱు సంవత్సరములు పట్టును. ³

1. చూడు - దయానందనరస్వతి : సంస్కారవిధిః పు. 79

వేదములు : ఋగ్యజుస్సామాధర్వణములు.

ఉపవేదములు : ఆయుర్వేదము. ధనుర్వేదము, గాంధర్వవేదము, అర్థవేదము
[స్థాపత్యవేదము]

అంగములు : శిక్ష, వ్యాకరణము, నిరుక్తము, ఛందము, జ్యోతిషము

ఉపాంగములు : పూర్వమీమాంస, న్యాయవైశేషికములు, సాంఖ్యయోగములు, వేదాంతము

బ్రాహ్మణములు : ఐతరేయ, శతపథ, సామ. గోపథబ్రాహ్మణములు

2. Cf :- Abinash Chandra Bose : THE CALL OF THE VEDAS. -p. 280
"The Veda states that its words are for all MANKIND, not to be limited to any particular group or nationality."

3. చూడు :- దయానందనరస్వతి : సంస్కారవిధిః ॥ పు. 101

వివిధాని చ శిల్పాని సమాదేయాని సర్వతః ॥ — మనుస్మృతి. 2-240

బ్రాహ్మణక్షత్రియకుమారులు, వేదములతోపాటు ధనుర్వేదము నభ్యసించుచున్నట్లు భారతము నందు వర్ణింపబడినది.

గౌతముండను బ్రసిద్ధుడయిన ముని తనయుడు శరద్వంతుడు తన కొడుకైన కృపాచార్యున కుపనయనము చేసి వేదములు, ధనుర్వేదము చదివించినాడు.

చనుదెంచి శరద్వంతుం డనవద్యుడు తన యపత్య మని వారిని శం తనున కెఱిగించి కృపు నత్యనుపము, నుపనీతుఁజేసె నధికప్రీతిన్॥

వేదంబుల్ చదివించె భూసురులతో విఖ్యాతిగా నాత్మసం
వేదిం జేసెఁ జతుర్విధంబగు ధనుర్వేదంబు నానాశ్రుతి
ద్యాదాక్షిణ్యముతోడఁ దానఁ గలపెన్ దద్యుత్తముల్ సూచి సం
వాదుల్ గాఁ దననందనుం గృపు శరద్వంతుండు దాంతాత్ముడై

— నన్నయ. ఆది. 5. 189, 90

శస్త్రాస్త్రములు నిర్మించువారు కర్మారులు.

గురుకులమునందు విద్యాభ్యాసము పూర్తియైనంత, “సవినయంబునఁ దనశక్తితో గురునకు దక్షిణయిచ్చి యాతండు వసుపఁగా సమావర్తనకార్యంబు నడపి” వివాహంబు గావలయును. 1

సమావర్తనానంతరము స్నాతకుడు కాషాయాంబరములు ధరించి బ్రాహ్మణక్షత్రియవైశ్యరథకాయలనుండి యపకృష్టపదార్థములను గాని, భిక్షను గాని గ్రహించుచు గృహస్థాశ్రమము స్వీకరించునంతవఱకు బ్రహ్మచారిగా జీవితము గడపవలయును. ఇది స్నాతకధర్మము.

బ్రహ్మరాజన్యవైశ్య రథకారేష్వామలిప్పేతి । భైక్ష్యంవా॥

— బోధాయన. 1-8, 9, 10*

ఇట్లు కొంతకాలము గడిపి గృహస్థాశ్రమమును స్వీకరింపవలయును.

1. తిక్కన. శాంతి. 5-129 = వ్యాఖ. శాంతి. 242. 29

“వేదవ్రతోపవాసేన చతుర్థేచాయుషోగ్రాతే ।

గురనో దక్షిణాం దత్వా సమావర్తేద్ యథావిధి॥

* చూడు :- చర్ల గణపతిశాస్త్రి : ఆర్షధర్మసూత్రము పు. 56-59

వివాహము

కన్యాదానం శచీయోగో వివాహోఽథ చతుర్థికా ।

వివాహమేతత్ కథితం యత్ర కర్మ చతుష్టయమ్॥

—ఆగ్నిపురాణము. 154. 3, 4*

కన్యాదానము, శచీపూజ, వివాహము [పాణిగ్రహణము], చతుర్థిక [సమావేశనము] అను నాలుగు కర్మలు గల సంస్థారమును వివాహమందురు.

మహాభారతకాలమునందు అగ్నిసాక్షిగా సాలంకృతకన్యాదానము చేయు సంప్రదాయ మున్నది.

ద్రౌపదీస్వయంవరానంతరము ద్రుపదుఁడు తన పుత్రిక యగు కృష్ణకు మంగళస్నానము చేయించి రత్నభూషణాలంకృతను గావించినాఁడు.

సమానయామాస సుతాం చ కృష్ణా మాప్లావ్య రత్నైర్ బహుభిర్విభూష్య॥

—వ్యాఖ. ఆది. 197-6

ద్రౌపది యధికవిదగ్ధపుణ్యాంగనావిరచిత లలితప్రసాదనాలంకృతాంగియై హిరణ్మయవేదీ సమిద్ధాగ్నికుండ మండితమై యొప్పు వివాహమండపమునకు వచ్చినది.¹

పాండవులేవురుఁ గృతమంగళాభిషేకులు, ధృతనముచితవేష ప్రకస్త రత్నభూషణులు నయి యేతెంచిరి.²

వివాహమునందు హోమము పర్యాధానము. పురోహితుఁడు వేదమంత్రములతో హోమము చేసినాఁడు.

తతః సమాదాయ స వేదపారగో

జుహోవ మంత్రైర్ జ్వలితం హుతాశనమ్॥—వ్యాఖ. ఆది. 197-11**

వితత ప్రదక్షిణావర్తిత దీపశిఖాసలమున ధృతి వేల్చెఁ

బురోహితుఁడగు ధేమ్యుడు బుధసమ్మతుఁడు

వివాహప్రయుక్తమంత్రాముతులన్॥ —నన్నయ్య. ఆది. 7. 285

* చూడు - కావ్యతీర్థ బంకువల్లె మల్లయ్యశాస్త్రి . వివాహతత్త్వము.

1, 2 :- నన్నయ. ఆది. 7. 283, 84

** పోల్చు :- వ్యాస : భాగవతమహాపురాణము. 10.53-12

చక్రః సామర్గ్యజుర్మంత్రైః బధ్వా రజః ద్విజోత్తమాః ।

పురోహితోఽథర్వవిద్ వై జుహోవ గృహకాంతయే॥

వివాహప్రయుక్త మంత్రాహుతులందు త్వష్ట విశ్వకర్మలకు భాగమున్నది.

త్వష్టా జాయామజనయత్ త్వష్టా న్యై త్వాం పతిమ్ ।

త్వష్టా సహస్రమాయాంషి దీర్ఘమాయుః కృణోతు వామ్॥

—ఆధర్వ. 6-78.3*

త్వష్టదేవుఁ డీస్త్రీని - భార్యను - సృష్టించినాడు. ఓవరుఁడా ! ఆ త్వష్టయే నిన్నీ స్త్రీకి పతిగా జనింపజేసినాడు. అట్టి త్వష్ట దేవుఁడు మీకు దీర్ఘాయువు నొసఁగుఁగాక.

హోమసమయమున ద్వాదశరాష్ట్రభృతాజ్యాహుతులందు విశ్వకర్మ సంబంధములగు నీ క్రింది మంత్రములు పఠింతురు. ¹

ఓం ప్రజాపతిర్విశ్వకర్మా మనోగంధర్వః....

ఇదం ప్రజాపతయే విశ్వకర్మణే మనసే గంధర్వాయ ఇదం న మమ॥ 11

అట్లే అష్టాదశాభ్యాతానాజ్యాహుతులందు త్వష్టదేవునకు స్థానము గలదు.

ఓం త్వష్టారూపాణామదివతిః.... ఇదం త్వష్టే రూపాణా

మధిపతయే ఇదం న మమ॥ 15

“ ఇట్లు వేల్చి ముందఱు ధర్మపుత్రునకు ద్రుపదరాజపుత్రుల బానిగ్రహణంబు సేయించి..... యక్కన్యకం గ్రమంబున భీమార్జునసకుల వహదేవులకుం బానిగ్రహణంబు సేయించి ” ² ధౌమ్యపురోహితుఁడు దంపతుల చేత నగ్నిహోత్రము చుట్టు ప్రదక్షిణము చేయించినాడు.

వృదక్షిణం తౌ ప్రగృహీతపాణీ

సమానయామాస స వేదపారగః ॥

—వ్యా.భా. ఆ. 1. 197-12

పాణిగ్రహణానంతరము సప్తపదీగమనము చేసిననే కాని వివాహము పూర్తిగాదు.

పాణిగ్రహణమంత్రాణాం నిష్ఠా స్యాత్ సప్త మే పదే॥—వ్యా.భా. అను. 44.55

పదుపు పరుని గృహము ప్రవేశించిన తరువాత ప్రవేశ హోమము, శేష హోమము నను హోమకార్యములు జరుపవలయును

* చూడు :- డాక్టర్ విద్వాన్ విశ్వం : తెలుగు ఆధర్వవేద సంహిత. 3. పు. 195.

చర్ల గణపతిశాస్త్రి : ఉపనయన వివాహవిధి. పు. 196

1. చూడు :- దయానంద సరస్వతి : సంస్కారవిధిః ॥ పు. 182-183

2. నన్నయ్య. ఆది: 7-288

భారతమునందు అష్టవిధ వివాహములు పేర్కొనఁబడినవి.

అష్టావేవ సమానేన వివాహః ధర్మతః స్మృతాః ।

బ్రాహ్మో దైవ స్తథైవార్షః ప్రాజాపత్య స్థానరః ॥

గాంధర్వో రాక్షసశ్చైవ పైశాచశ్చాష్టమః స్మృతః ।

తేషాం ధర్మాన్యథాపూర్వం మనుః స్వాయంభువోఽబ్రవీత్ ॥

—వ్యా.భా. 73. 8. 9*

అష్టవిధ వివాహములందు బ్రాహ్మ, దైవ, ప్రాజాపత్యవివాహము లందు సాలంకృతకన్యాద్యాము చెప్పఁబడినది.

బ్రాహ్మో వివాహ ఆహూయ దీయతే యథా శక్త్యలంకృతా ॥

—యాజ్ఞవల్క్య.

ఋత్విజే వితతే కర్మణి దద్యాదలంకృత్య స దైవః ॥

—అపస్తంబగృహ్యసూక్తి. 1-8

అలంకృత్యైవ కన్యాయా వివాహః స ప్రజాపతేః ॥

—సీరమిశ్లోదయము. 2. పు. 851

శాస్త్రవాక్యము లెట్లున్నను అష్టవిధ వివాహము లన్నింటను కన్యలు సాలంకృతలే.

కుంతీ మాద్రీ దమయంతీ ద్రౌపదీ సుభద్రాది రాజకన్యల వివాహము లిందుకు నిదర్శనములు.

అలంకారార్థ మాభరణములు చేయువారు స్వర్ణశిల్పులు.

వివాహోత్సవమునందు వివాహమండపము, యజ్ఞవేదిక, హోమార్థ మగ్నికుండము, మంగళ్యాభరణములు, వధువు వరునింటికిఁ జేరుటకు రథము, కేళీగృహము, శయ్యాసనములు మొదలగునవి చేయువారు శిల్పకళాకారులే.

* బ్రాహ్మః అలంకృత్య కన్యాదానమ్ । తద్వదేవ యజ్ఞాంతే ఋత్విజే దానం దైవః ।

సహోభా ధర్మం చరతామితి బుధ్యా దానం ప్రాజాపత్యః ।

వరాధోమిథునం శుక్రం గృహీత్వా దాన మార్షః ॥

విహ ధనం గృహీత్వా దాన మానరః ॥

—నీలకంఠ.

సకామేన సకామాయాం మిథస్సంయోగో గాంధర్వః ॥

—బోధాయన. 1-11-8

సుప్తానాం ప్రమత్తానాం వాపహరేత్ స పైశాచః ।

హత్వా శిత్వా చ శిర్షాణి రుదతీం రుదదోహరేత్ స రాక్షసః ॥

—నీలకంఠ

గృహస్థాశ్రమము

ఇహోవస్తంతమా వి యైష్ట్యం విశ్వమాయుర్ వ్యశ్నుతమ్ ।

క్రీడంతా పుత్రైర్నస్తృభిదర్శోమానా స్వే గృహే॥ - ఋగ్వేద. 10. 85. 42

ఓ దంపతులారా ! మీరు వివాహకాలమునందు చేసిన ప్రమాణమునకు భంగమువాటిల్లనీయక, గృహస్థాశ్రమధర్మములను పాటించుచు చిరంజీవులై పుత్రప్రాప్తులతో నాడుకొనుచు మీ గృహమునం దానందముగా నుందురుగాక !

గృహస్థుఁడు ప్రయత్నపూర్వకముగా నిష్టాపూర్తములు చేయవలెను. ఇష్టము వలన స్వర్గము, పూర్తము వలన మోక్షము గలుగును. ¹

ఇష్టం పూర్తం ప్రవర్తవ్యం బ్రాహ్మణేన ప్రయత్నతః ।

ఇష్టేన లభతే స్వర్గం పూర్తేన మోక్ష మాప్నుయాత్॥ — ఆతిల. 45

గృహస్థాశ్రమధర్మములు నిర్వర్తించుటకు శిల్పుల సాహాయ్యమెంతేని యవసరము.

వానప్రస్థము

గృహస్థధర్మమునందుఁగృతకృత్యుడై, “.....అగ్ని విడువ కడవిఁ బూరిపంటలఫలములములను భిక్షు పూజనలుపుచుఁ బరిశిష్టములు భుజించి తపముసేత వానప్రస్థధర్మ సరణి” — తిక్కన శాంతి. 5. 139

వానప్రస్థాశ్రమము స్వీకరించు సమయమున గృహ్యగ్ని యందు స్థాలీపాకము చేసి త్వష్టాగ్ని దేవతల కాహుతు లొసఁగి యగ్ని హోత్రమును తత్సంబంధితసామగ్రినిగొని వనమునకుఁ బోవలెను. ²

త్వష్టే స్వాహా ! త్వష్టే తురీతాయస్వాహా ! త్వష్టే పురురూపాయస్వాహా !

యయాతి... యదుప్రభృతులఁ బ్రత్యంతభూములకు రాజులం దేసి తాను వేదవేదాంగపారగులయిన బ్రాహ్మణులతోడం దపోవనంబునకుం జని యందుఁ గందమూలఫలాశ్రమందై వన్యంబులయిన ఫలంబుల హవ్యకవ్యంబుల నగ్నిభక్షారకుం బితృదేవతలం దనుపుచు వానప్రస్థవిధానం బుఁదప్పక... నియతాత్ముండై... తపంబు సలిపె. — నన్నయ్య. ఆది. 3-2॥ 1

వానప్రస్థునకు అగ్నినుంచుకొనుటకు మాత్ర మొక యిల్లు కావలయును “అగ్న్యర్థం శరణం” — ఆపస్తంబ. 2-9. 22-21

అగ్నిశరణములు - అగ్ని హోత్రగృహములు - నిర్మించువారు శిల్పులే.

1. చూడు :- వర్ణ గణపతిశాస్త్రి : ఆర్షధర్మసూత్రము. పు. 108

2 చూడు :- దయానంద శరస్వతి : సంస్కారవిధిః ॥ పు. 220

సన్యాసము

అశిల్పజీవీ గుణావాన్ శైవ నిత్యం జితేంద్రియః సర్వతో విప్రయుక్తః
అనోకశాయా లఘురల్పప్రచారశ్చరన్ దేశానేకచరః స భిక్షకః ॥

—వ్యాఖ. ఆది. 91.5

వాన ప్రస్థా శ్రమానంతరము శిల్పోపజీవనుడు కాక, శమదమది గుణయుక్తుడై జితేంద్రియుడై సర్వసంగపరిత్యాగముచేసి, యొక యింటియందు శయనింపక యల్లనల్లన దేశాటనము చేయువాడు భిక్షకుడు.

“పుణ్యంబులైన యరణ్యంబులను శూన్యగృహముల దేవతాగృహము లందు, గుహలను నిలుచుచు గుడుపు భిక్ష నొనర్చి” శేషజీవితము గడపుట యతిధర్మము.

—తిక్కన ఆను. 3-312

అశిల్పజీవి యైనను సన్యాసి శిల్పినిర్మితములయిన శూన్యగృహము లందును, దేవాలయాదులందును నిలువక తప్పదు.

అంత్యేష్టి

పాండురాజున కంతిమసంస్కారము పరమపవిత్రశ్శలమునఁ గావింపఁ బడినది. మాద్రీపాండురాజుల యస్థికలను గొనిపోవు శిబి కను గంధపుష్ప వస్త్రాదులతో నలంకరించి దానిపై ఛత్రచామరములుంచి, మేళతాళములతో గంగాతీరమునకుఁ గొనిపోయిరి. బంధుజనులు సర్వగంధాధివాసితములయిన యస్థికలను సువర్ణకలశములతోఁగొని తేబడిన గంగాజలములతో నభిషేకించిరి.

అథై నామారవైః పుష్పైర్ గంధైశ్చ వివిధై ర్వరైః ।

శిబికాం తా మలంకృత్య వాససాచ్చాద్య సర్వశః ॥.....

అవహన్ యానముభ్యేన సహమాద్యా సుసంయతమ్ ।

పాండురేణాతిపత్రేణ చామరవ్యజనేన చ

సర్వవాదిత్రనాదైశ్చ సహలంఛక్తిరే తతిః ॥.....

తత స్తస్య శరీరం తు సర్వగంధాధివాసితమ్ ।

పర్యవీంచజ్వలేనాశు శాతకుంభమయై ర్హైః ॥—వ్యాఖ. ఆది. 126-7-20

ఇట శిబికలు, ఛత్రచామరములు, శాతకుంభమయకలశములు నిర్మించు వారు శిల్పులే. కావున అంత్యేష్టి యందును శిల్పుల యవసరమున్నది.

ఈవిధముగా షోడశసంస్కారములందు శిల్పులపాత్ర ప్రశంసనీయమై యున్నది

యజ్ఞశిల్పము - సవికృ

మహాభారతకాలమున రాజులు ప్రబాశ్రేయస్సును గోరి యజ్ఞములు చేయుచుండిరి.

యజ్ఞ నిర్వహణార్థము యజ్ఞశాలా యజ్ఞవేదీ యజ్ఞకుండాదులు నిర్మించుటకు స్థాపత్యవేదవేత్తలయిన స్థపతులను - శిల్పాచార్యులను - నియమించుచుండిరి.

సుక్రస్రవాది యజ్ఞోపకరణములు చేయువారు శిల్పులే. అవి దారుమయములైన దారుశిల్పులు, హేమమయములయిన స్వర్ణకారులు చేయుచుండిరి, మరుత్తుని యజ్ఞమునందు యజ్ఞోపకరణములను స్వర్ణకారులే చేసిరి. దుర్గోధనుని వైష్ణవయాగమునందు యజ్ఞభూమిని దున్నటకు స్వర్ణలాంగలమును నిర్మించినవారు స్వర్ణశిల్పులే.

యాపస్తంభములు దారువికృతములే కాని యవి హిరణ్మయము లయినపుడు వానిని తక్షకులు, స్వర్ణకారులు గలిసి చేయుచుండిరి.

యజ్ఞములను జూడ పచ్చిన రాజులు బ్రాహ్మణాదులు నివసించుటకుఁ దగిన వసతిగృహములు వాస్తువిద్యావిశారదులయిన స్థపతులు నిర్మించుచుండిరి.

యజ్ఞములయందెల్లయెడల విశ్వకర్మత్వప్రాది శిల్పాభిమానిదేవతల స్తోత్రములున్నవి.

ఈ విధముగా మహాభారతకాలమున యజ్ఞ నిర్వహణమునందు శిల్పాచార్యులు ప్రముఖపాత్ర వహించుచుండిరి.

యజ్ఞములు - శిల్పయజ్ఞములు - మాకు సర్వశుభములు కలిగించుగాక !

ఆనో భద్రాః కృతవో యంతు సర్వతః ॥ —ఋగ్వేద 1-89-1

అనుబంధము

విశ్వకర్మ సూక్తము - 1

విశ్వకర్మా భావనః ఋషిః విశ్వకర్మా దేవతా॥

య ఇమా విశ్వా భువనాని జుహ్వద్విష్ణోతా న్యసీదత్ పితా నః ।

స ఆశిషా ద్రవిణమిచ్ఛమానః ప్రథమచ్ఛదవరాం ఆ వివేశ॥ 1

కిం స్విదాసీదధిష్ఠానమారంభణం కతమత్స్విత్కయాసీత్ ।

యతో ధూమిం జనయద్విశ్వకర్మా విద్యామార్ణోస్మహినా విశ్వచక్షః ॥ 2

విశ్వతఃచక్షుత విశ్వతోముఖో విశ్వతోబాహురుత విశ్వతస్పాత్ ।

సం బాహుభ్యాం ధమతి సం పతత్రైర్ద్యావాభూమి జనయన్దేవ ఏకః ॥ 3

కిం స్విద్వనం క ఉ స వృక్ష ఆస యతో ద్యావాపృథివీ నిష్ఠతక్షః ।

మనీషిణో మనసా పృచ్ఛతేదు తద్యదధ్యతిష్ఠద్ భువనాని ధారయన్ ॥ 4

యా తే ధామాని పరమాణి యావమా యా మధ్యమా విశ్వకర్మన్నతేమా ।

శిక్షే సఖిభ్యో హవిషి స్వధావః స్వయం యజస్వ తన్వం వృధానః ॥ 5

విశ్వకర్మన్ హవిషా వావృధానః స్వయం యజస్వ పృథివీముత ద్యామ్ ।

ముహ్యంత్యన్యే అభితో జనాన ఇహస్మాకం మఘవా సూరిరస్తు ॥ 6

వాచస్పతిం విశ్వకర్మాణ మూతయే మనోజువం వాజే ఆద్యా హువేమ ।

స నో విశ్వాని హవనాని జోషద్ విశ్వశంభూ రవనే సాధుకర్మా ॥ 7

—ఋగ్వేద. 10, 81*

* చూడు :- దయానంద సరస్వతి : ఋగ్వేద బాషాభాష్యము.

“తత్రేతిహాసమాచక్షతే -

విశ్వకర్మా భావనః సర్వమేదే సర్వాణి జహవాన్చకార

స ఆత్మానమవ్యస్తతో జహవాన్చకార తదభివాదిన్యేషర్కృతతి

య ఇమా విశ్వా భువనాని జుహ్వా దితి॥ —నిరుక్త. 10.

విశ్వకర్మసూక్తము కించిద్భేదముతో కృష్ణయజుర్వేదమునందును గలదు

Cf :- Ralph T. H. Griffith : The Hymns of the Rigveda. Not

“VISVAKARMAN the Omnific, is represented in fl
as the Universal Father and Generator, the Crea
things and Architect of worlds.”

విశ్వకర్మ సూక్తము - 2

విశ్వకర్మా భావనః ఋషిః । విశ్వకర్మా దేవతా॥

చక్షుషః పితా¹ మనసా హి ధీరో ఘృతమేనే అజనన్నమ్నుమానే ।
యదేదంతా అదదృహంత పూర్వం ఆదిద్ ద్యావాపుథివీ అప్రథేతామ్॥ 1

విశ్వకర్మా విమనా అద్విహాయా ధాతా విధాతా పరమోత సందృక్ ।
తేషామిష్టాని సమిషా మదంతి యత్రా సప్త ఋషీన్ పర ఏకమాహుః ॥ 2

యో నః పితా జనితా యో విధాతా ధామాని వేద భువనాని విశ్వా ।
యో దేవానాం నామధా ఏక ఏవ తం సంప్రశ్నం భువనా యంత్యన్యా॥ 3

త ఆయజంత ద్రవిణం సమస్తా ఋషయః పూర్వే జరితారో న భూనా ।
అసూరై సూరై రజసి నిషత్తే యే భూతాని సమకృణ్యన్నిమాని॥ 4

వరో దివా పర ఏనా పృథివ్యా పరోదేవేభిర్యసురై ర్యదస్తి ।
కం స్విద్ గర్భం ప్రథమం దప్రు ఆపో యత్ర దేవాః సమపశ్యంత విశ్వే॥ 5

త మిద్ గర్భం ప్రథమం దప్రు ఆపో యత్ర దేవాః సమగచ్ఛంత విశ్వే ।
అజన్య² న ధావధ్యేకమర్పితం యస్మిన్ విశ్వాని భువనాని తస్థుః ॥ 6

స తం విదాథ య ఇమా జజానాన్యద్యుష్టాకమంతరం బభూవ ।
నీహారేణ ప్రావృతా జల్వ్యా చాసుత్పప ఉక్తశానశ్చరంతి॥ 7

—ఋగ్వేద, 10 82*

1. చక్షుషః పితా :- " The father of the eye : VISVAKARMAN who made the Light which enables the eye to see "

2. అజన్య :- " The Unborn, AJA, seems here to be identified with VISVAKARMAN "

[Ralph T H Griffith : The Hymns of the RIGVEDA Vol II P. 498]

* పోల్చుచూడు .. 1) కృష్ణయజుర్వేద తైత్తిరీయసంహిత, 4-6-2

2) శుక్లయజుర్వేద వాజనసేయసంహిత 17-11.32

ఈ విశ్వకర్మ సూక్తద్వయముతో వైశ్వకర్మణ హోమము చేసిన
దురితక్షయమగు నని చెప్పుచున్నది: [చూడు :- పుటలు. 48-49]

శ్రీ విశ్వకర్మ భగవాన్

విశ్వకర్మా మహాధాగో జజ్ఞే శిల్పప్రజాపతిః ।
కర్తా శిల్పసహస్రాక్షాం త్రిదశానాం చ వర్ధకీ ॥
భూషణానాం చ సర్వేషాం కర్తా శిల్పవతాంవరః ।
యో దివ్యాని విమానాని త్రిదశానాం చకారహ ॥
మనుష్యాశ్చోపణీవంతి యస్య శిల్పం మహాత్మనః ।
భూజయంతి చ యం నిత్యం విశ్వకర్మాణ మవ్యయమ్ ॥

శ్రీమదాంధ్రమహాభారతశిల్పకళాదర్శనము

చతుర్థోన్మేషము

పూర్త శిల్పము

పూర్ణం నారి ప్రభర కుంభమేతం ఘృతస్య దారా మమృతేన సంభృతామ్ ।
ఇమాం పాత్యా నమృతేనా సమ జీష్ణాపూర్తమభి రక్షేత్యేనామ్॥

—కాలాసూక్తము. ఆభర్వ. 3-12-8*

ఓనారీ ! అమృతమయమైన ఘృతధారలతో నిండిన పూర్ణకుంభమును
గొనిరమ్ము. దీనిని - ఈశాలను - పాలించువారి నమృతముతో ముంచెత్తుము.
ఇందు చేయబడు నిష్ణాపూర్తములు - శ్రౌతస్మార్త దానాదిపుణ్యకర్మములు -
ఈశాలను రక్షించుగాక.

యద్దత్తం యత్ పరాదానం యత్ పూర్తం యాచ్చ దక్షిణాః ।

తదగ్నిర్ వైశ్వకర్మణః స్వర్ధేవేషు నో దధత్ ॥ —శు.య. 18.64

మా దానధర్మములు, పుణ్యకార్యములు, పూర్త శిల్పములు
యజ్ఞదక్షిణలు - వీని నన్నింటిని వైశ్వకర్మణాగ్ని స్వర్ధలోకము నందలి
దేవతల ముందుంచుగాక.¹

* పోల్చు :- ఆభర్వ. 18-2-57; శుక్ల యజుర్వేద 15-54, 8

1. Cf :- Ralph T. H. Griffith : The White Yajurveda.

“ Our gifts, our charitable grants, our Pious works, our fees
to priests. May the Omnific's Agni set all this among the
Gods in heaven ”

[The Omnific Agni = That is Agni, or the Fire Altar, that
belongs to VISVAKARMAN or Prajapati].

ఇష్టాపూర్త మవతు నః పితృణామ్॥ — అథర్వ. 2-12-8

మా పితృదేవతల యొక్క ఇష్టాపూర్తములు మమ్ము రక్షించుగాక.

ఇష్ట మనగా అగ్ని హోతాదికము.

పూర్త మనగా వాపీకూపతటాకదేవతాయతనాది నిర్మాణములు.

ఏకాగ్నికర్మ హవనం తేఽత్రాయాం యచ్చ హూయతే ।

అంతర్వేద్యాం చ యద్దాన మిష్టం తదభిధీయతే ॥

వాపీకూపతటాగాని దేవతాయతనాని చ

అన్నప్రదానమారామః పూర్త మర్హిః ప్రవక్షతే॥ — హేమవంధ.

“వైదికకర్మంబు ప్రవృత్తంబును నివృత్తంబును నన రెండు తెఱంగులయ్యెను. అందుఁ బ్రవృత్తంబునఁ బునరావర్తనంబును, నివృత్తంబున మోక్షంబును సిద్ధించు. ప్రవృత్తకర్మంబులోన నిష్టాపూర్తంబులను రెండుమార్గములు గలవు.

అందు హింసాద్రవ్యమయ కామ్యరూపంబు లయిన యాగాదికంబు లిష్టంబులు. దేవతాలయ వన కూప తటాక ప్రముఖంబులు పూర్తంబులు.”

— శ్రీ మహాభాగవతము. 7. 467*

యజ్ఞకర్మానుష్ఠానముచేయు పురుషులు పొందు పుణ్య లోకములు వాపీకూపతటాగాది దానములు చేయు మనుష్యులు పొందు పుణ్యలోకములు వేఱు వేఱుగా నున్నవి.

అన్యే వై యజుషాం లోకాః కర్మిణా మపరే తథా ।

క్షమావంతాం బ్రహ్మలోకే లోకాః పరమపూజితాః ॥

— వ్యా.భా. వన. 29.39**

* వ్యాస : భాగవతమహాపురాణము. స్కంధ. 7. 15. 47-49

“పూర్తం సురాలయారామ కూపాజీవాది లక్షణమ్”

** “యజుషాం తేఽత్రాగ్నిసాధ్యకర్మవతాం కర్మిణాం వాపీకూపాది ధర్మవతాం॥—” సీలకంఠ

పోల్చు :- వ్యాసభారతము - అదివర్ణము. 194-6 గీతాప్రేస్. పుట. 559

టీకాకర్త - పండిత రామనారాయణదత్త శాస్త్రి (పాండేయ)

అగ్నిహోత్రం తపః సత్యం దేదానాం చైవ పాలనం ।

అతిభ్యం వైశ్వదేవం చ ఇష్టయత్యభిధీయతే॥

వాపీకూపతటాగాది దేవతాయతనాని చ

అన్నప్రదానమారామః పూర్త మిత్థభిధీయతే॥

పూర్తిశిల్పములు - పుణ్యలొకములు

విహారావసభోద్యాన కూపారామ సభా పృషాః ।

విప్రాణాం చైవ కర్తార నే నరాః స్వర్గగామినః ॥

—వ్యాఖ. ఆను. 23-99

“రచ్చ కోట్టంబు నారామంబుఁ బ్రపయుఁ గావించుట...
నాకలొకమునకు నిచ్చెనలగు.”

—తిక్కన ఆను. 2-84

వీనిని పాడుచేయుట పాపహేతువు.

“సత్రంబు సాలయుఁ జలిపందిరియు రచ్చకోట్టంబు వ్రచ్చుట.....
నిరయహేతువులు.”

—తిక్కన ఆను. 2-81*

గతజీవితములయిన వారి పేర తటాకారామములు నిర్మించినను,
దేవాలయములు గట్టించినను, సత్రములు బెట్టించినను వారికి పుణ్యలొకములు
గలుగు నని మహాభారతకాలీనజనులు విశ్వసించిరి.

కావుననే ధర్మరాజు కురుక్షేత్రసంగ్రామమునం దనుపులుబాసి వీరస్వర్గ
మలంకరించిన బంధుమిత్రుల పేర,

“చలిపందిరులను సత్రంబులుఁ బెట్టించెను;
తటాకములు దేవగృహములు కల్పించెను;
బంధుజనులకు సుగతి యగుటకై వినుతభుగి నృపా!”

—తిక్కన. శాంతి. 1-383

తిక్కన యనువాదము మూలవిధేయముగా నున్నది.

సదాః ప్రపాశ్య వివిధాస్తటాకాని చ పాండవః ।

సుహృదాం కారయామాస సర్వేషా మార్ధ్వదేహికమ్ ॥

—వ్యాఖ. శాంతి. 4

ఇట సభ యన ధర్మశాల యనియు ధర్మశాలాదులు నిర్మించిన
సంతానఫలము లభించు ననియు నీలకంఠుఁడు వివరించినాఁడు.¹

* “ప్రసానాం చ సభానాం చ సంకృమాణాం చ భారత ।

అగాణాం చ భేత్తారో నరో నిరయగామినః ॥”

—వ్యాఖ. ఆను.

1. సదాః ధర్మశాలాః తత్త్వాన్మానాంకితాని సభాదీని చక్రే

ఇయ మముకస్య సభా ఇయ మముకస్య సభేతి

ఏతేన సభాదికారణాత్ సంతానఫలం లభ్యత ఇతి గమ్యతే,

—నీలకం.

వా పీ కూ ప త టా క ము లు

పానీయం పరమం దానం దానానాం మను రబ్రహ్మణ్యే ।
తస్మాత్ కూపాంశ్చ వాపీశ్చ తడాగాని చ ఛానయేత్ ॥

—వ్యా.భా. ఆను. 65-3

పానీయదాన ముత్తమదానం బని యఖిలధర్మతత్త్వదృఢపరి
జ్ఞానానూనం డగు మానవపతి చెప్పె నృపసమాజవరేణ్యా ॥

కావునఁ జెఱుపులు నూతులు

బావులుఁ గొలఁకులును నెప్పడుఁ బొరపముఖ్యా

కావింపవలయు నవి కడుఁ

బావనములు పుణ్యలోకభాగిత నిచ్చున్. —తిక్కన అనుశాసన. 2-383

వాపీకూపనిర్మాణఫలము

వరం కూపశతాద్ వాపీ వరం వాపీశతాత్ క్రతుః ॥ —వ్యా.భా. ఆది. 75-102

కూప మనఁగా నూయి; వాపి యన దిగుడుబావి. దీర్ఘిక.

“నుతజలపూరితంబులగు నూతులు నూటిటి కంటె సూన్యతృత యొక
బావి మేలు; మఱి బావులు నూటిటి కంటె నొక్క సత్రతు వది మేలు...”

—నన్నయ ఆది. 4-94

యజ్ఞఫలములో నూతన వంతు బావి త్రవ్వించిన మనుష్యునకు,
దానిలో నూతన వంతు నూయి త్రవ్వించిన వానికిఁ గలుగును.

తటాకనిర్మాణఫలవిశేషము

దేవ తిర్య జ్ఞుర స్థావరాశ్రయము తటాకంబు; వినుమట్లు గాక యందుఁ
గోకులంబులు నీరుఁగొని దానికర్త కులమునెల్లఁ బుణ్యలోకమున కనుచు
నీలోకమున శ్రీయు నెక్కుడు కీర్తియు నతనికిఁ జేయు; వర్షాగమమున
సీతున వేసవిఁ జెఱుపులో నీరున్న నగ్నిహోత్రాదిమయజ్ఞ వాఙ్
పేయ ఫలము లోలి నాయన కగుఁ గట్టఁ దగిన తరువు లిడిన సుగతిగఱగు
నిహసుఖంబుఁ బొందు విహగాదిబహుభూతవాససౌఖ్య మతఁడు చేసెఁగాన
నలిలాశయములు చేసిన నలఘుప్రియమందుఁ బితృవయము లూర్ధ్వగతుర్
కలుగును దానం దమకను తలఁపున నది కోరుచుండు ధర్మతనూజా ॥

తిక్కన. అనుశాసనక. 3, 330, 31

పూర్త శిల్పమునకు మూలపురుషుడు విశ్వకర్మయే.

విశ్వకర్మా ప్రధానస్యపుత్రః శిల్పిప్రజాపతిః ॥

ప్రాసాదభవనోద్వాన ప్రతిమాభూషణాదిషు

కడాగరామ కూపేషు స్తృతః సోఽమరవర్ధకిః॥

—మత్స్యపురాణ. 5. 27. 28

యక్ష సరోవరము

బ్రాహ్మణుని యరణిం గొని పఱచిన హరిణి వెంటంబరువిడిన
యనుజుల వెదకుచుఁ జనిన ధర్మజుఁడు బహువిధ పక్షికోలాహలభయదమై
కడుఁ బరపయిన యడవి యం దొక కమలాకరమును గాంచెను.

—ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 7. 408

ఆ సరోవరము సువర్ణపర్ణసుమశోభితమై సాక్షాత్తు విశ్వకర్మచే నిర్మింపఁ
బడినట్లున్నదని మూలమునందు వర్ణింపఁబడినది.

స గచ్చన్ కాననే తస్మిన్ హేమజాలపరిష్కృతం ।

దదర్శ తతః సరః శ్రీమాన్ విశ్వకర్మకృతం యథా॥

—వ్యాఖ. వన. 312-45

“నా యనుమతి లేకుండఁగ నీ యుదకముఁ ద్రావిరేని యెవ్వారేనిన్ ధీయుత
వతురు నీ వటు సేయవు సమ్యగ్విచారశీలుఁడ వగుటన్” అని యఘుఁడు
ధర్మజునితోఁ బలికినాడు. అది యక్షసరోవరము.

పంచవర్ణపద్మాకరము

పురందరుం డరిగిన కందువ నే నిప్పుడెట్లు గాంతునో యని శచీదేవి
యుపశ్రుతి నారాధింపఁగా సుపశ్రుతి సాకారయై పాడసూపి, “నీకు పాకశాసనుఁ
జూపెద రమ్మని తోడ్కొని హిమవత్పర్వతంబు నుత్తరంబున ముంజవంశ
బను మహాశైలంబున కరిగి దానియందు శతయోజన విస్తీర్ణంబైన యొక
సరోవరంబు సొచ్చి యచ్చట నుల్లసిల్లు పంచవర్ణ కమనీయంబులగు కమల
లలో నొక్క నాళంబు ఛేదించి” నట్లు వర్ణింపఁబడినది. —తిక్కన. ఉద్యోగ. 1-

ఈ స రో వ ర ము నూఱు యోజనముల పొడవు - వెడల్పులు గడి
వతురప్రాకారముగ నున్నది.

తత్రావశ్యత్ సరో దివ్యం శుభం శకునిభిర్ యతం ।

శతయోజనవిస్తీర్ణం తావదేవాయతం శుభమ్॥ —వ్యాఖ. ఉద్యోగ 13-8

అమృతవాపి : అసురశిల్పి

మహాయోగియైన మయుడు చచ్చినవారిని బ్రదికింపఁ జాలు నిధామృతరసపూర్ణమయిన యొక బావిని నిర్మించినట్లు తెలియుచున్నది.

తారకాసురుని తనయుడు హరి యనువాడు విరించిని గూర్చి తపమొనర్చి,

“త్రిపురంబుల వార లాయుధంబులు దాఁకి చచ్చినఁ బీనుఁగుల్ నీరిఁ బెట్టితడువ, నొక్కఁడు పదుగురై యెక్కుడు లావును బీరంబు మెఱయ సంప్రీతి నుల్లసిల్లు నట్టి బావి చిరతరతేయమై మాపురమునఁ జిత్రమహిమ వెలయు వావహిల్ల వలయు” నట్లు వరము వడసెను. —తిక్కన. కర్ణ. 1. 284

త్రిపురాసురుల యోగక్షేమము లరయు మహాయోగి మయుడు చచ్చిన వారిని బ్రదికింపఁజాలు ప్రభావము గల బావిని నిర్మించి యిచ్చినాఁడు.

సస్యజే తత్ర వాపీం తాం మృతానాం జీవనీం ప్రభోః॥

—వా.భా. కర్ణ. 34-30, 31

ఆ బావి దీర్ఘచతురస్రాకారముగ నున్నది.

అమృతమయమైన యా బావి రెండు యోజనముల పొడవు - ఒక యోజనము వెడల్పు గలిగియున్నదనియు, శిల్పిశ్రేష్టుఁడయిన మయుడు (మయో మాయావినాం వరః) తన శిల్పచాతుర్యము చేత (మాయయా, మాయాబలేన) నిర్మించినాఁడనియు మత్స్య పురాణమునందు వర్ణింపఁబడినది.

.....మయో మాయావినాం వరః ।

అస్రాక్షీన్మాయయా వాపీం రంభా మివ పితామహః ॥

ద్వియోజనాయతాం దీర్ఘా పూర్ణయోజనవిస్తృతామ్ ।....

మయాఽమృతమయా వాపీ చైషా మాయాబలేన తు ।

సృష్ట్యా దానవదైత్యానాం హతానాం జీవవర్ధనీ॥

—మత్స్య. ఆ. 134. 10-23

ఇటు మాయ యనఁగా శిల్పము, మాయాబల మనఁగా శిల్పశాస్త్ర విజ్ఞానము. మాయి. మాయావి = శిల్పి; శిల్పకళాకౌశలముగలవాఁడు.

Maya : మాయా f. art, wisdom, extra-ordinary or Supernatural Power (only in earlier language)

Mayin : మాయిన్ mfn artful, Skilled in art or enchantment etc.

Mayavin : మాయావిన్ Possessing illusive or magical Powers.

—Sir Monier Williams. SED. P. 811

భాగవతమునం దది యొక సిద్ధరసకూపముగా వర్ణింపఁబడినది.

“గతాసువులయిన త్రిపురాసులం దెచ్చి, మహాయాగియైన మయుండు సిద్ధరసకూపంబున వైచిన,

సిద్ధామృతరసమహిమను శుద్ధమహావజ్రతుల్య శోభితతనులై
వృద్ధిం బొందిరి దానవు లుద్ధత నిర్వాత పావకోపములగుచున్.”

—భాగవతము. 7, 397-99*

మణిమయ నలిని

ఇంద్రప్రస్థమునందు ధర్మరాజునకు సభాభవనమును నిర్మించి యిచ్చిన మయవిశ్వకర్మయు నందు మణిమయములై చి త్ర వి చి త్ర ము ల యి న కొలఁతులను నిర్మించినాడు.¹

త టా క ము లు

ధరణీనాథ భవద్బుజపరిపాలితయైన వసుధఁ బరిపూర్ణములై

కరమొప్పుచున్న చెఱువులు ధరణీకవగ్రహభయంబు దనుకకయుండన్
అని నారదుఁడు ధర్మజుని ప్రశ్నించినాడు. —నన్నయ. సభా. 1-43

త టా క ము ల నిండుగా నీరున్నచో పృజలకు వానలేమి వలన భయముండదు.

పద్మాకరములు లక్ష్మీనివాస స్థానములు.

“ఆబ్జినీ తటాక తరుషండ పుష్పవాటికల నిలుతు ” నని శ్రీదేవియే చెప్పినది. —తిక్కన. అనుశాసన. 1-285

కావున రాజులు చెఱువులు త్రవ్వింపవలయును.

విశ్వకర్మ నిర్మితమయిన యింద్రప్రస్థ పురమునందు దీప్తికలు, సరస్సులు, పుష్కరిణులు, తటాకములు గలవు.²

ఈ వర్ణనములను బట్టి మహాభారతకాలమునందు విశ్వకర్మాది శిల్పివరులే వాపీకూపతటాకములు నిర్మించు చుండి రని తెలియుచున్నది.

* వ్యాస : శ్రీమద్భాగవత మహాపురాణము, స్కం. 7. 11-59, 60

1 చూడు :- డా॥ శోభిల “శ్రీమదాంధ్రమహాభారత శిల్పకళాదర్శనము”

—ప్రథమభాగము. పు. 253-54

దేవతాయతనములు : చైత్యములు

తటాకాన్యుదపానాని వాప్యః ప్రసగ్రివణాని చ ।

సీమాసంధిషు కార్యాణి దేవతాయతనాని చ॥ — మనుస్మృతి 8. 248

వా పీ కూ ప త టా కా దు లు, దేవతాయతనములు సీమాసంధులందు, నిర్మింపవలె నని మనుస్మృతి చెప్పుచున్నది.

మ హా భా ర త కా ల ము న భారతదేశమునందు దేవతాయతనములు, చైత్యములు గలవు. అవి స్థాపత్యకళకు మూల రూపములు.

కణ్వాశ్రమమున దేవతాయతనము లందు ద్విజులు చేయు పూజా పద్ధతిని జూచి దుష్కృంతమహారాజు తాను బ్రహ్మలోకము నందున్నట్లు భావించినాడని వ్యాసభారతమునందు వర్ణింపఁబడినది.

దేవతాయతనానాం చ ప్రేక్ష్య పూజాం కృతాం ద్విజైః ।

బ్రహ్మలోకస్థ మాత్మానం మేనే స నృపసత్తమః ॥ - వ్యా. భా. ఆది. 71. 48

“శత శృంగంబునఁ గుంతిదేవి భీమసేను సుపుత్రుం బడసి దశమ దివసంబున వేల్పులకు మ్రొక్క గొడుగు నెత్తికొని దేవగృహంబునకుఁ” బోయి నట్లు నన్నయ వర్ణించినాడు. 1

అ ర్జు నుఁ డు తిర్థాటనము చేయుచు పశ్చిమ సముద్రతీరమునందలి పుణ్యత్రిత్వములను దేవమందిరములను చూచినాడని వ్యాసభారతమునందు వర్ణింపఁబడినది.

సోఽపరాంతేషు తీర్థాని పుణ్యాన్యాయతనాని చ ।

సర్వాణ్యను పూర్వేణ జగామామితవికృమః ॥

సముద్రే పశ్చిమే యాని తీర్థాన్యాయతనాని చ ।

తాని సర్వాణి గత్వా స ప్రభాస్కముపజగ్మివాన్॥ - వ్యా. భా. ఆది 217-1, 2

అయతనము లనఁగా దేవమందిరములని హిందీటీకాకారుఁడు వ్రాసినాడు. 2

నన్నయ్య. భా. ఆది. 5-112 = వ్యా. భా. ఆది. 172-15 తరువాత శ్లోకము

“దైవతాన్యర్చయిష్యంతీ నిర్జగామాశ్రమాత్ పృథా॥”

చూడు :- వ్యా. భా. ఆదిపర్వము గీతాపెరిన్ పృతి. పు. 619

“తదనంతర్ అమితపరాకృమీ అర్జున్ కృమశః పశ్చిమసముద్రతటవర్తి దేశకే సమస్త పుణ్యతీర్థాం టార్ మందిరంమే గయే ।

పశ్చిమః సముద్రకే తటపర్ జితే తీర్థ టార్ దేవాలయ థే ఉన్ సభకే యాత్రా కర్తే వే సృభాస క్షేత్రమే పహంచే॥

చైత్యములు

అసీనం చైత్యమధ్యే త్వాం దీప్యమానం స్వతేజసా ।

ఆగమ్య ఋషయః సర్వేఽయాచంతాభయ మచ్యుతమ్ ॥

—వ్యాఖ్యా. వన. 12, 36

‘ఓ అచ్యుతా ! సమస్తయునులు చైత్యమధ్యమునందు నిజతేజముతో ప్రకాశించు నిన్ను శరణుఁజొచ్చి మోక్షము కొఱకు ప్రార్థించుచున్నారు అని’ అర్జునుఁడు కృష్ణుని స్మరించినాడు.

‘చైత్యం చితాంకే బుద్ధాండ ఉద్దేశేఽద్యౌ సురాలయే’ - వైజయంతి,

చైత్య శబ్దమునకుఁ గల నానార్థములలో దేవాలయ మనున దొకటి. ¹

ఇటు చైత్య మన బాహ్యార్థము దేవాలయ మనియు, నాధ్యాత్మికార్థము హృదయపుండరీక మనియు నీలకంఠుఁడు వివరించినాడు. ² ఈ చైత్యహా చిచ్ఛబ్దభవము. [చిత్ - చైత్య].

చైత్యములకు దేవతాయతనములకు కొంచెము భేదమున్నది. చైత్యము లన చతుష్పథము లందుండు చిన్న గుడు లనియు, దేవతాయతనము లన నగరములకు వెలుపలనుండు పెద్దగుడు లనియు గ్రంథాంతరముల వలనఁ దెలియుచున్నది.

1. చూడు :- సూర్యరాయాంధ్రీ నిఘంటువు. పుట. 279

చైత్యము : సం. వి. అ. పుం, 1 ఆశ్వత్థము. రావి (వృ.వి.)

2. ఉద్దేశ వృక్షము, గుఱుకు మాను. ఎల్లమాను

3. గ్రామములందు పరిపిద్ధమగు మహావృక్షము, రచ్చమాను.

4. గ్రామములకు నెల్లగా కట్టిన తాతికట్టడము.

న. 1) ఆయతనము, యజ్ఞశాల, 2) దేవాలయము, గుడి

3) బౌద్ధాలయము, బౌద్ధస్తూపము.

2. చూడు :- వ్యాఖ్యా. వన. 12-36. చిత్రీకలాపగీతి

“అసీనం చైత్యమధ్యే త్వాం చైత్యం ఆయతం ఆధ్యాత్మికం

హృదయపుండరీకం, బాహ్యం దేవాలయాది” —నీలకంఠ.

ఆయతనము : సం. వి. అ న, 1) ఇల్లు, ఉనికిపట్టు,

2) స్థానము, ఆశ్రయము, 3) యజ్ఞస్థానము, 4) గుడి, దేవాలయము

5) బౌద్ధాలయము.

—[సూ. ని. పు. 403]

అయోధ్యానగరమునందు దేవతాయతన చైత్యము లున్నట్లు వాల్మీకి రామాయణమునందు వర్ణింపఁబడినది.

దేవతాయతన చైత్యేషు సాన్నభక్ష్యః స దక్షిణాః ॥ —అయోధ్య. 3-18

ఇట చైత్యము అనఁగా నాలుగుత్రోవలు కలియుచోట నుండు చిన్న దేవమందిరము అనియు, దేవతాయతనములు వాని కంటె పెద్దవి యగు గుడు అనియు వ్యాఖ్యాతలు వివరించినారు.*

మఱియొకచోట చైత్యము అనగా గణేశాదుల పూజాస్థానము అనియు, దేవతాయతనము అనఁగా విష్ణ్వాదుల పూజాస్థానము అనియు వివరింపఁబడినది!

హస్తినాపురమునందు దేవతాయతన చైత్యము లున్నవి.

పాండవులు పరిత్యక్తవిభవులై నిజాయుధంబులు ధరించి గజపురంబు వెలువడి రంత “ధృతరాష్ట్రవిభుని మందిరమున నఱచుచుఁ బఱచె గోమాయువుల్ పట్టపగల” అని నన్నయ వ్రాసినాడు. కాని మూలము నందిట్లున్నది.

ప్రత్యాసారంతి క్రవ్యాదా గృధ్రీ గోమాయు వాయసాః

దేవతాయతన చైత్యేషు పాకారాట్టాలకేషు చ॥ —వ్యా. భా. సభా. 80.80

దేవాలయములందు, చైత్యము లందు, ప్రాకారాట్టాలకముల పైనను గృధ్రగోమాయువాయసము అఱచి నట్లు వర్ణింపఁ బడినది. కావున దేవాలయాదులు పురమునకు వెలుపల నున్నవి.

దేవతాయతనము అన నగరమందిరము అనియు, చైత్యము అన దేవవృక్షము అనియు పండిత రామనారాయణదత్త యనువదించి నాడు. చైత్యము అన యజ్ఞశాల అనియుఁ జెప్పి కొనవచ్చును.

* చూడు :- 1) శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణము. మందరము. పు. 83

2) శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణమ్ ఆంగ్లానువాదసహితము. గీతా ప్రెస్. పు.238

‘Let images of deities deserving worship through flowers and installed in temples and at cross-roads severally and served with cooked rice etc.’

1 చూడు :- వా. రా. ఆయోధ్య. 58-88 (ఆంగ్లానువాదము. పు. 446)

“వేదీస్థలవిధానాని చైత్యాన్యాయతనాని చ॥”

[chaityas = places of worship for Ganesa and other gods, Ayatanas = places of worship for Vishnu and other gods]

దుర్గాలయము : దేశమునం దెల్లెడల దుర్గాలయము లున్నవి.

జంబూద్వీపమున రాజధానీనగరములందలి చైత్యము లందు -
దేవాలయములందు - దుర్గాదేవి నిత్యము నివసించియుండు నని యర్జునకృత
దుర్గాస్తోత్రమునందు వర్ణింపబడినది,

వేదశ్రుతిమహాపుణ్యే బ్రహ్మణ్యే జాతవేదసి ।

జంబూకటకచైత్యేషు నిత్యం సన్నిహితాయే॥—వ్యా.భా. ఖిష్క. 23-10

ఇట చైత్య మన దేవాలయ మని టీకాకారుడు వ్రాసినాడు. ¹

సగరమందీరములందేకాక మందరాచలమునందు, కాంతారములందు,
దుర్గమస్థానములందు, భక్తుల గృహములందు పాతాళమునందు దుర్గాదేవి
నిత్యము నివసించు ననియు నా స్తోత్రమునందు వర్ణింపబడినది.

సమస్తే సిద్ధనేనాని ఆర్యే మందరవాసిని ।

కాంతారభయదుర్గేషు భక్తానాంచాలయేషు చ

నిత్యం నివసి పాతాలే యుద్ధే జయసి దానవాన్॥

—వ్యా.భా. ఖిష్క. 23-4-14

విరాటనగరోపాంతమునందు దుర్గాదేవి యాలయమున్నది. సాండవులు
ప్రచ్ఛన్నవేషధారులయి విరాటనగరము ప్రవేశించునపుడు యుధిష్ఠిరుడు
దుర్గా స్తోత్రము చేసినాడు.

విరాటనగరం రమ్యం గచ్ఛమానో యుధిష్ఠిరః ।

అస్తువన్ మనసా దేవీం దుర్గాం త్రిభువనేశ్వరీమ్॥—వ్యా.భా. విరాట. 6-1

శివాలయము : గిరివర్జమునందు శివాలయమున్నది.

జరాసంధుడు, 'నృపతులఁ జెఱఁబెట్టి పశువరించుచుఁ బశుపతి నుమేశు
వరదుఁ బూజించెడి' వాడు. —నన్నయ. సభా. 1.190

ప్రోక్షితానాం ప్రమృష్టానాం రాజ్ఞాం పశుపతేర్గృహే ।

పశూనామివ కా ప్రితి రీవితే భరతర్షభ॥ —వ్యా. భా. సభా. 15-22

పశుపతిగృహమనగా పశుపతి దేవాలయము.

1. “జంబూకటకేషు జంబూద్వీపరాజధానీషు చైత్యేషు దేవాలయేషు
నిత్యం సన్నిహితః ఆలయః స్థానం యస్యః సా తథా॥

నలదమయంతుల పునస్సమాగమావసరంబున విదర్భేశుఁడు సంతసిల్లి
 “తనపురంబునం దష్టశోభనంబులు దేవగృహంబులందు వివిధపూజలు
 సేయించె” — నన్నయ. ఆరణ్య. 2-224

అర్పితాని చ సర్వాణి దేవతాయతనాని చ॥ — వ్యా.భా. పన. 77-8

కాని యవి యే దేవతాగృహములో తెలియుట లేదు.

దేవతాయతనములు, చైత్యములు, చైత్యవృక్షములు పురమునకు
 వెలుపల నుండెడివి.

సాల్వుఁడు ద్వారకానగరముపై దండెత్తి వచ్చి “ద్వారవతి భేదింపనేరక
 దాని వెలిం బ్రతాప చైత్య దేవతాయతన వల్మీకంబుల వర్జించి సమతల
 వృద్ధేశంబున నిబిడంబుగా శిబిరసన్నివేశంబు చేసె” నట్లు వర్ణింపఁబడినది.

— నన్నయ. ఆరణ్య. 1-153

వర్ణయిత్వా శ్మశానాని దేవతాయతనాని చ॥

వల్మీకాం శ్రైత్యవృక్షైంచ తన్నివిష్ట మభూద్భలమ్॥ — వ్యా.భా. పన. 16-3

పూజాపద్ధతి : దేవతాయతనములకు - చైత్యములకు - చైత్యవృక్షములకు
 (ఆశ్వత్థవృక్షములకు) ప్రదక్షిణసమస్కారములు చేయు సంప్రదాయము
 పాఞ్చీనకాలమునుండియు నున్నది.

శుచిం దేశ మనడ్వాహం దేవగోష్ఠం చతుష్పథమ్ ।

బ్రాహ్మణం దార్మికం చైత్యం నిత్యం కుర్యాత్ ప్రదక్షిణమ్॥

— వ్యా.భా. శాంతి. 193-8*

జ్ఞానులకు, గురువులకు, వృద్ధులకు, దేవతలకు, తాపసులకు,
 కల్యాణకరమైన చైత్యవృక్షములకు, బ్రాహ్మణులకు నమస్కరించుచున్నావా?
 యని నారదుఁడు ధర్మరాజును ప్రశ్నించినాడు.

కచ్చిజ్ఞానీన్ గురూన్ వృద్ధాన్ దైవతాం స్తాపసాసపి ।

చైత్యాంశ్చ వృక్షైన్ కల్యాణాన్ బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యసి॥

— వ్యా.భా. సభా. 5-101**

ధర్మజుఁడన్నింటికి ‘ఔ’ నని తలయాచినాఁడు. కావున నింద్రప్రస్థ
 పురమునందు దేవతాపూజలు, చైత్యపూజలు జరుగుచుండెడివని చెప్పవచ్చును.

* పోల్చు :- వా.రా. ఆయోధ్య. 17-16

“చతుష్పథాత్ దేవసథం చైత్యాంశ్చాయతనాని చ ।

ప్రదక్షిణం పరిహరన్ జగమ స్మరతేః సుతః ॥

** పోల్చు :- వా.రా. ఆయోధ్య 100-61

“సుమనోధూపదీపనైవేద్యంబులుత్తమంబులగు పూజాసాధనంబు లని వానిఁగొని దేవతలఁ బూజింతురు.” —తిక్కన, ఆనుశాసనిక. 4-4

దేవ పూజార్థము పుష్పముల కొఱకు దేవాలయావరణములందు పూదోటలు పెంచుచుండిరి. అందలి పూవులు దేవపూజకే కాని తదితర శుభకార్యములకు పనికిరావు.

“విను దేవాలయమునఁ బితృవనమునఁ బుట్టు కసుమములు వలదు
వివాహంబునకును శాంతికపౌష్టికవనితాజనరంజనాది వర్తనములకున్”¹

దేవాలయాది పవిత్రస్థలములను శుచిగా నుంచుటకు కొన్ని నియములు పాటించబడుచుండెడివి.

దేవగృహముల కడ వీధిని గోవాటమునందు రచ్చకొట్టము పొంతన్
భూవర సస్యములను విష్ణావిస్మజన మొప్పదండ్రు చారిత్రవిదుల్.²

అశుచిపదముల దేవాలయములు మెట్టినవారు పాదరోగు లగుదురు.³

దేవళములందు దీపదానముచేసినచో నైశ్వర్యము గలుగును.

“ఒరు లిచ్చిన దీపం బవహరించి తత్పాతకమున నంధుండగు భూ
వర : గుడిపై లోపల గిరి దీపం బిడి విభూతికిన్ బాత్రమగున్”⁴

1. తిక్కన ఆనుశాసనిక. 4-4 = వ్యాఖ్యా. ఆను. 98-83

“న తు శృణాన సంభూతా దేవతాయతనోద్భవా ।

సంనయేత్ పుష్పయక్తేషు వివాహేషు రహాసు చ॥”

2. తిక్కన. ఆను. 4-93 = వ్యాఖ్యా. ఆను. 104-54 దాక్షిణాత్యప్రతి.

“దేవాలయేఽథ గోవుందే చైత్యే వసేషు విశ్రామే....”

3. తిక్కన. ఆను. 5-102 = వ్యాఖ్యా. ఆను. 145. దాక్షిణాత్యప్రతి.

“మనుజా దేవతాస్థానం స్వపాదై ర్భ్రంశయంత్యత....

పాదరోగై ర్భూవిదై ర్ధార్యంతే శ్వపదాదిభిః॥”

4. తిక్కన. ఆను. 4-21 = వ్యాఖ్యా. ఆను. 98-83

“గిరిపృపాతే గహనే చైత్యస్థానే చతుష్పథే ।

దీపదాతా భవేన్నిత్యం య ఇచ్చే ద్భూతిమాత్మనః॥”

గృహదేవతలు : మహాభారతకాలమున రాజులు నగరదేవతలనే కాక గృహదేవతలను గూడ పూజించుచుండిరి.

నగరదేవత లనఁగా నగరరక్షణార్థము నెలకొల్పఁబడిన దేవతలు. నేటికిని గృహదేవతల గుడు లున్నవి.

గృ హ దే వ త లనఁగా కులదేవతలు. ఇలు వేల్పులు.

యుద్ధానంతరము హస్తినాపురము ప్రవేశించిన ధర్మ రాజు ధృష్ట ద్యుతరాష్ట్రపురస్సరంబుగా నభ్యంతరనివాసంబు సాచ్చి, గృ హ దే వ త లం బూజించి, మగుడ బహిరంగబహుమికివచ్చి, న గ ర దే వ తా పూ జ లు సేయింపం దగువారలం బంచినాఁడు. " 1

'జర' బృహద్రథుని కులదేవత.

"వినయము విస్తరిల్ల గురువృద్ధజనాతిధివిప్రదేవతార్చన లొనరింతు" నని ధర్మవ్యాధుఁడు కౌశికునితో జెప్పినాఁడు. — ఎఱ్ఱన. అరణ్య. 5-34

దేవతాతిథిభృత్యానా మవశిష్టేన వర్తయే॥ — వ్యా.భా. వన. 201-22

ఇది గృహదేవతాపూజయే. అతని పూజామందిరము దేవతలనివాసస్థానము వలె నున్నది.

"దేవతాగృహసంకాశం దై వతైశ్చ సుపూజితమ్" — వ్యా.భా. వన. 214-5

దేవత లర్హకుసుమపూజావిధిఁ బ్రయ మంది జనుల కోర్కుల సఫలము గావింతురు.

తన యింటఁ గలుగు నన్నము మును దేవతలకు నివేద్యముగఁ జేసిన పిమ్మట తాను భుజింపవలయును.

ఈ విధముగా గృహదేవతలను బూజించిన గృహస్థులకు శుభములు గలుగును.

ఉపహారసమర్పకుఁడగు సుపురుషు గృహదై వతములు శుభములఁ గూర్చున్ నృపవర తత్కర్మరహితుఁ గృప లేక నితాంతవిఫలకృత్యున్ జేయున్॥

— తిక్కన. ఆను. 4-29

1. తిక్కన, శాంతి. 1-368 = వ్యా.భా. శాంతి. 38-14

ప్రవిశ్యాభ్యంతరం శ్రీమాన్ దైవతాన్యభిగమ్యైవ ।

పూజాయమాస రత్నైశ్చ గంధమాత్రైశ్చ సర్వశః ॥

దేవాలయాది పవిత్రస్థానములందు నివసించిన మనసున కేకాగ్రత కలుగు నని వ్యాసమహర్షి శుకున కుపదేశించినాడు.

మన నేకాగ్రతఁ బొందఁ జేయఁ జననమ్మర్దంబు వర్జించి శూన్యనికేతాద్రిగుహావివిక్త వనదేవాగార ముఖ్యంబులైన నివాసంబుల నుండఁగా వలయు¹, దన్ మన్నించినన్ గీడు సేసిన హర్షంబు నమర్షమున్ హృదయమున్ జెందింపఁ కక్షభుక్తడై.

యుద్ధానంతరము హతపుత్రుడైన ధృతరాష్ట్రుడు పుణ్యకార్యములు సేయుచు 'గుళ్ళుజెఱువులుగట్టించె.' — తిక్కన. ఆశ్రమవాస. 1.7

ఈ విధమయిన వర్ణనముల వలన మహాభారతకాలమున భారతదేశము నందు దేవాలయచైత్యాది నిర్మాణములు జరుగుచున్నట్లు తెలియుచున్నది.

కాని యుగసంధులందు, యుగాంతసమయములందు దేవతాపూజలయం దనాదరము గలుగుచుండు నని చెప్పఁబడినది.

త్రేతాద్వాపర సంధికాలమునందు

“యా గ ము ల్ దే వ తా పూ జ లు నెడలంగ భూసుర ప్రముఖములైన వర్ణములు చొప్పుదప్పు” ననియు,²

దేవాలయములం ది న ప గ ం ట లు మ్రోగుచుండు ననియు³ వర్ణింపఁబడినది.

కలియుగంబున ధర్మంబు పాదమాత్రావశిష్టంబయి యుండునపుడు,

“దేవతాయతనంబులున్ జగతీసురావసథంబులున్

పావనాశ్రమభూములున్ జెడి పాడగున్” -

ని మార్కండేయుఁడు ధర్మరాజునకుఁ జెప్పినాడు. — ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య.

. తిక్కన. శాంతి. 5-121 = వ్యాభా. శాంతి. 240-8

శూన్యా గిరిగుహాశ్చైవ దేవతాయతనాని చ ।

శూన్యాగారాణిచై కాగో నివాసార్థ ముపాశ్రయేత్ ॥

. తిక్కన. శాంతి. 3-289

. వ్యాభా. శాంతి. 141-32

ఉలుకపక్షిధ్వనిభి ర్దేవతాయతనైర్ వృతమ్ ।

బోహుంటాపరిష్కారం శ్వయూభపరివారితమ్ ॥

కలియుగమునందు ప్రజలు దేవతా విగ్రహపూజలు వర్జించి
 ఏడూకచిహ్నములను పూజింతు రనియు, దేవతాయతనచైత్యము లందును,
 నాగాలయములయందును ఏడూకచిహ్నము లుంపబడు ననియు, భూమి
 దేవతా గృహములతో నలంకరింపబడ దనియు వ్యాసభారతము నందు
 వర్ణింపబడినది.

ఏడూకాన్! పూజయిష్యంతి వర్జయిష్యంతి దేవతాః ॥....*

దేవస్థానేషు చైత్యేషు నాగానామాలయేషు చ

ఏడూకచిహ్నాని పృథివీ న దేవగృహభూషితా॥

—వ్యా.భా. వన. 190. 65-66

యుగాంతమునందు విష్ణుఁడు కల్కాత్మ కుండయి జనియించి
 ధర్మమును పునరుద్ధరించును.

కృతయుగము పాప్తించినపు డెల్లదేశములు

“ఆరామ వ్రజచైత్యసదృవన దేవగార సౌమ్యంబులై” యొప్పురును 2

ఈ వర్ణనములను బట్టి భారతరామాయణకాలములందే కాక
 కృతయుగము నుండియు లోకమునందు దేవతాయతన చైత్య తడాగి
 పూర్తశిల్పము లుండెడి వనియు తెలియుచున్నది.

కలియుగము నందలి చెడిపోయినను, వాని స్థానమునందు ఏడూకాది
 నిర్మాణములు చోటుచేసికొనుచున్నవి.

సమస్తనిర్మాణకార్యములు చేయువారు సంకృతులే. శిల్పాచార్యులే.

1. ఏడూకాన్ : అన్యంతాని కుడ్యాని — సీలకంఠ

ఏడూకము, ఏడుకము = లోపల ఎముకలుపెట్టికట్టినగోడ, బౌద్ధాలయము (సూ.ని.)

బుద్ధేహిక = A temple in which relics of Buddha are preserved.

(= Chaitya)

— Monier Williams.

* “లోగ్ హడ్డీ జడీ హుకా దీవారోంకో తో పూజాకరేంగే

బార్ దేవవిగ్రహోంకో త్యాగ్ దేంగే” — రామనారాయణదత్త

— (చూడు : శ్రీమహాభారతము . గీతాపెస్)

2. ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 4-313 = వ్యా.భా. వన. 191-8

“ఆరామాశ్చ చైత్యాశ్చ తటాకావనధాస్తథా॥

పుష్కరిణ్యాశ్చ వివిధా దేవతాయతనాని చ ।

యజ్ఞక్రియాశ్చ వివిధా భవిష్యంతి కృతే యగే॥”

దేవాలయ నిర్మాణపద్ధతులు

వైదికయుగమునందలి యాగశాలయే రామాయణ భారతేతిహాసకాలమున దేవాలయముగా పరివర్తన చెందినది. ¹

యజ్ఞాయతనమే దేవాలయ నిర్మాణమునకు మూలము. యజ్ఞవేదికలను చితి - చయన - స్తూపము లనియు నందురు. దేవాలయ నిర్మాణమునకు ఈ వేదికా పద్ధతియే మూల మని వైదికస్తూపచితుల నుండియే జైన బౌద్ధుల స్తూప చైత్య విహారాదినిర్మాణము లవతరించిన వని భారతీయవిద్వాంసులు నిరణయించినారు. ²

అత్యంత ప్రాచీనకాలమున వృజులు చతురస్రాకృతి గల వేదికలపై నేదే నొక వృత్తిక నుంచి దాని నిష్పదైవముగా భావించి పూజించు చుండిరి యక్షసదములు నాగాలయములు నిట్టివే. ³

ఋగ్వేదమునందు 'యక్షసదము' పేర్కొనఁబడినది.

మా కస్య యక్షం సద మిద్ధురః ॥

—ఋ. 4.3-13

మహాభారతకాలమున నాగాలయములున్నవి.

అర్జునుఁడు మట్టితో నొక స్తంధిలము - వేదికను - నిర్మించి, దానిని శివునిగా భావించి మాల్యాదులతో పూజించినాఁడు.

మృణ్మయం స్థండిలం కృత్వా మాల్యేనాపూజయద్భవం॥

—వా.భా. వన. 39-1

ఇవి యన్నియు నాచ్ఛాదనలేని బహిరంగపూజా స్థానములు.

కొంతకాలము తరువాత ఆచ్ఛాదనము, స్తంభములు, ప్రాకారములు చిన్నచిన్న గుడులు నిర్మింపఁబడినవి.

1. Swami Harshananda : All about HINDU TEMPLES

"The view that the Yaga Sala of the Vedic Period gradually metamorphosed into temples by the epic period owing to the influence of the cults of devotion, is widely accepted."

2. గడియారం రామకృష్ణశర్మ : మన వాస్తుసంపద

—ః

3. Cf :- Vasudeva S Agrawala : Evolution of the HINDU TEMPLES and other essays.

ఈ దేవాలయములు దారుమయములు, మృణ్మయములు నగుటవలన నవి కాలగర్భమునందు కలిసిపోయినవి. మిగిలిన దారు నిర్మితదేవాలయములు కొన్ని హిమాలయ ప్రాంతమునందు మలబారుతీరమునందు సున్నవి.

ఆనంతరకాలమున నిర్మింపఁబడిన గుహాలయములు, ఇటుకలతోను, శిలలతోను నిర్మింపఁబడిన దేవాలయములు కొన్ని నేటికిని నిలిచియున్నవి. ¹

స్థాపత్యకళ : క్రమవికాసము

వాస్తుశిల్పకళాకలితమైన దేవాలయనిర్మాణము క్రీ. శ. ప్రథమ శతాబ్ది యందు ప్రారంభమయినది.

గర్భగృహము, అచ్చాదనము, ప్రాకారకుడ్యములు, మండపములు గల గుప్తకాలపుదేవమందిర మొకటి సాంచి యందున్నది.

గుప్తకాలమున పాగ్రంభదశయందున్న స్థాపత్యకళ క్రమవికాసము పొంది సర్వాలంకారశోభితమయిన దేవాలయము రూపుదిద్దు కొన్నది. ²

భారతీయ శిల్పులు మతదృష్టితో వాస్తునిర్మాణమునకు అవసరమైన సూత్రములు విధించినారు. వీనిని అర్థరహితము లని త్రోసివేయరాదు. అవి మానవ కల్యాణమును, ఆరోగ్య భాగ్యములను దృష్టియందుంచుకొని నిర్వచింపఁబడినవి. ³

దేవాలయనిర్మాణమునకు ముందు జలపూర్ణమయిన సలిలాశయమును, ఆరామమును నిర్మింపవలె నని బృహత్సంహిత యందుఁ బెప్పఁబడినది. ⁴

కృత్వా ప్రభూతసలిల మారామాన్ వినివేశ్య చ ।

దేవతాయతనం కుర్యాద్ యశోధర్మాభివృద్ధయే ॥

— బృహత్సంహిత. 56-1*

-
1. Swami Harshananda : All about HINDU TEMPLES
 2. Vasudeva S Agrawala : Evolution of the HINDU TEMPLE and other essays.
 3. గడియారం రామకృష్ణశర్మ : మన వాస్తుసంపద. — పు. 15.
 4. చూడు:- డా॥ పోతుకూచి సుబ్బిహ్మణ్యకావ్యి : భారతీయ దేవాలయము—పు. 47.
- * పోల్చు - విష్ణుధర్మోత్తరము - పృతిష్ఠాపరీక్షము

స్థపతి స్థాపకులు

దేవాలయ నిర్మాణము నందు స్థపతి స్థాపకులు ప్రధానపాత్రవహింతురు.

దేవాలయమును నిర్మింపఁదలఁచు యజమానుఁడు - ధర్మకర్త - ముందుగా శిల్పశాస్త్రకోవిదుఁడు, శిల్పక్రియా దక్షుఁడు నగు శిల్పాచార్యుని స్థపతిగను, వాస్తుపూజాది సమస్త వాస్తుకర్మల నెనరించుటయందు సమర్థుడై యాచార్యస్థాన మలంకరింపఁదగిన శిల్పాగమశాస్త్రవేత్తను స్థాపకునిగను ఎంచుకొనవలెను.*

యజమానుఁడు ముందుగా నాలయ నిర్మాణకార్యక్రమ పర్యవేక్షణార్థ మొక సద్బ్రాహ్మణుని స్థాపకునిగా - ఆచార్యునిగా - ఎంచుకొనవలయు ననియు నాస్థాపకుఁడు శిల్పముఖ్యునొకనిని స్థపతిగా నిర్ణయించి యాలయనిర్మాణ కార్యమునందు నియమించు ననియు స్థపతి స్థాపకులు సమానగౌరవ ప్రతిపత్తులు గలవారనియు హర్దానందస్వామి వ్రాసినారు.¹

ఎట్లైన నేమి? దేవాలయనిర్మాణమునకు స్థపతి స్థాపకు లిరువురు నవసరమని స్పష్టమగుచున్నది.

* Cf :- 1 Stella Kramrishch : HINDU TEMPLE —p. 10.

"First a Sthapati is to be selected - one well-versed in Silpa-sastras, similarly a Stapaka also. Knowing the Silpasashtra and possessing all the qualifications of an Acharya, being selected by the patron, he should perform the architectural rites. (Vastu-karma)

2. V. S Agrawala : Evolution of Hindu Temple and other essays. —p. 13,

1. Swami Harshananda : All about HINDU TEMPLES —p 16.

"The Yajamana (lit. the sacrificer, here, the financier and builder) must first choose a proper guide or Sthapaka or Acharya for overall guidance and supervision. This Acharya must be an expert in art and architecture and rituals. The Acharya then chooses the Sthapati (Chief architect) and put him in charge of the whole construction. The Sthapati commands a status and respect equal to that of the Acharya

స్థపతి యన శిల్పిముఖ్యుడు. అలయనిర్మాత.

స్థాపకుడన విగ్రహ ప్రతిష్ఠాపకుడు. వాస్తుపూజాది పృతిష్ఠాంతము వాస్తుకర్మలయందు స్థపతికి సహాయపడు శిల్పిచారుడు. (Architect-Preist)¹

శ్రీ వాసుదేవ యన్. అగ్రవాలా యిట్లు వివరించినాడు.

దేవాలయములు నిర్మించు శిల్పిని స్థపతి యందురు. అతడు వాస్తుశిల్ప జ్యోతిషగణితాదిబహుశాస్త్రవేత్తయై ప్రజ్ఞాన్వితుడై యుండవలయును.

శిల్పులలో నగ్రగణ్యుడగు స్థపతిని విశ్వకర్మ యనియు నందురు. సూత్రగ్రాహి, సూత్రధారుడు, తక్షకుడు, వర్తకి యను నలువురు శిల్పులు స్థపతికి సహాయకులుగా నుందురు. ఈ నలువురపై పర్యవేక్షణము చేయుచు నాచార్యస్థాన మలంకరింపఁదగిన శిల్పశాస్త్రజ్ఞుని స్థాపకుడందురు.²

1. P. K Acharya : An Encyclopaedia of HINDU ARCHITECTURE — p. 512.

Sthapati : The Chief Architect, the master builder.

Sthapaka : One who installs, actual worker, perhaps the principal assistant to the Chief architect (sthapati) not the master who is called Karta.

2. V. S Agrawala : Evolution of HINDU TEMPLE and other essays. — p. 13.

"The Architect should have the knowledge of the Science or Architecture (Vastusastra) and other sciences like Mathematics Astronomy and of other various arts and crafts. The perfect architect should possess immediate intuition, a readiness of judgment (prajna)...

"The architect is the foremost of the craftsmen or silpins. He is called Viswakarma. His other assistants are Sutradhara, Takshaka and Vardaki, i.e., the surveyor, sculptor, and builder plasterer-painter, over and above these four there is the architect-priest called Sthapaka who has the qualifications of Acharya or Guru.

చూడు :- దాక్షరు పోతుకూచి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి

భారతీయ దేవాలయము. — పు. 23

“వాస్తుమండలము ననుసరించి యాలయమును నిర్మించు శిల్పిని స్థపతి యందురు. ఇతనికి విశ్వకర్మ యని కారకుఁ డని పేర్లున్నవి. ఇతనికి తోడ్పడు వారిలో సూత్రగ్రాహి, తక్షకుఁడు, వర్ధకి ముఖ్యులు.”¹

స్థపత్యాది శిల్పుల లక్షణములు శిల్పశాస్త్రము లిట్లు వివరించుచున్నవి.

స్థపతిః సర్వశాస్త్రజ్ఞః సూత్రగ్రాహీ తు సూత్రధృత్ ।

వర్ధకిర్ మానకర్మజ్ఞ స్తక్షణాత్ తక్షకః స్మృతః ॥

స్థపతిః స్థాపనాచార్యో వేదవిద్వాప్తషారగః ।

స్థాపనాధిపతిర్యస్మాత్ తస్మాత్ స్థపతి రుచ్యతే॥

స్థపతేశ్చాజ్ఞయా సర్వే సూత్రగ్రాహోదయః సదా ।

కుర్వంతి శాస్త్రదృష్టేన వస్తువాస్తు ప్రయత్నతః ।

ఆచార్యలక్షణై ర్యుక్తైః స్థపతి రిత్యభిధీయతే॥

సూత్రజ్ఞః సూత్రగ్రాహీ చ రేఖాజ్ఞః శాస్త్రవిత్తమః ।

శ్రుతజ్ఞ సూత్రగ్రాహీ చ శిల్పశాస్త్రవిదుత్తమః ।

విచారజ్ఞః శ్రుతజ్ఞశ్చ చిత్రకర్మా చ వర్ధకీ ।

తక్షణికర్మవిత్ ప్రాజ్ఞ స్తక్షకః పరికీర్తితః ॥

—మానసార : ఆ 2 21-32*

1, డా॥ పోతుకూచి సుబ్బిహ్మణ్యశాస్త్రి - మన దేవాలయములు

* Cf :- 1) INDIAN ARCHITECTURE -ed. by M .A. Ananthalwar
Vol : I part VI. Book I p. 41.

2) Prasanna Kumar Acharya

— Manasara.

‘The Sthapati is in rank the Director General and the Consulting Architect.

[Manasara — 2-21].

“The Sthapati must be well-versed in all Sciences.

స్థపతిః సర్వశాస్త్రజ్ఞః ।

— [M. 2-24]

“He must have all the qualifications of a Supreme Director.

—[Acharya. M -2-31]

“The Sutragrahin also should have the general knowledge of all the Sciences and Vedas. But he must be an expert in measuring accurately and make a special study of drawing. Vardhaki also should have the general knowledge of the Vedas and Practical Sciences.

The Takshaka must be an expert in his own work i.e., carpentry.

వేదవేత్తయు సకలశాస్త్రపారంగతుఁడు నగు స్థపతి దేవాలయములు నిర్మించుటయందే కాక వివిధదేవతామూర్తులను నిర్మించి స్థాపింపగల యాచార్యుఁడై యుండవలెను. స్థపతి యాజ్ఞానుసారమే తక్కిన శిల్పులు శాస్త్ర ప్రకారము తమతమ శిల్పకార్యములు నిర్వహింతురు. ఆచార్యపీఠమలంకరించుటకుఁ గావలసిన సమస్తలక్షణములు గల శిల్పినే స్థపతి యందురు.

స్థపతి, సూత్రగ్రహి. వర్తకి, తక్షకుఁడు నను నలువురు శిల్పులలో స్థపతి యజ్ఞవర్కవేక్షకుఁడగు బ్రహ్మవంటివాఁడు.¹ వైదికయజ్ఞనిర్వహణమున కవసరమగు హోత, అధ్వర్యుఁడు. ఉద్గాత, బ్రహ్మ యను నలువురు ఋత్విక్కులలో బ్రహ్మ అధర్వణవేదావేత్త. మంత్ర తంత్రక్రియాదక్షుఁడగు శిల్పాచార్యుఁడును అధర్వణవేదవేత్తయే.²

ప్రాచీనకాలమున పురోహితుఁడే శిల్పాచార్యుఁడై యుండవచ్చు ననియు నాతఁడే యాత్మేద్ధీపనముతో - సద్యఃస్ఫూర్తితో - దేవతా పృథి మాది పూజా వస్తువులు సృష్టించి యుండు ననియు టి. యన్. శ్రీనివాసన్ అభిప్రాయపడినాడు.³

1. Cf :- V. S. Pramara : Study of Indian Architecture - Proceedings of the workshop in History of Art - 1977. (p. 131)

2. Cf :- 1) P. K. Acharya - Mahasara I quoted in.

"The ART OF INDIAN ASIA" compiled and edited by Joseph Cambell. —p. 320 -Pantheon Books.

"The artificer should understand Atharvaveda the thirty two craftmanuals (Silpa Sastras) and the Vedic mantras by which the dieties are invoked. He should be one who wears the sacred thread (i.e, he should be a member of one of the upper Twice-born class), a necklase of holy bead and on his finger a ring of sacred Kusa grass in the worship of God.

2) Kewal Motwani : INDIA; A Synthesis of Cultures. -p. 88'

3. Cf :- T. N Srinivasan : A Hand Book of South Indian Images. — p. 119.

"If is probable that in the early periods of Indian art, the priest himself was the artist and brought the inspiration and fecundation of the soul to the making of sacred objects of worship."

అథ ర్వణుండయిన శిల్పిబ్రాహ్మణుడే దేవతామూర్తినిర్మాతయు పురోహితుడునునై యుండు నని చెప్పిన మిక్కిలి సమంజసముగానుండును.

అనంతర కాలమున నానావిధశిల్పకార్యభారవహుండయిన స్థపతికి సహాయకులుగా స్థాపకాచార్యులు వచ్చియుండురు.

స్థపతి, స్థాపకుడు, ఆచార్యుడు - అనువారు విశ్వకర్మకుతోత్పన్నులు

స్థపతిః స్థాపకశ్చైవ ఆచార్యో విశ్వకర్మణః ॥

—స్కాందపురాణ. వాగరథంధ.*

మహాభారతకాలమున వాస్తువిద్యావిగారదులు, పాక్ష్యాలు, యజ్ఞశిల్ప క్రియాదక్షులు నగు స్థపతులే కాక దేవకర్మకృత్తులు గలరు.

..... కారవః శిల్పినస్తథా ।

దేవకర్మకృతశ్చైవ యతః కామేన కర్మసు ॥

—వ్యాఖ. శాంతి. 167-32

కారు వన నూతనసృష్టి చేయగల శిల్పకళాకారుడు. స్థపతి. 1

శిల్పి యన చిత్రలేఖనాదిశిల్పకారుడు. 2

దేవకర్మకృత్తు దేవతావిగ్రహస్థాపనపూజనాది దేవకార్యములు చేయువాడు. స్థాపకుడు.

దేవాలయనిర్మాణమునకు మూలము యజ్ఞకాలాయజ్ఞవేదికలే కావున మహాభారతకాలమునందు యజ్ఞశిల్పప్రవీణులైన స్థపతులు - శిల్పాచార్యులు - దేవాలయాదులు నిర్మించుచుండి రనియు ప్రతిమాకారులు విగ్రహములు రచించుచుండిరనియు దేవకర్మకృత్తులు దేవతావిగ్రహ ప్రతిష్ఠలుచేసి, పూజాకార్యములు నిర్వహించుచుండి రనియు, వీరెల్లరు విశ్వకర్మవంశజులైన శిల్పిబ్రాహ్మణులే యనియుఁ జెప్పవచ్చును.

* చూడు :- 1) జి. జ్ఞానానంద - శ్రీ విశ్వకర్మాన్వయ పృథీపిక -

(కన్నడ భాషానువాదము - డిపిక) పు. 100

“స్థపతి స్థాపక ఆచార్య ఇవరైల్ల హ విశ్వకర్మనవదు”

2) D' N. Sukla : SILPASASTRA.

—p. 267.

“Visvakarma is a proper name not only of the Great Architect the Divine Architect but every Sthapati is descended from Visvakarma”

1 చూడు - డా॥ శోభిరాం : శ్రీమదాంధ్రమహాభారత శిల్పకళాదర్శనము

ప్రథమభాగము. పు. 11-16

పరమాత్మ స్వరూపము

న సాదృశ్యే తిష్ఠతి రూప మన్య న చక్షిషా పశ్యతి కశ్చిదేనం ।

మనీషయాథో మనసా హృదా చ యఏనం విదు రమృతాస్తే భవంతి॥

— వ్యా భా. ఉద్యోగ. 48-౧*

పరమాత్మరూప మిట్లుండు నని చెప్పజాలము. దాని కొక సాదృశ్యము లేదు. వాని నెవ్వరును చర్మచక్షువులతోఁ గాంచలేరు నిశ్చలబుద్ధితో మనసు నందు, హృదయము నందు వాని నెఱుంగు నట్టివారు అమృత స్వరూపు లగుదురు.

ఇది నిర్గుణోపాసన. నిరాకారుఁ డగు పరమేశ్వరుని తమ హృదయము లందు దర్శించి తరించుటకు యోగి పుంగవులకు సాధ్యమగును గాని తదితరులకు సాధ్యముకాదు.

దేహమే దేవాలయము. అందలి జీవుడే దేవుఁడు. అజ్ఞానమును నిర్మాల్యమును వదలి అతడే - నేనను నాత్మజ్ఞానముతో పరమాత్ముని పూజింపవలె నని యుపనిషత్తులు చెప్పుచున్నవి.

దేహో దేవాలయః ప్రోక్తో జీవో దేవః సనాతనః ।

త్యజే దజ్ఞాననిర్మాల్యం సోఽహం భావేన పూజయేత్॥

— స్కందోపనిషత్ **

ఈ విధముగా పరమాత్ముని పూజింపజాలని సామాన్య మానవునకు తరణోపాయము సగుణోపాసనమే.

“సగుణోపాసనయందు జీవాత్మ పరమాత్మలకుఁ గల సంబంధమును అభ్యాస మొనరించునపుడు చిత్తవృత్తుల ననుసరించి అధికారభేదము లుండక తప్పదు. అందువలననే విగ్రహారాధకునిలో నున్న అన్నమయ ప్రాణమయ మనోమయ విజ్ఞానమయ అనందమయ కోశములను ఉత్తరోత్తరసాక్షాత్కారము చేసికొనుటకై మన శిల్పరీతులు ఉదయించినవి”¹

* పోల్చు : కఠోపనిషత్తు 5-9-3;

— శ్వేతాశ్వతరోపనిషత్. 4-20.

** Cf :- D. N. Sukla : SILPASASTRA.

— p. 2౩2.

“God is the spirit immanent in the Universe and temple is His Abode.”

“Every part of the temple architecture is an illustration of this organic theory corroborating the truth that God and His Temple correspond to soul and human body.”

1,2. గడియారం రామకృష్ణశర్మ : మన వాస్తుసంపద.

పుట. 13.

అంధ్రప్రదేశ్ లలితకళా అకాడమీ పబ్లికేషన్.

సగుణోపాసనము : మూర్తికల్పనము

ఏకం చ భగవంతం తే నానారూప మకల్పయన్ ।

అత్మనః ప్రతిరూపాణి రూపాణ్యథ మహాత్మనః ॥

—వ్యాఖ. కర్ణ: 33-51

భగవంతుడగు శివుఁ డెక్కడఁడే యైనను దేవతలు తమ భావనాశక్తి ననుసరించి యనేకరూపములు కల్పించి పరమాత్మునందు తమతమ ప్రతిబింబములు దర్శించిరి.

శివునకు బహురూపుఁడు, విశ్వరూపుఁడు - అను నామములున్నవి.

భగవానుఁడు భక్తజనులకు తత్తద్బావనానురూప మగు రూపమున దర్శన మిచ్చుచుండును.

యో యో యాం యాం తనుం భక్తః శ్రద్ధయార్చిత మిచ్ఛతి ।

తస్య తస్మాచలాం శ్రద్ధాం తామేవ విదదామ్యహమ్ ॥

—భగవద్గీత. 7.21*

“ఏయే భక్తుఁ డేయే దేవతామూర్తిని శ్రద్ధాసక్తులతో నర్చింపఁగోరు చున్నాడో వానివాని శ్రద్ధాసక్తు లాయాదేవతానురూపమునం దచంచలముగా నిలిచియుండు నట్లు నేను చేయుదు”నని శ్రీకృష్ణభగవానుఁడు చెప్పుచున్నాడు.

శ్రద్ధతో నర్చించుట యనగా వివిధద్రవ్యములతో నిర్మింపఁ బడిన దేవతామూర్తుల, నాయా దేవతామంత్రజపధ్యాన పూజావిధానముల ననుసరించి పూజించుట ¹

పరమేశ్వరధ్యానమునకు యోగమునకు ప్రతిమ ప్రధాన సాధనము. అది భగవంతునిపై దృష్టిని కేంద్రీకరించుటకు సాధకునకు సహాయకారిగా నుండును

ధ్యానయోగస్యసంసిద్ధ్యై ప్రతిమా లక్షణం స్మృతమ్ ॥

—కుక్కసీతి. 4-4-148

ఈ రహస్యము నెఱిగిన శిల్పిబ్రహ్మ లోకహితార్థము దేవతామూర్తి కల్పనము చేసినాఁడు.

శిల్పినా కల్పితం దై వం శిల్పిబ్రహ్మమయం జగత్ ॥ —మయమతము

1. చూడు :- వ్యాఖ. భీష్మ. 31-21 (గీత 7.21) వ్యాఖ్యానసహితము

ప్రతిమాశిల్పము

భారతదేశమునందు విగ్రహారాధన మనాదిగా నున్నది.

మొహంజదారో-హరప్పా శిథిలములం దుపలభ్యమైన కళాఖండములను బట్టి సింధుసభ్యతాసమాజమునందు శివలింగపూజయు మాతృదేవతారాధనము నున్నట్లు తెలియుచున్నది.

ఋగ్వేదమునందు ప్రతిమారచనమును సూచించు మంత్రము లున్నవి.

కాసీత్ ప్రమా ప్రతిమా కిం నిదానమ్॥ —ఋగ్వేద. 10.130-3

ఇటు ప్రమ యన ప్రమాణ మనియు, ప్ర తి మా యన దేవత యనియు వివరింపబడినది.

ఒ కా నో క శి ల్పి యింద్రదేవతా ప్రతీకనో పృతిమనో రచించి దానిని పూజార్థము పదిధేనువుల కద్దె కీయఁజూచుచున్నట్లు మఱియొక మంత్రము వలన స్పష్ట మగుచున్నది.

క ఇమం దశభి ర్మమేంద్రం క్రీణాతి ధేనుభిః ।

యదా వృత్రాణి జంఘన దధై సం మే ఘనర్షదత్॥ —ఋగ్వేదము. 4.24-10

(నా యింద్రుని - ఇంద్రప్రతిమను - పదిధేనువు లిచ్చి యెవఁడు కొనును ? శత్రుసంహారానంతర మతఁడు నా యింద్రుని నాకు తిరిగి యిచ్చివేయవలెను)

దేవశిల్పియగు విశ్వకర్మయే ప్రప్రథమ ప్రతిమాకారకుఁడు, ప్రతిమా స్థాపకుఁడు నని డా॥ ద్విజేంద్రలాల్ శుక్లా వక్కాబించినాడు.

విశ్వకర్మా వ ఆదిత్యై రుత్త రిత ఉపదధతామ్ ।

త్వష్టా వో రూపై రుపరిష్టా దుపదధతామ్॥ -తైత్తిరీయారణ్యకము. 1-20-1

అద్యార్థకళాకారుఁడు, దేవస్థపతియు నగు విశ్వకర్మ నీ కొఱకు సూర్య పృతిమను స్థాపించుఁగాక.¹ త్వష్టను గూర్చియు నిట్టి యభ్యుత్పన్నము గలదు.

కశ్యప బ్రహ్మర్షికృతమగు 'కాశ్యపశిల్ప'మను శిల్పశాస్త్రగ్రంథము నందు ప్రతిమారచనాస్థాపనాదివిధానము లున్నవి.

దీనినిబట్టి ప్రాచీనకాలమున విశ్వకర్మ, త్వష్ట, కశ్యపమహర్షి మున్నగు శిల్పాచార్యులు ప్రతిమాశాస్త్రవేత్త లయినట్లు తెలియుచున్నది.²

1, 2. చూడు :- డా॥ ద్విజేంద్రలాల్ శుక్లా 'భారతీయవాక్యశాస్త్ర - పృతిమావిజ్ఞాన'

"విశ్వకర్మా - దేవస్థపతి ఆది ఆర్యకళాకార్ - తేరేభయే సూర్య ప్రతిమా ప్రత్యుపస్థాపితకరే"

ఇంద్రోత్సవము : ప్రతికపూజ

చేదిభూనాథుడయిన వసురాజు తప మొనరించుచుండగా నింద్రుడు వచ్చి, వాని తపంబునకు మెచ్చి, దుష్టనిగ్రహ శిష్టపరి పాలనక్షమంబైన యొక్క వేణు యుష్టి నిచ్చిన, నవ్వసువును దనకు చిహ్నంబుగా నవ్వేణు యుష్టి మహావిభవంబు మెఱయ నేఁటెట నింద్రోత్సవంబును నుత్సవంబు చేయుచు నీశ్వరునకు నింద్రాదిదేవతలకు సతిప్రీతి సేసె నది మొదలుగా రాజు లెల్లం బ్రతినంవత్సరంబు నింద్రోత్సవంబు సేయుచుండుదురు.

ఘనముగ నయ్యంద్రోత్సవ మొనరించు మహిషతులకు నొగి నాయు ర్వ ర్థనము నగుఁ బెరుగు సంతతి యనవరతము ధరణిఁబ్రజకు నభివృద్ధి యగున్.

—నన్నయ, భార. అది. 3-24-25

ఇంద్రోత్సవము చేయు పద్ధతి మూలమునందు వర్ణింపఁబడినది.

యష్టిం చ వైణవీం తన్మై దదౌ వృత్రనిషాదనః ।

ఇష్టప్రదాన¹ ముద్దిశ్య శిష్టానాం ప్రీతిపాదిసిమ్ ॥ 17

తస్యాః శక్రస్య పూజార్థం² భూమౌ భూమివతి స్తదా ।

ప్రవేశం కారయామాన గతే సంవత్సరే తదా ॥ 18

తతః ప్రభృతి చాద్యాపి యష్టేః షితివసత్తమైః ।

ప్రవేశః క్రియతే రాజన్యథా తేన ప్రవర్తితః ॥ 19

అపరేద్యుః స్తత స్తస్యాః క్రియతేఽత్యుచ్చ్రయో నృపైః ।

అలంకృతాయాః పిటకై ర్గంధమాల్యైశ్చ భూషితైః ॥ 20*

మాల్యదామపరిషిప్తా విధివత్ క్రియతేఽపి చ ।

భగవాన్ పూజ్యతే చాత్రీ హంసరూపేణ చేశ్వరః ॥ 21

1. ఇష్టప్రదానం ప్రీతిదాన ముద్దిశ్య యష్టిం దదౌ ॥ 17

2. శక్రస్య పూజార్థం మానార్థం తస్యాః యష్టేః ॥ 18

* అపరేద్యుః ప్రీతివస ద్వితియనంవత్సరాదౌ । ఆత్యుచ్చ్రయ షిర్ధ్వం స్థాపనమ్

పిటకైః మంజూషాయా పైర్వత్తమయైః కోశైః యద్యా

కాంచామివ పిటకాః స్వర్ణాదిమయా వేషకా

పేట్య ఇతిభాషాయాం ప్రసిద్ధా గ్రాహ్యః ॥

—నీలకంఠ, చిత్రకాలాపరితి.

పిటకః పేటకః మంజూషాథ విహంగికా - ఇత్యమరః ॥

ఉపరిచరవసు వింద్రుఁ డెసఁగిన వేణుయష్టిని ఇంద్రప్రతీకగా భూమిపయి స్థాపించి పూజించినాడు. వాని ననుసరించి లోకమునందలి రాజు లెల్లరు నింద్రధ్వజపూజ చేయఁదొడఁగిరి.

ప్రతినవత్సరాదిని ఇంద్రప్రతీకయగు నా వేణుయష్టిని వివిధ వస్త్రములతోను, గంధమాల్యదులతోను పెక్కువేటలుగల స్వర్ణహారములతోను, భూషణములతోను అలంకరించి పూజించి యింద్రధ్వజోత్థానము చేయుదురు. ఇంద్రుఁడు హంసరూపమున వచ్చి యా పూజ లందుకొనును.

చక్కగా నలంకరింపఁబడిన యెత్తైన వెదురుగడను త్యాళ్లతో గట్టి పైకెత్తి నిలఁబెట్టుటనే యింద్రధ్వజోత్థాన మందురు. రజ్జుబద్ధమయిన యీ ధ్వజమునకు యంత్రధ్వజ మనియు పేరు. రజ్జుబంధ (యంత్ర) నిర్ముక్త మయినపు డది పడిపోవును.

వ్యాసభారతము నందలి యింద్రధ్వజోపమానముల వలన నీ యెల్ల విషయములు విశదమగుచున్నవి.

పరస్పరాశ్లిష్టశాఖైః పాదపైః కుసుమాన్వితైః ।

ఆశోభయత వనం తత్ తు మహేంద్రధ్వజసన్నిభైః ॥ —ఆది, 70.14

ఇంద్రకేతురివోత్థాయ సర్వాభరణభూషితః ।

ఇంద్రవీర్య సమః కృష్ణః సంవిష్టో మాభ్యభాషత॥ —ఉద్యోగ. 59.25

స పపాత హతో రాజన్ వసుధా మసునాదయన్ ।

ఇంద్రధ్వజ ఇవోత్సృష్టో యంత్రనిర్ముక్త బంధనః ॥ —ద్రోణ. 93.59*

ఉపరిచరవసువే యింద్రధ్వజపూజావిధానమున కాద్యప్రవర్తకుఁడు పాశ్చాత్య దేశములందు పాటింపఁబడు శక్రధ్వజోత్థానము వంటి వసంతోత్సవములకు (May Pole) సైత మతఁడే మూలమై యుండవచ్చును.¹

* పోల్ :— చార్మిక రామాయణము — ఆయోధ్య. 77 9

1, Cf :- V. Venkatachalam Iyer . Notes on a study of the Preliminary chapters of the Mahabharata —P. 347

“...Uparichara Vasu started the cult of INDRADHWAJA (the May Pole of some European countries.) The DUD of Egypt—a cult which according to some scholars had its origin in the days of the Polestar worship.”

మహాకవికాళిదాసు క్రొత్తగా రాజ్యమునకు వచ్చిన రఘు మహారాజు యొక్క నవాభ్యుదయమును ఇంద్రధ్వజోత్థానముతో పోల్చినాడు.

పురుహూత ధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనపంక్తయః ।

నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యో ననందుః స ప్రజాః ప్రజాః ॥ —రఘువంశ. 4-3

చతురస్రాకృతి గల శక్రధ్వజమును రాజద్వారమునందు ప్రతిష్ఠించినచో ప్రజలకు సౌఖ్యము కలుగు ననియు, దానిని రథము పయి నూరేగించిన రాజుల రాజ్యములో పర్జన్యుడు సకాలములో వర్షించు ననియు భవిష్యత్తర పురాణమునందు జెప్పబడినది.

చతురస్రం ధ్వజాకారం రాజద్వారే ప్రతిష్ఠితమ్ ।

ఆహూః చక్రధ్వజం నామ పౌరలోకసుఖావహమ్॥

ఏవం యః కురుతే యాత్రా మింద్రకేతో ర్యుద్ధిష్ఠిర ।

పర్జన్యః కాలవర్షిస్యాత్ తస్య రాజ్యే న సంశయః ॥*

పాశ్చాతీన శిల్పములలో కొన్నిచోట్ల కనిపించు త్రికోణధ్వజయస్థిని - వైజయంతిని - చూచి యది మహారథమునందు పేర్కొనబడిన ఇంద్రయస్థియై యుండు నని వియస్ అగ్రవాలా అభిప్రాయపడినాడు.¹

ఇంద్రధ్వజ నిర్మాణాలంకరణస్థాపనాదులు చేయువారు స్థపతులే యని శిల్పశాస్త్రగ్రంథములవలనఁ దెలియుచున్నది.

చిత్రప్రతి సమాకీర్ణం యస్తి తత్రాజ్యలేపితమ్ ।

చూర్ణైః సర్వోషధీభిశ్చ స్థపతిః స్థాపయేత్ స్వయమ్ ॥

—సమరాంగణసూత్రధార, 17-44

* చూడు :- కాళిదాస : రఘువంశము 4-3. మల్లివాభర్యాయ.

1. Cf :- V S. Agrawala : Studies in Indian Art.

— p. 16.

"We know of another motif on the punch-marked coins and in sculpture viz. a triangular - Surmounted Standard. It appears to me to be the Standard Symbol or Vijayanti, the Indrayasti referred to in the Mahabharata and said to be a banner raised in honour of Indra to make the weal and the prosperity of the whole Janapada. It has an obvious resemblance with motif Ankh, that is first found in Egypt and then transmitted to other countries in Western Asia."

అగ్ని పూజ

యజ్ఞేన వర్ధత జాతవేదస మగ్నిం యజధ్వం హవిషా తనా గిరా॥

— ఋగ్వేద 2.2.1

యజ్ఞముతో జాతవేదుడు వర్ధిల్లు గాక !

హవిస్సు తోడను స్తోత్రము తోడను అగ్నిని పూజింపుడు. 1

యజ్ఞ మన శిల్పయజ్ఞమును.

శిల్ప క్రియలతో విద్యుదగ్నిసాధ్యములగు యానవిమానాదులను సంపాదించుకొను మానవుఁ డైశ్వర్యవంతుఁడగును. 2

మహాభారతకాలమున జనులు దేవముఖుఁడగు అగ్నిని యజ్ఞములతోడను హోమములతోడనే కాక స్తోత్రములతోడను పూజించుచుండిరి.

మందపాలుఁడు ఖాండవదహనోద్యమమునై వచ్చుచున్న యగ్నిభట్టారకుంగని యగ్నిసూక్తముల నిట్లని స్తుతియించె.

“నీ వఖిలధర్మమూర్తివి నా వీర్యప్రభవులయిన నల్వారు సుతులన్
లావుకలగరుణఁగావుము పావక భువనోపకారపర్యాప్తమతీ॥”

— నన్నయ ఆది. 8.301

సహదేవుఁడు శుచియై వార్చి దర్శశయనంబున శయనించి యగ్నిసూక్తంబులం బరియించుచు నగ్నిభట్టారకు నిట్లని స్తుతిచె.

“నీతదర్థంబులై నిఖిలవేదంబులు వర్తిల్లు లోకపావనములగుచుఁ
బావనంబులలోనఁ బావనుండవు నీవు యజ్ఞంబులును వీవ హవ్యవాహ॥”

— నన్నయ. సభా; 1-258,9

ఋగ్వేదమునందలి యగ్నిసూక్తముల వలనను, మహాభారతాది గ్రంథములందలి యగ్నిస్తోత్రముల వలనను దెలియనగు నగ్నిస్వరూప స్వభావములను బట్టి యగ్నిదేవునకు రూపకల్పన చేయఁబడినది.

1. Cf :- Ralph T Griffith ; Hymns of the Rigveda. — 2-2.1.

“With sacrifice exact Agni who knows all life, worship him with oblation and song of praise.”

2. చూడు :- దయానంద : ఋగ్వేదభాషాభాష్యము. — 2.2.1.

“జో మనుష్య శిల్పక్రియాసే విజాలీ ఆది కే హవ్ కో యాన విమాన ఆది కే కార్యమే అచ్చేప్రకార్ యుక్త కరే వే ఐశ్వర్య కో ప్రాప్త హో ।”

అగ్నిదేవుని రూపకల్పన

త్వమేక మాహుః కవయ స్త్వామాహు త్రివిధం వునః ।

త్వా మష్టదా కల్పయిత్వా యజ్ఞవాహ మకల్పయన్ ॥

—వ్యాఖ. ఆది. 229-25*

ఓ అగ్ని ! నీ ఐక్యరూపముగలవాడవే. కవులు నీకు మూడురూపములు కల్పించినారు. కొందఱు నీకు ఎనిమిదిరూపములు కల్పించి యజ్ఞవాహకునిఁ జేసినారు.

దివ్యము, భౌమము, ఔదర్యము నని యగ్నికి మూడు విధములు అగ్ని పంచభూతములు (వృధివి, జలము, తేజము, వాయువు, ఆకాశము) సూర్యుడు, చంద్రుడు, యజమానుడు నను నెనిమిది రూపములు గలవాడు.¹

ఋగ్వేదకాలముననే కవులు, శిల్పులు, అగ్నికి రూపకల్పనము చేసినారు.

చత్వారిశృంగా త్రయో అస్య పాదా

ద్వే శీర్షే సప్త హస్తాసో అస్య ॥ —ఋగ్వేద. 4-53.3

శిల్పాచార్యు లీ రూపమును ధ్యానించి శిలాదార్వాదిద్రవ్యములతో మూర్తినిర్మాణము చేయుచున్నారు.

ఈ వేదమంత్రానుసారము శిల్పించఁ బడిన యగ్నిమూర్తిని చిదంబర క్షేత్రము నందలి సలిరాజాలయపూర్వద్వారమునఁజూడ నగును.

అది అగ్నిప్రతిమ యని శ్రీ కృష్ణశాస్త్రి గారును యజ్ఞపురుషప్రతిమ యని గోపీనాథరావు గారును అభిప్రాయపడినారు.²

“నాలుగు శృంగములు, మూడు పాదములు, రెండు శిరములు నేడు హస్తములు కల మూర్తిని సృష్టించి లోకులకుఁ బుత్యక్షకరింపఁజేయుటయే శిల్పము.”³

* పోల్ - కిలోపనిషత్. 5.9

అగ్ని ర్యహువనం పృవిష్టో రూపం రూపం పృతిరూపో బభూవ ।

ఏకస్తథా సర్వహతాంతరాత్మా రూపం రూపం పృతిరూపంబవిశ్వ ॥

1. త్రివిధం దివ్యం భౌమ మౌదర్యం చ.

అష్టదా పంచభూతాత్మానా సూర్య చంద్ర యజమాన రూపేణ చ ॥ —నీలకంఠ

2. చూడు :- డా. ద్వీజేంద్రీలాల్ కుక్లా : భారతీయవాస్తుశాస్త్ర - పృతిమావిజ్ఞాన.

3. చూడు :- నిరంజనశాస్త్రి : విశ్వకర్మబ్రాహ్మణ్యవంశాగమము. పు. 109

అగ్నిరూపము చిత్రీకరింపబడి త్వక్కు పయి నిలువబడి సట్లు మఱియొక ఋగ్వేదమంతము వలనఁ దెలియుచున్నది.

స ఈం మృగో అపోః వన గ్గురువ త్వచ్యవమస్యాం ని ధాయి.

—ఋగ్వేద. 1-145-5*

అగ్నిదేవుఁడు పింగాక్షుఁడు, లోహితగ్రీవుఁడు, కృష్ణవర్తయును.

పింగాక్షః లోహితగ్రీవో కృష్ణవర్తన్ హుతాశన॥

—వ్యా.భా. ఆది. 181-10

ఈ వర్ణనము వర్ణచిత్రకారుల కుపయుక్తముగ నుండును.

అగ్నిదేవుఁడు సప్తజ్వాలాయుక్తుఁడుగ భావింపఁబడినాఁడు

య దగ్నే తే శివం రూపం యే చ తే సప్త హేతయః॥

—వ్యా.భా. ఆది. 181-10

అగ్ని సప్త జిహ్వననుఁడు (వ్యా.భా. ఆది. 232-5) సప్తార్చి —(ఆది. 5-30)

కాళీ, మనోజువా, ధూమ్రా, కరాళీ, లోహితా, స్ఫులింగిని విశ్వరుచి - అను నేడును అగ్నియొక్క సప్తజిహ్వలపేర్లు -

పంచేంద్రియములు బుద్ధి, మనస్సు నను నేడును సప్తజిహ్వలుగా అగ్నికి రూపకల్పన చేయఁబడినదని దార్శనికులు చెప్పుదురు. పంచభూతములు సూర్యచంద్రులు నని కొందఱు.

ఈ సప్త జిహ్వల నామములు కాలభేదము వలనఁ గలుగు భిన్న భిన్నోష్ఠాగ్రతలను సూచించును.¹

తేత్రాగ్నిసాధ్యమయిన యజ్ఞకర్మలు చేయు నిత్యాగ్నిహోతులకు, అగ్నిద్వారమున శిల్పకర్మములు చేయు లోహకాదాది నిత్యాగ్నిహోతులకును అగ్నియే పరమదైవము.

తుభ్యం కృత్వా సమో విప్రాః స్వకర్మవిజితాం గతిమ్॥²

—వ్యా.భా. ఆది. 229-20

* Cf. :- O. G. Ganguly.

"This God, child of the waters, was..... made still and motionless by placing him on a Piece of Skin "

This is poetic circumlocution for saying :-

"I am Painting a still Portrait of the God on a Piece of Parchment."

1. చూడు :- శ్రీ వేంకటరమణార్యేణ విరచితః సవాతసవిజ్ఞానసముదయః ॥ పు. 121

2. "కర్మిణాం త్వమేవ గతి రిత్యాహ తుభ్య మితి॥" —నీలకంఠ.

సూర్యోపాసనము

త్వం ఛానో జగత్సృజ్తా స్త్వమాత్మా సర్వదేహినామ్

త్వా ముపస్థాయ కాలే తు బ్రాహ్మణా వేదపారగాః ।

స్వకాభావిహితై ర్మంత్రై రర్చంత్యపి గణార్చితమ్॥

—వ్యాఖ. వన. 3.86-89

ఓ సూర్యదేవ! నీవు సర్వజగత్తునకు నేత్రము వంటివాడవు. సకలప్రాణులకు ఆత్మవు నీవే...

ఓ సూర్యదేవ! ఋషిగణములచే నర్చింపబడు నిన్ను ఉపస్థాన సమయమున వేదవేత్తలయిన బ్రాహ్మణులు తమ తమ వేదకాఖల యందలి మంత్రములతో నిన్ను పూజించుచున్నారు.

“ధౌమ్యుండు విశుద్ధాత్ముడైన ధర్మరాజునకు సూర్యుడర్యముండు భగం డను నివి మొదలుగా గల నామంబుల యష్టాక్షరశతంబు నభీష్టసిద్ధి ప్రదంబయిన దాని విస్ఫుష్టార్థవర్ణోచ్చారణంబును విధియుక్తంబునుగా నుపదేశించి దీనిని దొల్లి యింద్రువలన నారదుండు వడ నారదువలన వసు వసురాజు వడసె నాతవి వలన నేను బడసితి వేను నీ కిచ్చితి నిది దేవనిర్మతంబు దీని నాదిత్యున తిభక్తి నారాధింపు మనిన.

“హితుడైన తన పురోహితు నుపదేశంబు పెర్మితో జెకొని ధర్మసుతుడ నెమ్మి బుష్పావహరముల నాదిత్యుఁ బూజించి.... సూర్యాదినామముల సూర్యగౌలిచి జపము చేయుచున్న త్రిలోకచక్షుఁడు పృత్యక్షమై యాతని కక్షయపాత్ర నొనగెను.

—నన్నయ. ఆరణ్య. 1.41.45

సూర్యోదయసమయమున ఏకాగ్రచిత్తముతో సూర్యస్తవమును పఠించిన వానికి దావాపుత్రులు, ధనధాన్యములు, పూర్వజన్మస్మృతి, ధైర్యస్థైర్యములు మేధాసంపద కలుగు నని మూలమునందున్నది.

సూర్యోదయే యః సుసమాహితః పఠేత్ ।

స షత్ప్రదాన్ ధనరత్నసంచయాన్ ।

లభేత్ జాతీస్మరతాం నరః సదా ।

ధృతిం చ మేధాం చ స విందతే పుమాన్॥ —వ్యాఖ. వన. 3.80

*పోల్ :- ఋగ్వేద. 1-115.1

“సూర్య ఆత్మ జగత్సృష్టచక్షు”

సూర్యుడు : విశ్వకర్మ

వ్యాసభారతమునందలి సూర్యాష్టోత్తరశతనామములలో త్వష్ట...సవిత... విశ్వకర్మ విశ్వతోముఖాది నామము లున్నవి.

సూర్యోఽర్యమా భగన్త్వష్టా¹ పూషార్కః సవితా రవిః

కాలాద్యక్షః ప్రజాద్యక్షో విశ్వకర్మా తమోనుదః ।

దేహకర్తా ప్రశాంతాత్మా విశ్వాత్మా విశ్వతోముఖః ॥-వ్యా. భా. వన. 3-18.27.

త్వష్ట దేవశిల్పి. ద్వాదశాదిత్యులలో నొకఁడు.

విశ్వకర్మ యన విశ్వసృష్టికర్త.

అగస్త్యకృతమగు 'ఆదిత్యహృదయము' నందును సూర్యునకు త్వష్ట, విశ్వకర్మాదినామము లున్నవి.²

సూర్యుడు త్రిలోకచక్షుడు.³ సూర్యుడు విశ్వచక్షుఁ డని ఋగ్వేదము.

ఉద్వేతి సుభగో విశ్వచక్షః సాధారణః సూర్యో మానుషాణామ్ ॥

—ఋగ్వేద. 7-63.1

విశ్వకర్మయు సూర్యుని వలె విశ్వచక్షుఁడు, విశ్వతోముఖుడును.

విశ్వత శ్చక్ష రుత విశ్వతోముఖః ॥

—ఋగ్వేద. 10-81.3

నే త్ర ము ల కు జనకుఁడయిన విశ్వకర్మ మానవులకు చూపును మనోవికాసమును గలిగించు లో చూపును నొసఁగువాఁడు.

'చక్షుషః పితా మనసా హి ధీరః ॥'

—ఋగ్వేద. 10.81.1

సూర్యుఁ డొసఁగు వెలుఁగును మనోవికాసము గలిగించు నట్టిదే.

సూర్యవిశ్వకర్మలకు భేదము లేదు. ఇరువురు పరమాత్మ స్వరూపులే.⁴

1. త్వష్టా విశ్వశిల్పకత్వాత్, సవితా జగత్సృజనాత్ ॥

—నీలకంఠ.

2. చూడు :- వా. రా. ఆయోధ్య. 105. 11-21.

3. నన్నయ ఆరణ్య. -1. 43. = వ్యా. భా. వన. -3-36.

4. Cf :- Jeanine Miller : THE VEDAS.

— p 89.

"Going back to the origins we find that the 'Father of the eye' (Cakshusah Pita) is the 'all-creator' Visvakarman, he who is 'wise in mind' (manasa hi dhirah, X 82. 1) and thus promoter of wise insight as Cakshusah Pita could be interpreted. The all-seeing (Visvacakshas) and 'all-creator' (Visvakarman) are one."

భారతదేశమునం దతిప్రాచీనకాలము నుండియు సూర్యోపాసన మున్నది.

య ఋతేన సూర్య మారోహయన్ దివి॥ —ఋగ్వేద 10-82-3

అంగిరసబ్రాహ్మణులు తమ ఋతము చేత - సత్య ధర్మము చేత - సూర్యుని నభిష్టలి యందు నిలిపినారు. సూర్యోపాసకులలో నాంగిరసబ్రాహ్మణులగ్రగణ్యులు.

వైదికయుగానంతరము అంగిరసభారద్వాజులు స్కంద (శక) ద్వీప బ్రాహ్మణులు - మాగులు - భారతదేశమున సూర్యారాధనమును సౌరమతమును వ్యాప్తి నొందించినా రని పురాణముల వలన దెలియుచున్నది.¹

త్రేతాయుగమునందు శ్రీరామచంద్రునకు సర్వశత్రు వినాశకర మగు ఆదిత్యహృదయము నుపదేశించిన అగస్త్యుఁడు శిల్పాచార్యుఁడు.

ద్వాపరయుగమునందు ధర్మజున కాదిత్యపూజావిధానమును తెలిపిన ధౌమ్యపురోహితుఁడు కాశ్యపగోతుఁడు. కాశ్యపులు శిల్పులే.

అంగిరసులు, అంగిరసభారద్వాజులు, అగస్త్యులు, కాశ్యపులు వీరెల్లరు శిల్పిబ్రాహ్మణులే యగుట గమనింపదగిన విశేషము.

విశ్వకర్మ కూఁతురగు సంధ్యాదేవిని, సూర్యుఁడు వివాహమాడినట్లును 'సవిత్పతనకు బడబారూపధారిణియైన త్యాప్తికి నాశ్వినులు పుట్టినా' రనియు పురాణోతిహాసములు చెప్పుచున్నవి.

శిల్పప్రజాపతి కల్లుఁడయిన సూర్యుఁడు శిల్పుల కభిమానదైవము.

సప్త చామీకరాభాయ హరయే విశ్వకర్మణే ।

సమస్త మోఽభినిఘ్నాయ రుచయే లోకసాక్షిణే॥

—వా.రా. యుద్ధ. 105-21

1. Cf :- N. K. Bhatta Sali : Iconography of Buddhist and Brahmanical Sculptures in Decca Museum. —p 154.

"The priestly family of the Angirasa Brhmanas is said to have caused SURYA to ascend the sky by their rites. [R V, X 62-3] The Angirasas thus appear to have been associated with the Solar worship from the earliest times and it is interesting to find in the later Puranas that it was the Angirasa Bharadwajas the Magas or Skunda Dweepi Brahmins who were mainly instrumental in spreading the worship of the Sun God in India."

దివాకరుని దివ్యరూపము

కుంతిదేవి యొకనాఁడు పూర్వశైలతటిపై శోభిల్లు తిగ్మాంశుఁ జూచి, సహజకుండలకవచాభిరామంబున తదీయమూర్తివిభవంబున కోటువడి దేవాభవత్సమానసుందరుండగు నందనుం గరుణింపవేయని మనంబునఁ గోరుచు మంత్రోచ్ఛారణంబు సేయుచున్నఁ బ్రభాకరుండును నిజయోగబలంబున మూర్త్యంతరంబు ధరియించి కుంతి పాలికిం జనుదెంచె.

సూర్యుండు మూర్త్యంతరము ధరించి వచ్చినప్పటి రూపము మూలమునం దిట్లు వర్ణింపఁబడినది.

మధుపింగో మహాభాహుః కంబుగ్రీవో హాసన్నివ ।

అంగదీ బద్ధముకుటో దిశః ప్రజ్ఞాస్థలయన్నివ ॥ —వ్యా.భా. వన. 306.9

సూరుండు మధుపింగశరీరుండు మహాభాహువు అంగదములు కిరీటము ధరించి నగుమోముతో ప్రకాశించు చున్నాఁడు.

దివాకరుండు సప్తాశ్వుఁ డనియు హరితాశ్వుఁ డనియు మఱియొకచోటఁ జెప్పఁబడినది.

దివాకరః సప్తపత్తిర్ధామకేశీ విరోచనః ।

ఆశుగామీ తమోఘ్నశ్చ హరితాశ్వశ్చ కీర్త్యనే ॥ —వ్యా.భా. వన. 31.63

హరిదశ్వః సహస్రార్చిః సప్తసప్తి ర్మరీచివాన్ ॥ —వా.రా. యుద్ధ.

సూర్యుఁ డేకచక్రరథుఁ డని ఋగ్వేదము.

సప్త యుంజంతి రథ మేకచక్ర మేకో ఆశ్వో వహతి సప్తనామా ॥

—ఋగ్వేద. 1.164.2*

ఈ విధమగు వర్ణనముల నన్నింటిని సమీకరించికొని, మననము చేసి రూప సాక్షాత్కారము చేసికొనిననే గాని శిల్పులు సూర్యవిగ్రహమును నిర్మింపఁజాలరు.

1. ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 7.325 : వ్యా.భా. వన. 306-6

“తస్యా దృష్టి రభూత్ దివ్యా సా వశ్యద్ ఏవ్యదర్శనమ్ ।

ఆముక్తకవచం దేవం కుండలాభ్యాం విభూషితమ్ ॥

* Cf :- Ralph T. Griffith : The Hymns of the Rigveda.

“Seven to the one-wheeled chariot yoke the Courser, bearing seven names the Single Courser draws it.”

సుప్రసిద్ధ సూర్యక్షేత్రములు

“ఆదిత్యాశ్రమం బను వనంబున నాదిత్యుం బూజించి యాదిత్యలోక గతులగుదురు”¹

ప్రాచీనకాలమున భారతదేశమునందు ముండిరము, కాలప్రియము, మూలస్థానము నను మూడు పట్టణము లందు సూర్యదేవాలయములున్నవి.²

ముండిరం పృథమం తత్ర కాలప్రియం తథా పరమ్ ।

మూలస్థానం తృతీయం చ సర్వవ్యాధివినాశనమ్॥

తత్ర సంక్రమతే సూర్యో ముండిరే రజనీక్షయే ।

కాలప్రియే చ మధ్యాహ్నే మూలస్థానే క్షపాగమే॥

తస్మిన్ కాలే నరో టక్త్యా పశ్యే దప్యేకమేవ చ ।

కృతక్షణో నరో మోక్షం సత్యం యాతి న సంశయః॥

—స్కాంద. నాగరఖండ. 78-2-4

మూలస్థానము నందలి సూర్యమందిరమును శ్రీ కృష్ణుని కుమారుడైన సాంబుడు కట్టించి నట్లు భవిష్యపురాణము వలనఁ దెలియుచున్నది.

1 ఎఱ్ఱన. అరణ్య. 2-268 = వ్యా భా. వన. 83-188, 5

తతో గచ్ఛేత రాజేంద్ర తీర్థం త్రైలోక్యవిశుభ్రమ్ ।

ఆదిత్యస్యాశ్రమో యత్ర తేజోరాశే ర్మహాత్మనః॥

తస్మిం స్తీర్థే నరః స్నాత్వా పూజయిత్వా విభావసుమ్ ।

ఆదిత్యలోకం ప్రజతి కులం చైవ సముద్ధరేత్॥

2. Cf :- Dr. A. B. L. Awasthi : Studies in Skanda Purana. —Part I.

“Mundira, described as one of the three important cities associated with the Solar cult is placed in the Eastern Region near Gangapura.” —p. 123.

“Kalapriya an important town associated with Sun cult has been correctly identified with Kalpi.” —p. 109.

“The city of Mulasthana was reputed for its Sun temple.”

—p. 52.

“Mulasthana another important town famous for the Sun worship represents modern Multan in Western Pakistan.” —p. 123

చంద్రభాగానదీతీరమునందున్న మూలస్థానమునకు సాంబపురమనియు, మూలసాంబపుర మనియు నామాంతరములు.

సాంబుడు శాపవశమున కుష్టురోగగ్రస్థుడై మైత్రేయవనమునందు సూర్యుని గూర్చి ద్వాదశాబ్దములు తప మొనర్చి సూర్యానుగ్రహమున స్వస్థుడై యచ్చట సూర్యమందిరము నిర్మింపఁదలఁచెను. మఱునాడు చంద్రభాగా నదియందు స్నానమాడుచుండఁగా విశ్వకర్మ నిర్మితమును సూర్యతేజో విరాజితమును నగు నొక విగ్రహము లభించెను. దాని నాతఁడు తనచే నిర్మింపఁబడిన దేవాలయమునందు ప్రతిష్ఠించినాడు,

సాంబుడే సూర్యదేవతావిగ్రహప్రతిష్ఠార్థము, పూజార్థము సూర్యోపాసకులగు మాగీబ్రాహ్మణులను ఇరానుదేశము నుండి పిలిపించినాడనియుఁ జెప్పఁబడినది.¹

గుప్తయుగమున సూర్యారాధనము, సూర్యప్రతిమానిర్మాణము ప్రచురముగా నున్నట్లు శాసనాధారములవలనఁ దెలియుచున్నది.

సూర్యదేవాలయములలో విగ్రహప్రతిష్ఠాపూజాకార్యక్రమములు సూర్యోపాసకులయిన మాగీబ్రాహ్మణులచేత (వర్షియాదేశస్థులు) చేయింపవలెనని వరాహమిహిరుడు వ్రాసినాడు. కావుననే యుత్తరభారతమునందలి సూర్యవిగ్రహములు ఉదీచ్యవేషోపేతములుగా నిర్మింపఁబడిన వనియు పండిత పరిశోధకుల యభిప్రాయము.²

1. Cf :- Debala Mitra : KONARK.

—p 4, 5.

Published by the Director General, Archeological Survey of India, New Delhi, 1968.

"While bathing in the Chandrabhaga the following day he discovered an image of the God, which had been fashioned out of Sarya's body by Visvakarma, Samba installed this image in a temple built by him in Mitravana "

2. Cf :- MISS NILESHVARI V. DESAI : Ancient Indian Society, Religion & Mythology as depicted in the Markandeya Purana.

—p 161.

"The prevalence of Sun worship was known and practiced in the Gupta age and reference to temples of the God are found from the inscriptions of the Gupta Period." "Varahamihira informs that the installation and consecration of the images and temples of the Sun should be caused to be made by the Magas (who are Parsians) and it appears that in his days Magas were the special Priests of the Sun God."

ఉత్తరభారతము నందు పలుతావుల సూర్యమందిరములున్నవి. క్రి.పూ॥ 400 సం॥ల వాటికి ఆబూశిఖరప్రాంతము నందు వెలసిన యాదిత్యగృహము లతిపాచీనములు. క్రి.శ. 9 వ శతాబ్దమున లలితాదిత్యుడు కాశ్మీరమునందు మార్తండ మందిరమును నిర్మించినాడు.

రాజస్థానము నందు బోధ్పూరుజిల్లా ఓసియన్ వద్దను, సిరోహి జిల్లా వర్మన్ వద్దను సూర్యదేవాలయములున్నవి. సారాస్థము నందలి మోధేరా సూర్యదేవాలయము (క్రి.శ. 1028) నేడు శిథిలావస్థయందున్నను అదియానాటి వాస్తుశిల్పకళావైభవములను చాటిచెప్పుచున్నది. ఈదేవాలయ కుడ్యగర్భము లందు ద్వాదశాదిత్యుల ప్రతిమలున్నవి.¹

ద్వాదశాదిత్యులన ధాతృ మిత్రార్యమ శక్ర వరుణాంశు భగ వివస్వత్ పూష సవిత్ర త్వష్ట విష్ణులు.

ఓడ్యదేశమునందు నరసింహదేవుడు (క్రి.శ. 1238-64) నిర్మించిన కోణార్కదేవాలయ మత్యంతమనోహరమై యానాటి మహాశిల్పుల ప్రతిభా విశేషములకు, వారి స్థాపత్యశిల్పకళా సిద్ధికి తార్కాణముగా నిలిచియున్నది.²

శిల్పు లిచ్చటదేవాలయగర్భగృహము నందలి సూర్యదేవునే గాక, త్రిసంధ్యల యందలి సూర్యబింబ ప్రతిబింబములను దేవాలయ కుడ్యములపై చెక్కినారు.³

ముకుటధారి, చోలకచ్చన్నదేహుడు, 'యావియంగ' రశనాయుక్తుడు, ఉపాసత్పిన్నద్దపాదయుగళుడు సగు ఉదీచ్యవేషధారిగా సూర్య విగ్రహమును నిర్మించుట యుత్తరభారతశిల్పసంప్రదాయము.⁴

దాక్షిణాత్యపద్ధతి యందుకు భిన్నముగానుండును.

1. Cf. :- Krishna Deva : Temples of North India, —p 46

2. Cf. :- Ibid, P. 79. " Grandest achievement of the artistic and architectural genius of Orissa.

3. Cf. :- Arabinda Chatterjee : KONARKA at a glance —PP 1820

4. " కుర్యా దుశీచ్య వేషం గూఢం పాదాదురో యావత్॥ " —బృహత్సహిత.

" చతుర్బాహుః మహాతేజాః కవచేనాభిసంవృతః ।

కర్తవ్యా రశనా చాన్య యావియంగేతి సంజ్ఞితా॥ "

—విష్ణుసమ్మేతర.

" రథస్థం కారయేద్దేవం పద్మహస్తం సులోచనమ్ ।

సప్తాశ్వమేకచక్రం చ రథం తన్య పృథక్చయేత్॥

ముకుటేన విచిత్రేణ పద్మగర్భనమచంభమ్ ।

చోలకచ్చన్నవపుషం క్వచిత్ చిత్రేషు దర్శయేత్॥ "

—మత్స్యపురాణ.

సూర్యనారాయణుఁడు

ధ్యేయ స్వదా సవిత్వమండల మధ్యవర్తి ।

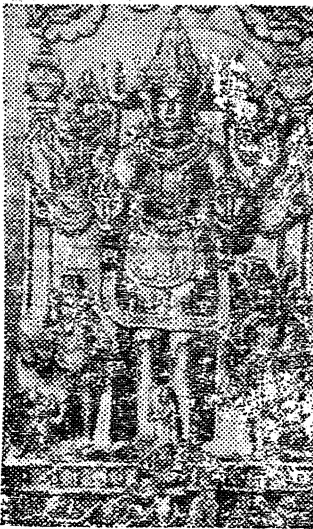
నారాయణః సరసిజాసన సన్నివిష్టః॥

విష్ణు మూర్తి సూర్యమండల మధ్యవర్తి కావున సూర్యుని సూర్యనారాయణుఁడనియు నందురు.

ఆంధ్రదేశమున శ్రీకాకుళ పట్టణ సమీపమునగల హర్షవల్లి (అరసవల్లి) క్షేత్రము నందలి సూర్యనారాయణ దేవాలయమును పురాతనమైనదే. ఈ దేవాలయమును దేవేంద్రుఁడు కట్టించి నట్లు స్థలపురాణము చెప్పుచున్నది.

దేవశిల్పి యగు మయుఁడు (విశ్వకర్మ?) రూపొందించిన రచనా ప్రణాళిక ననుసరించి నిర్మింపబడిన యీ దేవాలయము నందు దేవేంద్రుఁడు సూర్య విగ్రహమును ప్రతిష్ఠించినాఁడు.¹

ఈ మందిరమునందలి సూర్య విగ్రహము 'విశ్వకర్మశిల్పి' ననుసరించి రచింపబడినది.

ఏకచక్రం స సప్తాశ్వం స సారథమహారథమ్
హస్తద్వయం వద్ధధరం కంచుకచ్చన్న వక్షసమ్
ద్విహస్త స్థ సరోజన్మా శబలాశ్వరథస్థితః
దండశ్చ పింగలశ్చైవ ద్వారపాలౌ చ ఖడ్గినౌ॥

— విశ్వకర్మశిల్పిము

హర్షవల్లి క్షేత్రమున వేంచేసి యున్న
శ్రీశ్రీశ్రీ సూర్యనారాయణస్వామివారి
విగ్రహము.

సప్తాశ్వరథమారూఢం
ఏకచండం కశ్యపాత్మజమ్ ।
శ్వేతపద్మధరం దేవం
తం సూర్యం ప్రణమామ్యహమ్॥

1. Cf. :- N. Ramesam : Temples and Legends of Andhra Pradesh -
Ch XIX - Arasavalli

సమాజము - పశుపతిపూజ

మహాభారతకాలమున పశుపతిపూజ యెక్కుడుగ నున్నది.

‘పశుపతినివాసంబును యప్పుణ్యస్థానంబునం బాండుహితంబుగా నగణ్యగోపారణ్యమహాదానంబుల బ్రాహ్మణతర్పణంబు సేసి యందుఁ గొండొకకాలం బుండివచ్చునది.’ యని ధృతరాష్ట్రుడు పాండవులను వారణావతనగరమునకు పంపినాడు. —నన్నయ. ఆది. 6-136

మూలమునం దిట్లున్నది.

ఆయం సమాజః సుమహాన్ రమణీయతమో భువి

ఉపస్థితః పశుపతేర్నగరే వారణావతే.... —వ్యా.భా. ఆది. 143-3, 4

సమాజ మనగా నుత్సవము, తిరునాళ్లు, ఇటు పశుపతిపూజా మహోత్సవము.

అర్జునుఁడు తీర్థాటనము చేయుచు నాది పశుపతి స్థానమయిన గోకర్ణక్షేత్రమును దర్శించినాడు.

చిత్రాంగదా మేవముక్త్యా గోకర్ణ మభితోఽగమత్ ।

అద్యం పశుపతేః స్థానం దర్శనాదేవ ముక్తిదమ్॥ —వ్యా.భా. ఆది. 216-35

అర్జునుఁడు ద్వారకానగరము చేరునరి కచ్చట పశుపతిపూజలు జరుగుచుండెను.

“పశుపతిపూజామహోత్సవవ్యాజంబున నఖిలయాదవ భోజాంధకవృష్టి వరులతో నంతర్ద్వీపంబునకుం జని

అం దమరబృందవంద్యున కిందుకళాభరణునకు నుమేశ్వరునకు నా నందంబొందఁగ నందఱు నందకధరుఁ డుత్సవం బొనర్పఁగఁ బనిచెన్”

—నన్నయ, ఆది. 8-190-1

శివభక్తుఁ డయిన జరాసంధుఁడు శత్రురాజులను జెఱపట్టి గిరిప్రజము నందలి పశుపతిమందిరమున నిత్య మొక్కనిని బలి యొసఁగుచు నుమేశుని పూజించుచుండువాఁడు

“నీ యట్లు క్రూరులై నృపతులఁ జెఱబెట్టి పశువరించుచుఁ బశుపతి నుమేశు వరదుఁ బూజించిన వారును గలరె ?” అని శ్రీ కృష్ణుఁడు జరాసంధు నాక్షేపించినాడు. —నన్నయ. స.భా. 1-189*

* “ప్రొక్షితానాం ప్రమృష్టానాం రాక్షాం పశుపతేర్గృహే ।

పశునా మివ కా ప్రితి క్రివితే భరతర్షభ॥”

—వ్యా.భా. సభా. 15-17

రుద్ర పూజా ఫలము

ఏ మేమ మున్ను పూజింపుదుము రుద్రుని నిండని వేడ్క
తో మునికోటి దారున్న నీకుఁ డందొఱుకును బ్రీతి
గా మతిలోఁ గోటిరుద్రరూపమున్ గావించె నదియు
భూమిఁ బ్రసిద్ధమై రుద్రకోటి నాఁ బొలిచి వెలింగె,

అందు రుద్రుఁబూజ సేసి రుద్రులోక ప్రాప్తులగుదురు.¹

సువర్ణాఖ్యం బను తీర్థంబున రుద్రుం బూజించి రుద్రలోక గతులగుదురు
ఇచట విష్ణువు రుద్రు నారాధించినాఁడు.²

వారణాసి యందు రుద్రు నర్చించి రాజసూయ ఫల ప్రాప్తులగుదురు :

భద్రకర్ణేశ్వరంబున రుద్రపూజయు. సర్వసిద్ధికరము.⁴

సరకం బను తీర్థంబాడి కృష్ణచతుర్దశినాడిశ్వరుం బూజించి యెల్ల
కోర్కెలం బడయుదురు.⁵

మృగధూమంబున గంగాస్నాతులై మహాదేవు నర్చించిన మహాత్ము
లశ్వమేధఫలంబు వడయుదురు.⁶

1. నన్నయ. ఆరణ్య. 2-256 57 : వ్యాఖ. వన. 82-124

సృష్టా కోటిరుద్రాణా మృషీణా మగ్రతఃస్థితా॥

2 నన్నయ. ఆరణ్య. 2-270 : వ్యాఖ. వన. 84-18-21

తతో గచ్ఛేత్ సువర్ణాఖ్యం త్రిమ లోకేషు విశ్రుతమ్ ।

తత్ర విష్ణుః పృథాదార్థం రుద్ర మారాధయత్ పురా

తత్రాభిగమ్య రాజేంద్ర పూజయిత్వా వృషధ్వజమ్॥

3. నన్నయ. ఆరణ్య. 2-274 : వ్యాఖ. వన. 84-77

తతో వారాణసిం గత్వా అర్చయిత్వా వృషధ్వజమ్॥

4. నన్నయ. ఆరణ్య. 2-272 : వ్యాఖ. వన. 84-39

భద్రకర్ణేశ్వరం గత్వా దేవ మర్చం యథావిధి ।

న దుర్గతి మవాప్నోతి నాకస్మిన్ చ పూజ్యతే॥

5. నన్నయ. ఆరణ్య. 2-262 : వ్యాఖ. 83-75, 76

కృష్ణపక్షే చతుర్దశ్యా మభిగమ్య వృషధ్వజమ్ ।

లభేత సర్వకామాన్ హి స్వర్గలోకం చ గచ్ఛతి॥

6. నన్నయ. ఆరణ్య. 2-254 : వ్యాఖ. వన. 82-101

దేవీసహితుడైన మహాదేవుడు

కొన్ని పుణ్యక్షేత్రములందు మహేశ్వరుడు దేవీ సహితుడై యున్నట్లు పట్టంపఁబడినది.

“చంపకారణ్యంబున దేవీ సహితు నీశ్వరుం బూజించి మిత్రా వరుణలోకంబు వడయుదురు.” —నన్నయ. ఆరణ్య. 2-274

చంపకారణ్యమునందు జ్యేష్ఠిల తీర్థమున దేవీసహితుడై యున్న విశ్వేశ్వరుని దర్శించిన మిత్రావరుణలోకములు ప్రాప్తించుననియు నందు మూడు రాత్రులుపవాసమున్న నగ్నిష్టోమఫలము లభించు ననియు వ్యాస భారతము నందున్నది.

తత్ర విశ్వేశ్వరం దృష్ట్వా దేవ్యానసామహాద్యుతిమ్ ।

మిత్రావరుణయోర్లోకా నాప్నోతి పురుషర్షభ ।

త్రైరాత్రోపాసిత స్తత్ర ఆగ్నిష్టోమఫలం లభేత్ ॥ —వన, 84-1356

శ్రీనైలక్షేత్రవం

పరమమైన తీర్థంబు శ్రీపర్వతంబు నందు దేవప్రదం బాడి యాదిదేవు నీశు నర్పించి వడయుదు రిష్టఫలము నశ్వమేధఫలంబును నవనిజనులు.

—నన్నయ. ఆరణ్య 2-277

శ్రీపర్వతమున మహాదేవుడు దేవీసహితుడై యున్నాడు.

శ్రీపర్వతం సమానాద్య నదీతీర ముపస్సృశేత్ ।

ఆశ్వమేధ మవాప్నోతి పూజయిత్వా వృషద్వజమ్॥

శ్రీపర్వతే మహాదేవో దేవ్యానసా మహాద్యుతిః ।

న్యవనన్ పరమప్రీతో బ్రహ్మ చ త్రిదశా సహ॥—వ్యా భా. వన. 85-18-20

ఆంధ్రదేశమునందలి శ్రీనైలమే యీ శ్రీపర్వతము. పార్వతీపరమేశ్వరు లిచ్చుట శ్రీ భ్రమరాంబామల్లికార్జునులుగా వెలసియున్నారు.

శ్రీనైలక్షేత్రమునందలి శివలింగము ద్వాదశజ్యోతిర్లింగములలో నొకటిగను భ్రమరాంబాలయము శక్తిపీఠములలో నొకటిగను పరిగణంపఁబడుచున్నవి.

కల్యాణీం కమలాసనస్థచరణాం గౌరీం ఘనశ్యామలాం ।

గైవేయీకృతహరనూపురధరాం కంజాతపత్రేక్షణామ్ ।

గంగాతుంగతరంగభాసవదనాం గంధర్వాగానప్రియాం ।

శ్రీనైలభృమరాంబికాం శివయుతాం చిన్మాత్రమూర్తిం భజే॥

శివపూజావిధానము

యజుర్వేదోక్త శతరుద్రీయస్తోత్రముతో గాని వ్యాసప్రోక్త శివసహస్రనామాదులతో గాని రుద్రుని పూజింపవలయును.

వేదే చాన్య సమామ్నాతం శతరుద్రీయ ముత్తమమ్ ।

నామ్నా చానన్త రుద్రేతి హ్యుపస్థానం మహాత్మనః॥

—వ్యాఖ. దోశ్రిణ. 202-120

శతరుద్రీయము నే నరుఁ డతిభక్తిని శివుని మనమునందు నిలిపి యం చితముగఁ బఠించు సులభం బతనికి సర్వంబు నిందు నందు నరేంద్రా.

—తక్కన ఆను 5 386

నమస్తే రుద్ర మన్యవ ఉతోత ఇషవే నమః ।

సుమస్తే అస్తు ధన్వనే బాహుభ్యా ముత తే నమః

సమో రోహితాయ స్థపతయే వృక్షేణాం పతయే నమః ॥

—శతరుద్రీయము

ఓ రుద్రా ! నీ క్రోధమునకు, నీ బాణమునకు నీ ధనుస్సునకు, నీ బాహువులకు నమస్కారము చేసెదను వీనిని మాయందుఁ బ్రయోగింప వలదు; మా శత్రువులయందే ప్రయోగింపుము.

రక్త వర్షణు ను (వాచకరూపమగుశబ్దమునకు వాచ్యరూపమున నున్నవాఁడును) శిల్పియు (అంతటనుండి యన్నింటిని రక్షించువాఁడు) నగు రుద్రునకు నమస్కారము. వృక్షములను బాలించునట్టి రుద్రునకు నమస్కారము. 1

భారతమునందలి శివసహస్రనామస్తోత్రము నందు పుష్కరః స్థపతిః అను నామ మున్నది.

పుష్కరస్థపతి యన బ్రహ్మాండరూపమైన పుష్కరమును నిర్మించువాఁ డని టీకాకారుఁడు వివరించినాఁడు. 2

1. చూడు :- వదలవాడ మందఃరామశాస్త్రియ : ఆంధ్ర రుద్రభాష్యము - పు. 58-59

“స్థపతయే = గృహములు మొదలగునవి చేయువానికొఱకు లేక,

యత్యస్తాతా చ సర్వస్య పాతా చ స్థపతిః. అంతటనుండువాఁడును

అన్నింటిని రక్షించువాఁడు నగు రుద్రుని కొఱకు నమః నమస్కారము.

2. చూడు :- వ్యాసభారతము - హిందీ టీకాసహితము - గీతాప్రెస్, పత్తి.

నమ స్తత్కథో రథకారేభ్యశ్చ వో నమః ॥ — శతదక్షిణము.*

రు ద్రు లా ర ! తక్షకుల కొఱకు తక్షకరూపమున నున్న మీ కొఱకు నమస్కారము. రథకారుల కొఱకు రథకారరూపమున నున్న మీ కొఱకు నమస్కారము.

ఉపమన్యుడు కృష్ణున కుపదేశించిన మహాదేవసహస్ర నామస్తోత్రము నందు శివునకు త్వష్ట, వర్తక్యాది శిల్పినామములున్నవి.¹

త్వష్ట = ప్రజాపతి, విశ్వకర్మ — (నామము. 623)

వర్తకి = సంసారరూపవృక్షమును ఛేదించువాడు. — (నామము. 167)

దక్షకృత శివసహస్రనామస్తోత్రమునందు మహేశ్వరునకు పంచాలాడు, శిల్పికుడు, శిల్పిశ్రేష్ఠుడు, పర్వశిల్పప్రవర్తకుడు అను నామములున్నవి.

పంచాలాయ నితాంగాయ వమః శమశమాయ చ॥ — శాంతి. 284-98

పంచాల శబ్దము శిల్పి పర్యాయవాచకము. జగన్నిర్మాతయగు విశ్వశిల్పి కొఱకు నమస్కారమని భావము.²

శిల్పికః శిల్పినాం శ్రేష్ఠః సర్వశిల్పప్రవర్తకః ॥ — శాంతి. 284-243

విశ్వకర్మకృతమగు శిల్పకళలు³ నీ కొఱకే యావిర్భవించిన పని తీమన్నారాయణుఁ డాదిదేవుని ప్రస్తుతించినాడు.

“....త్వాష్ట్రం కర్మ సౌమ్యం చ తుభ్యమ్” — దోణ. 202-73

నమో అస్తు నీలగ్రీవాయ సహస్రాక్షయ మీధుషే॥ — శతదక్షిణము

ఉష్ణిషవే సుపక్తాయ సహస్రాక్షయ మీధుషే॥ — దోణ. 202-32

సహస్రాక్షాయ = వేయికన్నులు కలిగి ఇంద్రరూపుడయిన రుద్రుని కొఱకు నమస్కారము. ఇంద్రుడు శిల్పియే - సహస్రాక్షుడన నిర్ద్రుణునియే కాక సహస్ర శిల్పాధిపతి యగు విశ్వకర్మ యనియుఁ జెప్పికొనవచ్చును.

ఈవిధముగా భక్తులు శిల్పిరూపుడగు రుద్రుని పూజించుచున్నారు.

* కృష్ణయజుర్వేదము. 4.5 . ఋక్యజుర్వేదము. 16

1. చూడు :- వ్యాఖ. అనుశాసన. అ. 14 - గీతాపెస్ పృతి. పు. 5171

2. చూడు :- వ్యాఖ. శాంతి. 284-98 - గీతాపెస్. పృతి

“జో ఇన్ విశ్వకా నిర్మాణ కర్ నేవాలే కాగీగర్,

....ఉన్ శ్చమహేశ్వర్ కో ప్రితామ్ హై॥”

3. చూడు :- వ్యాఖ. దోణ 201-73 - గీతాపెస్ పృతి. పు. 3742

“విశ్వకర్మకీ సుందర శిల్పకలా అదికా అవిర్భావ భీ అవసే హీ హుఅహై॥”

గుడిమల్లము - శివలింగము

ఆంధ్రదేశమున చిత్తూరు జిల్లా గుడిమల్లము గ్రామము నందుఁ గల పంశురామేశ్వర దేవాలయము నందలి శివలింగమతిష్ఠాచీనమైనది. విశిష్టమయినదియును.

“క్రీ॥ పూ॥ రెండవశతాబ్ది నాటిది కాదగు గుడిమల్లములోని ప్రఖ్యాత శివలింగము సాతవాహనకళకు నిరుపమానోదాహరణము. ఇది ప్రాచీనముగా శివప్రతిమలలోనెల్ల అత్యద్భుతమైనది. ఈ విగ్రహము వైదికసంప్రదాయానుగుణమైన రుద్రాగ్నుల అంశలయొక్క ఐక్యభావమును సూచించుచున్నది. విగ్రహనిర్మాణరీతి ఉత్తరహిందూస్థానములోని సమకాలిక శిల్పము నందలి యక్షపత్రిమను పోలియున్నది. ఇదియును, ‘భీత’ లో దొరికిన శివలింగమును, వైవమతప్రారంభకాలపు శిల్పచరిత్రాన్వేషణకు చాలముఖ్యమైన పరికరములు”¹

“లింగ మనఁగా చిహ్నము. ఏ చిహ్నము వలన జగత్కారణ ప్రకృతి పురుషవిషయమైన జ్ఞానము కలుగునో యదే శివలింగము.”²

శివలింగము నందలి పానవట్టము శక్తిస్వరూప మనియు లింగము శివస్వరూప మనియు నందువలన శివలింగము శివశక్త్యాత్మక మనియు పలువుర భావన.

శివలింగము తిగ్మమూర్త్యాత్మక మని కాశ్యపశిల్పము చెప్పుచున్నది.

చతురస్ర మథోభాగం బ్రహ్మభాగం సముచ్యతే ।

మధ్యే తు వసుకోణం స్యా ద్విష్ణ్వంశం తత్ ప్రకీర్తితం

ఊర్ధ్వభాగం తు వృత్తం స్యాత్ తచ్చివాంశేతి విద్యతే॥

—కాశ్యపశిల్పము పటము 47-114-15

“పాదపీఠములో దిగవేయు చతురస్రభాగము బ్రహ్మ స్వరూపము. తరువాత నుండు ఎనిమిది కోణములభాగము విష్ణుస్వరూపము. మన కగపడు వర్తులమగుభాగము శివస్వరూపము. ఇట్లు త్రిమూర్తుల నొక్క లింగాకారములోనే సంతరించిన మన శిల్పసంస్కృతి ఎంత గొప్పదో చూడుడు.”³

1. చూడు - పి. శివరామమూర్తి : ఆంధ్రశిల్పకళాపరిణామము.

—విజ్ఞానసర్వస్వము - మూడవసంపుటము. తెలుగుసంస్కృతి. —పుట. 663
తెలుగు భాషాసమితి - హైదరాబాదు.

2. చూడు :- ఈశ్వర సత్యనారాయణశర్మ : దేవపూజారహస్యము. — పు. 203

3. చూడు :- దర్శనాచార్యకలాపప్రృథ్వీ దా॥ కొండ్ూరు వీరరాఘవాచార్యులు :

శ్రీ వీరరాఘవవ్యాసావళి. —2 భాగము. పు. 166

మాతృదేవతారాధనము

విశ్వసృష్టికి మూలకారణమగు పరబ్రహ్మస్వరూపమును మాతృమూర్తిగ నాధించు సంప్రదాయ మీలోకమునం దనాదిగానున్నది.

హరప్పాలో లభ్యమైన యొకముద్ర (Seal) పయి పద్మనాభియై తలక్రిందుగా నున్న నగ్న స్త్రీమూర్తి యున్నది. అది వైదికార్కుల ఆదితి, పృథ్వీ, శ్రీ మున్నగు దేవతలకు మూలరూప మని పండితుల యభిప్రాయము.¹

వైదికయుగమున ఆదితియే జగన్మాత.

మహీ మూష మాతరం సువ్రతానమ్ ।

ఋతస్య వత్సీ మవనే హువేమ॥

— శు.య. 21-5*

ఒకానొకప్పు డింద్రుడు దేవతావిజయమునకు కారణభూతమయిన యద్భుత శక్తిని తెలిసికొనుటకు ప్రయత్నింపగా నది యద్భుతమైన పరమసౌందర్యవతియైన యుమాదేవిరూపమున దర్శన మిచ్చినది. ఆ శక్తి పరబ్రహ్మస్వరూపిణి.

"న తస్మిన్నాకాశే శ్రియమాజగామ బహుశోభ మానా

ముమాం హైమవతీం....."

— కేనోపనిషత్తు

1. Cf :- Radha Kamal Mukerjee : The Flowering of Indian Art. -p. 35

"From Aegean to the Indus and the Satleg, female Statuettes symbolising the Divine Mother have been discovered in large numbers indicating the unusual character of the worship of the Mother Goddess. One of the Harappa seals shows the Goddess as nude and upside down with lotus plant issuing from her navel. This is the prototype of the Earth Goddess Pridhvi, Aditi, or Srimata of the Vedic Aryans and of Srilakshmi, Gajalakshmi, Yakshi, there we came across in Bharhut Saveni and Orissa caves

* Cf :- A. C. Bose : The Call of the Vedas

— p 199,

The Mighty Mother of those whose sway is just,
The Queen of the order - we call on for our help,

The expression 'Mighty Mother' carries the idea of Supreme Deity in terms of motherhood. (This idea has been popularised in later times by Tantra.

దేవీ పూజాస్థానములు

మహాభారతకాలము నాటికి ప్రసిద్ధికెక్కిన పుణ్యతీర్థములలో దేవీపూజాస్థానములు కొన్నియైనవి.

రుద్రపత్ని

తతో గచ్ఛే దనరకం తీర్థనేవీ నరాధిప ।
సాన్నిధ్యం తత్ర రాజేంద్ర రుద్రపత్నయః కురూద్వహ ।
అభిగమ్య చ తాం దేవీం న దుర్గతి మాప్నుయాత్ ॥
తత్రైవ చ మహారాజ విశ్వేశ్వర ముమాపతిమ్ ।
అభిగమ్య చ మహాదేవం ముచ్యతే సర్వకల్పిషైః ॥

—వ్యా.భా. వన, 83-170-71

అనరక తీర్థమున రుద్రపత్ని - దుర్గాదేవి - సాన్నిధ్యముచేరి కొలిచిన వారి కెట్టి కష్టములు నుండవు. అచటనే వెలసియున్న మహాదేవుని సేవించిన సర్వపాపములు హరించును.

శాకంభరి

తతో గచ్ఛేత రాచేంద్ర దేవ్యాః స్థానం సుదుర్లభమ్ ।
శాకంభరీతి విఖ్యాతా త్రిషు లోకేషు విశ్రుతామ్ —వ్యా.భా. వన, 84-13

“తెల్లి పార్వతి యెందేని శాకాహారియై దివ్యసహస్రవర్ణంబులు తపంజ సేసె నట్టి శాకంభరీతీర్థంబాడి యొక్కదివసంబు శాకాహారులయిన వా పండ్రెండేండ్లు శాకాహారతపంబు సలిపినవారి ఫలంబు వడయుదురు. ”

—నన్నయ, ఆరణ్య, 2-270

గౌరీశిఖరము

తతో గచ్ఛేత ధర్మజ్ఞ తీర్థనేవనతత్పరః ।
శిఖరం వై మహాదేవ్యా గౌర్యా స్త్రైలోక్య విశ్రుతమ్ ॥
సమారుహ్య నరశ్రేష్ఠ స్తనకుండేషు సంవిశేత్ ।
స్తనకుండముపస్పృశ్య వాజపేయఫలం లభేత్ ॥

—వ్యా.భా. వన, 84-151, 52

“గౌరీశంకర (శిఖర) కుండం బాడిన... నశ్వమేధఫలం బగు ”

—నన్నయ, ఆరణ్య, 2-276

దుర్గాదేవి ఘోరారణ్యములందు, దుర్గమష్టానములందు భక్తుల గృహము లందు, పాతాళమునందు నిత్యము నివసించి భక్తుల పూజలందుకొనుచుండును.

కాంతారభయదుర్గేశు భక్తానాం చాలయేషు చ ।

నిత్యం వససి పాతాళే యుద్ధే జయసి దానవాన్ ॥ —భీష్మ. 23-14

వనవాసానంతరము పాండవు లజ్ఞాత వాసార్థము విరాటనగరము ప్రవేశించునపుడు యుధిష్ఠిరుడు దుర్గాస్తోత్రము చేసినాడు ఈ స్తోత్రమునందు దుర్గాదేవి చతుర్భుజగను, అష్టభుజగను వర్ణింపబడినది.

నమోస్తు వరదే కృష్ణే కుమారి బ్రహ్మచారిణి ।

బాలార్కసదృశాకారే పూర్ణచంద్రానిధాననే ॥ 7

చతుర్భుజే చతుర్వక్త్రే పీనశ్రోణిపయోధరే ।

మయూరపిచ్ఛవలయే కేయూరాంగదధారణి ॥

దాసి దేవి తథా పద్మా నారాయణపరిగ్రహాః ॥ 8

స్వరూపం బ్రహ్మచర్యం చ విశదం గగనేశ్వరీ ।

కృష్ణచ్ఛవినమా కృష్ణా సంకర్షణసమాననా ॥ 9

బిభ్రతీ విఫలౌ బాహూ శక్రధ్వజసముచ్చయా ।

పాత్రీ చ పంకజీ ఘంటీ శ్రీ విశుద్ధా చ యా భువి ॥ 10

పాశం ధను ర్మహాచక్రం వివిధాన్యాయుధాని చ

కుండలాభ్యాం సుపూర్ణాభ్యాం కర్ణాభ్యాం చ విభూషితా ॥ 11

చంద్రవిస్ఫర్ధినా దేవి ముఖేన త్వం విరాజసే

ముకుతేన విచిత్రేణ కేశబంధేన శోభినా ॥ 42

భుజంగభోగవావేన శ్రోణిసూత్రేణ రాజతా ।

విద్రాజసే చాబద్ధేన భోగేనేవేహ మందరః ॥ 13 - వ్యాఖ. విరాట. అ. 6*

* చూడు :- వ్యాఖ. విరాటపర్వము. అ. 6 - నీలకంఠీయ భౌతిభావదీపికా

సహితము చిత్రశాలాప్రతి.

చతుర్భుజే చతుర్వక్త్రే ఇతి విష్ణుబ్రహ్మరూపత్వముక్తమ్ ॥

మయూరపిచ్ఛా యాని ఇంద్రానీలాదిమణిఘటాని వలయాని యస్యాస్తధానిధే ॥ 8

పద్మా లక్ష్మీః అతపన నారాయణ పరిగ్రహో విష్ణుకాంతా ॥

అష్టభుజామాహ - బిభ్రతీతి విఫలౌ వరాభయస్రదత్సేన ఊర్జితౌ ద్వౌ బాహూ తతః ఏకం పాత్రీ పాత్రావాన్ పంకజీ పంకజవాన్ ఘంటీ ఘంటావాన్ పంచమః ॥ 10

పాశం ధను ర్మహాచక్రం చ బిభ్రతీతి పూర్వేణాన్వయః ఏతాన్వేన వివిధాన్యాయుధాని ॥

దేవి విగ్రహములు

చతుర్భుజదుర్గ : బాలసూర్యసదృశాకార. వాసుదేవసోదరి, చతుర్భుజ, చతుర్వక్త్ర, పూర్వచంద్రనిభానన, పీనశ్రోణిపయోధర, ఇంద్రనీలమణిఖచితము లయిన కంకణములు, కేయారాంగదములు ధరించి లక్ష్మీదేవి వలె ప్రకాశించు చుండును. దివ్యమాల్యాంబరములు ఖడ్గఖేటకములు ధరించుచుండును. ఇది యొక రూపము,

అష్టభుజదుర్గ : కృష్ణునివలె శ్యామసుందరవిగ్రహ. ఎనిమిదిహస్తములందు వరదాభయముద్రలు, మధుపాత్ర, పంకజము, ఘంట, పాశము, ధనుస్సు, మహాచక్రము ధరించుచుండును. విచిత్రముకుటధారిణి. సంకర్షణనిభానన. కర్ణకుండలవిభూషిత. కటిసూత్రమువఱకు వేగలాడు సర్పాకారవేణి గలది.

త్రిలోకరక్షణార్థము మహిషాసురుని వధించిన దుర్గాదేవి నా యెడ ప్రసన్నురాలవై నావయదయఁజూపుదువు గాక యని యుధిష్ఠిరుఁడు ప్రార్థించినాఁడు.

త్రైలోక్యరక్షణార్థాయ మహిషాసురనాశిని ।

ప్రసన్నా మే సురశ్రేష్ఠే దయాం కురు శివా భవ॥ —విరాట. 6-15

దుర్గాదేవిని పూజించునరులకు బంధనము, మోహము, ధనపుత్రనాశనాది సంకటములు, వ్యాధిమృత్యుభయములు నుండవు.*

మృణ్మయప్రతిమలు : పూర్వము రాజ్యభ్రష్టుఁడైన సురభుఁడు, ధనము పొగొట్టుకొనిన సమాధి మృణ్మయమయిన దేవీమూర్తిని రచించికొని పూజలు సలిపి కృతార్థులైనట్లు మార్కండేయపురాణము నందు వర్ణింపబడినది.

తౌ తస్మిన్ పులినే దేవ్యాః కృత్వా మూర్తిం మహీమయాం ।

ఆర్హణాం చక్రీతు స్తస్యాః పుష్పధూపాగ్నితర్పణైః ॥

—దేవీమహాత్మ్యము. 13-10

నాటినుండి నేటివఱకు ప్రజలు శరత్థాలము నందు మృణ్మయ ప్రతిమలు చేసి దుర్గాదేవిని పూజించుచున్నారు.

యా దేవీ సర్వభూతేషు మాతృరూపేణసంస్థితా ।

నమస్తస్మై నమస్తస్మై నమస్తస్మై నమస్తస్మై నమోనమః ॥

* దుర్గాత్ తాయతే దుర్గే తత్ త్వం దుర్గా స్మృతా జనైః ॥

వ్యాధి మృత్యుభయం చైవపూజితా నాశయిష్యసి॥

బ్రహ్మ పూజ : బ్రహ్మోత్సవము

మ హా భా ర త కా ల ము నాటికి దేశము నందు బ్రహ్మపూజయు, బ్రహ్మోత్సవములు జరుగుచుండెడివి.

విరాట నగరవాసులు శరత్కాలమునందు బ్రహ్మోత్సవములు జరిపెకొనిరి.

అథ మానే చతుర్థే తు బ్రహ్మణః సుమహోత్సవః ।

అసీత్ సమృద్ధో మత్స్యే పురుషాణాం సుసమృతః ॥

సమాజే బ్రహ్మణే రాజన్ యథా పశుపతేరివ ॥ - విరాట, 13-14.15*

పుష్కరతీర్థము .

బ్రహ్మదేవుని పూజాస్థానములలో పుష్కరము ప్రసిద్ధమైనది.

సౌలోకే దేవదేవస్య తీర్థం త్రైలోక్య విశ్రుతమ్ ।

పుష్కరం నామ విఖ్యాతం మహాభాగః సమావిశేత్ ।

తస్మిన్స్తీర్థే మహారాజ నిత్యమేవ పితామహః ।

ఉవాస పరమప్రీతో భగవాన్ కమలాసనః ॥ - వ్యా భా. వన. 82.20.25

“నమితవిరోధి పుష్కరమనంగ జగద్విదితంబు పుణ్య తీర్థము మునిసిద్ధసేవ్యము ముదంబున నందుఁ బయోజసంభవుండు మరులతోడ సన్నిహితుడై వసియుంచుఁ ద్రిపుష్కరంబులన్ సమములు వాని నెప్పుడును సంస్మృతిఁజేసినఁబాయు పాపముల్”

అని పులస్త్యుఁడు భీష్మునితోఁజెప్పినాడు. — నన్నయ. ఆరణ్య. 2-245

“పుష్కరమునఁ బడియేండ్లు వసియించిన వారికి సర్వక్రతు ఫలమును బ్రహ్మలోకప్రాప్తియు నగు.” — నన్నయ. ఆరణ్య. 2-249

కార్తిక పూర్ణిమ నాఁడు పుష్కరతీర్థమును సేవించి, బ్రహ్మదేవుని పూజించిన మనుజునకు బ్రహ్మపదప్రాప్తియు నక్షయలోకములు గలుగును,

కార్తికం తు విశేషేణ యోఽభిగచ్ఛతి పుష్కరమ్ ।

ప్రాప్నుయాత్ స సరో లోకాన్ బ్రహ్మణస్సదనేఽక్షయాన్ ॥

— వ్యా భా. వన. 82.31

* చూడు :- వ్యా.భా. విరాటపర్వము - చిత్రకాలావృత్తి.

“బ్రహ్మణః ఉత్సవః శరది నరధాన్యోత్సవో న చ దేశవిశేషే ప్రసిద్ధః ॥ 14

యథాబ్రహ్మణః సమాజే బ్రహ్మలోకే త్రైలాసే వా పశుపతేః

సమాజే ఇవ మత్స్యేషు సమాపేతు రితిసంబంధః ॥ — నీలకంఠ.

బ్రహ్మ - విశ్వకర్మ

విశ్వోత్పత్తి సూక్తములందు వేదర్షులు విరాట్ పురుషుని విశ్వకర్మగను, హిరణ్యగర్భునిగను, ప్రజాపతిగను భావించినారు.¹

“ప్రజాపతియు, విశ్వకర్మయు, బరమేష్ఠియు మువ్వురు నొక్కరే - మూర్తిభేదములు మాత్ర మగు నని సాయణభాష్యానుసారము నిరంజన శాస్త్రి” వ్యాసినారు ²

విష్ణుమూర్తి నాభికమలమునం దుద్భవించిన బ్రహ్మ చతుర్ముఖుడు.

స్వపత స్తస్యదేవస్య పద్మం సూర్య సమప్రభమ్ ।

నాభ్యాం వినిఃసృతం దివ్యం తత్రోత్పన్నః పితామహః ॥

సాక్షాత్లోక గురర్బ్రహ్మో పద్మే సూర్యసమప్రభః ।

చతుర్వేదశ్చతుర్మూర్తి స్తథై వచ చతుర్ముఖః ॥

—వ్యా.భా. వన. 202-14, 15*

1. Cf :- (a) J. H. Dave : Immortal India. — Vol 1 p 159.

“In the later Vedic Hymns the highest position is given to Visvakarma (R. V. 10-81,88)....

He is an all-seeing God with faces in all directions. He is the creator of heaven and earth

Prajapati is called the Creator and identified with Hiranyagarbha and ka. [R. V. 10-121]

(b) Swami Harshananda : Hindu Gods and Goddesses. p.-2

“From the cosmological point of progeny he is Pitamah. the Patriarch. He is Vidhi, the Co-ordinator and the Lokesa, the master of the worlds, as well as Dhatar, the Sustainer. He is also Visvakarma, the architect of the worlds.”

(c) Miss Nileswari V. Desai : Ancient Indian Society Religion and Mythology as depicted in the Markandeya Purana. -p 174

“Brahma is Svayambhu and as such is generally identified with ... Dhatar, Vidhatar (Maker and Disposer) and Visvakarman, the All-maker.

2. చూడు :- నిరంజనశాస్త్రి : విశ్వకర్మబ్రాహ్మణవంశ గమము. —పుట. 41

‘ప్రజాపతి ర్విశ్వకర్మా పరమేష్ఠీత్యేతే త్రయో వ్యేకవైవ మూర్తిభేదాః ॥’ -స్థాయణ

* పోల్చు :- వ్యా.భా. వన. 291-17

తతోదేవో విశ్వాత్మా విమానేన చతుర్ముఖః

పద్మయోని ర్జ గత్సృష్టా దర్శయామాస రాఘవమ్॥

బ్రహ్మ - విశ్వకర్మ - విగ్రహములు

బ్రహ్మదేవుని కొఱకు వ్యత్యేకముగా నిర్మింపబడిన యాలయములందు బ్రహ్మవిగ్రహము విశ్వశిల్పియగు విశ్వకర్మాకృతిగా నిర్మింపబడుచున్నది. ఈ రూపమున బ్రహ్మ చతుర్ముఖుఁడు. నాలుగుతలలు, నాలుగుచేతులందు అక్షమాల, పుస్తకము, కుశ, కమండలువు గలిగి హంసవాహనుడై యుండును.¹

ఋగ్వేదాది ప్రభావేన కృతాదియగభేదతః ।

విప్రాదివర్ణభేదేన చతుర్వక్తం చతుర్భుజమ్॥

దక్షిణాథః కరాన్ సృష్ట్యా జయమాలాం తథాస్రవమ్ ।

పుస్తం కమండలుం ధత్తే స కూర్చః కమలాసనః॥

—రూపమండనము. 2-6, 7

భూలోకశ్చ భువోలోకః స్వర్లోకోఽథ మహత్తథా ।

జన స్తపశ్చ సత్యం చ సప్తలోకాః ప్రకీర్తితాః ।

యే లోకాస్తే రథే హంసా బ్రహ్మణః పరమేష్ఠినః ॥

—విష్ణుధర్మోత్తరము. 46-12, 13

విశ్వకర్మా చతుర్భుజు రక్షమాలాం. చ పుస్తకమ్ ।

కంబుం కమండలుం ధత్తే త్రినేత్రో హంసవాహనః ॥

—రూపమండనము. 2-10

ఈ శిల్ప శాస్త్రముల ననుసరించియే శిల్పులు. బ్రహ్మ - విశ్వకర్మ - విగ్రహములను నిర్మించుచున్నారు.

పుష్కర తీర్థమునందు నేటికిని బ్రహ్మ - విశ్వకర్మ - పూజ జరుగుచున్నది,² కార్తిక పౌర్ణమాసి బ్రహ్మాత్సవము జరుగుచున్నది.

1. Cf :- Swami Harshananda : Hindu Gods and Goddesses. —p 26.

"In temples exclusively dedicated to Brahma, his aspect as Visvakarma (the architect of the universe) is adopted. In this form he is shown as having four heads, four arms holding the rosary the book, the kusagrass and the water-pot and riding on his Swan."

2. Cf :- J. H. Dave : Immortal India —Vol. 1 p, 159

"Puskara is one of the very rare Thirthas where } Brahma one of the Gods of the Hindu Trinity is being worshipped today."

ప్రసన్న సరస్వతి

భూసతికిన్ దివంబునకుఁ బొల్పెనగంగ శరత్సమాగమం
 టాసఁలప్రియాదకం మై విలసిల్లె మహర్షిమండలౌ
 ద్వాసితరాజహంసగతి టాసి ప్రసన్న సరస్వతీక మ
 జ్జాననశోభితం బగుచు నబ్జజాయానముతో సమానమై.

—నన్నయ. ఆరణ్య. 4-141*

శరదృతువు వచ్చినది. ఆ శరదాగమనము ద్వ్యావాప్యధివీధంపతుల
 కింపుఁగూర్చుచు, సప్తర్షిగణోపాసిత రాజహంస [పరమాత్మ] వలె రమణీయమై,
 పద్మజాయానమగు హంస వలె స్వచ్ఛమగు జలములతో నొప్పుచు
 సరోజ భవోల్లసితయగు సరస్వతి నది (బహ్మతోఁ గూడిన సరస్వతీదేవి) తో
 సకలజనులకు సంతోషము గలిగించు చున్నది.

సంహితాభ్యాసుఁడగు నన్నయ తన వైదికవిజ్ఞానము నంతయు నీ పద్యము
 నందు నిక్షేపించి శరత్కాలప్రసన్న సరస్వతినీ మూలాతిశాయిగా వర్ణించినాఁడు.

ఈ వర్ణనమునందు నన్నయ,

1. ద్వ్యావాప్యధివీ దాంపత్యమును, తన్మూలముగా స్వర్గమర్త్యలోకముల
 సృష్టికి మూలకారణమైన విశ్వకర్మను.¹
2. సప్తర్షులచే నుపాసించఁబడు రాజహంసను (పరమాత్మను)²
3. హంసయానముపై శోభిల్లు సరస్వతీహరణ్యగర్భులను

స్మరించుచున్నాడు.

* వ్యా.భా. వన, 182-14.15

ఆకాశనీకాశతటాం తీరవానీరసంకులామ్ ।

బభూవ చరతాం హర్షః పుణ్యతీర్థాం సరస్వతీమ్ ।

తే వై ముముదిరే వీరాః ప్రసన్న సలిలాం శివామ్ ।

పశ్యంతో దృఢధన్వానః పరిపూర్ణాం సరస్వతీమ్ ॥

1. అ) ద్వ్యావాభూమీ జనయన్ దేవ ఏకః॥ —ఋగ్వేద. 10-81-3
 ఆ) ఆదిద్ ద్వ్యావా పృథివీ ఆప్రదేతామ్॥ ,, 10-82-1
2. బీభత్సానాం సయజం హంసమాహు రహం దివ్యానాం చరంతం॥—ఋగ్వేద. 10-124-9

"They call him Swan, the abhorrent floods' companion, moving
 in friendship with celestial waters."
 — Griffiths.

సరస్వతీ గీత

తార్జ్యం డను మునివరుండు భారతి నారాధింపఁగా నాదేవి ప్రత్యక్షమై
యతనికి సంశయవిచ్ఛేదనము చేసినది.

“అగ్నిహోత్రం బస్మదాత్మకం బని యెఱుంగుము. సకలయజ్ఞముల
యందుఁ గల్పింపఁబడు శిష్టద్రవ్యంబు లన్నియు మదీయంబుల నేను
మహానీయంబయిన యగ్నిముఖంబున సనుభవింతు నాత్మజ్ఞులయిన మహాత్ము
లకు నఖిలసంశయవిచ్ఛేదనంబు సేయుదు ననవరతస్వాధ్యాయదానవృత్త
పరాయణులైన తపోధనులందేని విగతశోకులై వసియింతు రట్టిది మామకంబైన
పరమపదంబు...” అని సరస్వతీదేవి తార్జ్యమునికిఁ దెలిపినది.

మూలమునం దిట్లున్నది.

అగ్నిహోత్రా దహ మభ్యాగతాస్మి

విప్రర్షభాణాం సంశయచ్ఛేదనాయ ।

త్వత్ సంయోగా దహ మేత మబ్రువం

భావే స్థితా తథ్య మర్థం యథావత్ ॥

—వ్యాఖ. వన 186.22*

పరాపరవిద్యారూపిణి యగు సరస్వతీ అగ్నిహోత్రము నుండి
యావిర్భవించుచున్నది. కనుక అగ్ని ను పాసిం చుట యన వాగ్దేవి
నుపాసించుటయే. అందువలన పరాపరవిద్యలు సిద్ధించును.

శ్రద్ధా బుద్ధిః కలా మేధా తుష్టిః పుష్టిః ప్రభా మతిః ।

ఓంకారాద్యా సమోఽంతాశ్చ సరస్వత్యాశ్చ శక్తయః ॥

—గరుడపురాణ. 1.7-9

ఈ విషయమునే వేదమంత్రము లిట్లు చెప్పుచున్నవి.

పావకా నః సరస్వతీ వాజేభిర్వాజినీవతీ ।

యజ్ఞం వష్టు దియావసు ॥ —ఋగ్వేద. 1-3.10

చోదయత్రీ సూన్యతానాం చేతంతీ సుమతీనామ్ ।

యజ్ఞం దధే సరస్వతీ ॥ —ఋగ్వేద. 1-3.11

* “అగ్నిహోత్రాత్ సత్కర్మః సకాశా దహం పరాపరవిద్యా రూపా సరస్వత్యభ్యాగతా
ఆవిర్భూతా అస్మి త్వత్ ప్రయోగాత్ త్వత్సన్నిధిం ప్రాప్య ఏత మర్థం కర్మణాం
పారంపర్యేణ కై వల్య హేతుత్వం సగుణబ్రహ్మవిద్యాం చాబ్జివమ్ ఆతోఽహం
భావే స్థితా శ్రద్ధావా నగ్నిహోత్రాదీనా దేవతా ప్రాసాదం ప్రాప్య కర్మోపాసితాన
ఫలాని విందతీత్యర్థః ॥” —నీలకంఠ. చిత్రకాలాపగతి. పు. 298

సరస్వతీమూర్తి

పరాపరవిద్యారూపిణియైన సరస్వతీ కమలాక్షమాలా కమండలు పుస్తకహస్తగా భావింపబడినది.

పూర్వము ప్రజలట్టి చతుర్బుజసరస్వతీమూర్తిని మృత్తికతో నొనర్చి పూజించుచుండెడివారు.

శ్రద్ధయా పరమయా యుక్తో ధ్యాయమానః సరస్వతీమ్ ।

తత స్తూర్ణం సమాదాయ మృత్తికాం స నదీతటాత్ ॥

చకార ఛారతీం దేవీం స్వయమేవ చతుర్బుజామ్ ।

దధతీం దక్షిణే హస్తే కమలం సుమనోహరమ్ ।

అక్షమాలాం తథాఽన్యస్మిం జితతారక వర్చసమ్ ॥

కమండలుం తథాఽన్యస్మిన్ దివ్యవారిప్రపూరితమ్ ।

పుస్తకం చ తథా వామే సర్వవిద్యాసముద్భవమ్ ॥....

—స్కందమహాపురాణ, నాగరఖండ. 48-16-19

ఈ విగ్రహనిర్మాణము విష్ణుధర్మోత్తరపురాణానుసారముగ నున్నది.

వీణాపాణి

‘ పుస్తాక్షమాలికాహస్తా వీణాహస్తా సరస్వతీ ’

— ఆగ్నిపూరాణము. 50-16

ద్వాదశ సరస్వతీమూర్తులలో నాలుగుహస్తము లందును కమలము, అక్షమాల, వీణ, పుస్తకము గలది మహావిద్య.

ఏకవక్త్రా చతుర్హస్తా ముకుతేన విరాజితా ।

ప్రభామండలసంయుక్తా కుండలాన్వితశేఖరా ॥

అక్షాక్షవీణాపస్తకం మహావిద్యాప్రకీర్తితా ॥ —రూపమండనము. 5-61 62

వీణాపాణి యగు దేవతావిగ్రహము శుంగకాలపుశిల్పములలో గనిపించినది. భారహుత్ శిలాస్తంభము పయి గల వీణాపాణి విగ్రహము సకలకళాధిదేవత యగు సరస్వతీదేవికి మూలరూపము కావచ్చును.†

1. Cf :- Jitendra Nath Benergea : Development of
HINDU ICONOGRAPHY.

—p. 303.

“Vina in the Sunga art of the Central India is known as a stringed instrument like the Greek harp or lyre; the harp-like Vina appears for the first time in a Bharahut rail pillar, it being placed in the hand of a devata, probably the prototype of SARASVATI, the Goddess of fine arts and learning.”

హంసవాహన

సరస్వతీసమేతుండము పరమానందంబునం బరమేష్ఠి పద్మాసనంబున నుండు నని నన్నయ వర్ణించినాడు. (సభా. 1-81) అబ్జాయానము హంస యని మఱియొకచోనున్నది.

పురాణములందును శిల్పాగమశాస్త్రములందును సరస్వతీ చతుర్ముఖులు హంసవాహనులుగనే చెప్పబడినారు.

బృహ్మదేవుని విగ్రహమును హంసవాహనుడుగా గాని. కమలాసనుడుగా గాని నిర్మింప వలె నని మత్స్యపురాణము.

హంసారూఢం క్వచిత్ కార్యః క్వచిత్తు కమలాసనః ॥—మత్స్య 259-41

ద్వాదశసరస్వతీమూర్తులలో¹ బ్రాహ్మి హంసవాహన.

హంసారూఢః పృథక్ర వ్యా సాక్షసూత్ర కమండలం ।

సురిచం చ పుస్తకం ధత్తే ఊర్ధ్వహస్త ద్వయే శుభా ॥

....రూపమండనము. 5-63

బ్రహ్మణి యగు సరస్వతి - బ్రాహ్మి - హంసవాహనయగుట సంప్రదాయ సిద్ధముగనున్నది. పెక్కు విగ్రహములలో సరస్వతి హంసవాహనగనే కన్పడుచున్న దని నలినీకాంతభట్టశాలి వ్యాసినాడు.²

ఆరూఢా శ్వేతహంసా భృమయతి చ గగతే దక్షిణే చాక్షసూత్రం ।

వామే హస్తే చ దివ్యాంబరకనకమయం పుస్తకం జ్ఞానగమ్యా ।

సా వీజాం వాదయన్తి స్వకరకరణపైః శాస్త్రవిజ్ఞానశబ్దైః ।

క్రీడంతీ దివ్యరూపా కరకమలధరా భారతీ సుప్రసన్నా ॥

—సరస్వతీసోత్కృష్ట

1. చూడు :- డా॥ బలరామ్ శ్రీవాత్సవ : 'రూపమండన' -భూమిక పు. 88.

ద్వాదశ సరస్వతీమూర్తులు :- 1. మహావిద్య 2. మహావాణి 3. భారతి 4. సరస్వతీ

5. ఆర్యా 6. బ్రాహ్మి 7. మహాధేను 8. వేదగర్భా 9. ఈశ్వరీ 10. మహాలక్ష్మి

11. మహాకాళీ 12. మహాసరస్వతీ.

2. Cf :- C. Nalinikanth Bhatta Sali : Iconography of Buddhist and Brahminical Sculptures in Deccan Museum. —p. 18.

"The Swan which is the vehicle of the Brahma is found as the Vehicle of Sarasvathi, in many of her images; a fact that unmistakably points to her original place in the Indian Mythology as Brahmani or wife of Brahma."

విష్ణువు : పరమపదము

బ్రహ్మణః సదనాదూర్ధ్వం తద్విష్ణోః పరమంపదమ్ । *
శుద్ధం సనాతనం జ్యోతిః పరం బ్రహ్మేతి యద్విదుః ॥
నిర్మమా నిరహంకారా నిర్ద్వంద్వా సంయతేంద్రియాః ।
ధ్యానయోగపరాశ్రైవ తత్ర గచ్ఛంతి మానవాః ॥

— వ్యాఖ. వన. 282-37*

విష్ణుని పరమపదము బ్రహ్మలోకమున కంటే మీఁద నున్నది. అది శుద్ధము సనాతనము నైన జ్యోతిర్మయలోకము. అదియే పరబ్రహ్మస్వరూపము.

మ మ తా హం కా ర ము లు రాగద్వేషాది ద్వంద్వముల కతీతులు, జితేంద్రియులు, ధ్యానయోగనిరతులు తప్ప తక్కిన వారటకుఁ బోఁజాలరు.

వేదర్షు లిట్లే భావించినారు.

తద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యంతి సూరయః । -

ద్వివీచచక్షు రాతతమ్ ॥**

— ఋగ్వేద. 1-22-20

ఆకాశమునకు నేత్రము వలె నున్న విష్ణుపరమపదమును విద్వాంసు లెల్లప్పుడు జ్ఞాననేత్రముతో చూచుచుందురు. అందు మధు (అమృత) కూపమున్నది.¹ [విష్ణోః పదే పరమే మధ్య ఉత్పః ॥ — ఋగ్వేద. 1-154-5]

* పోల్చు :- కఠోపనిషత్తు.

విజ్ఞాన సారథిర్యస్తు మనః ప్రగృహవాన్ సరః ।

సోఽధ్వనః సారమాప్నోతి తద్విష్ణోః పరమంపదమ్ ॥

** Cf :- Jeanine Miller : THE VEDAS.

— p 77.

Whatever is perceived inwardly by the Psyche is automatically projected outwardly into the cosmos. Thus sages (Surayah) behold (Pasyanti) 'the highest step in the seat of Vishnu' as an eye fixed in heaven (divivacakshur atatam.)

1. చూడు : వే. శా. స్వామీ వేదానంద - దయానంద - తీర్థ :

స్వాధ్యాయ సందేహ (హిందీ) — పు. 255.

"The heaven contemplated for average humanity is a fountain full of honey in the highest step of Vishnu; where rejoice those who are devoted to the Gods. [R. V. 1-154-5]

— Jeanine Miller : The Vedas. -p. 132.

పరమపద మన వైకుంఠము. విశ్వకర్మ వినిర్మితము.

సత్యలోకస్య వై చోర్ధ్వే విశ్వకర్మవినిర్మితా ।

పురి చాస్తి సభా రమ్యా దేవానాం హితహేతవే॥

—నడ్కపురాణ. సృష్టిఖండ. 49.154

‘త ద్విష్ణోః పరమం పదం సదా పశ్యంతి సూరయః॥’ -

అను పై ఋగ్వేదమంత్రమునందు సూరు లన పండితులు జ్ఞానులు ననియే కాక సప్తర్షు లనియు కొందఱు పండితులు భావించుచున్నారు.

పరమపద మయిన వైకుంఠము. అకాశమున సప్తర్షిమండలమునకు మీదై యున్నది. విష్ణు ప ద ము న కు పశ్చిమదిక్కుననుండు సప్తర్షులు అకాశచక్ర వయిన విష్ణువును నిరంతరము చూచుచుందురు.

సప్తర్షిమండలమునకు మీదై యుండు పరమేశ్వరుఁడు జగత్సృష్టయు, విశ్వశీల్పియు నగు వి శ్వ క ర్మ యే యని ఋగ్వేదము చెప్పుచున్నది.¹

విశ్వకర్మా విమనా ఆద్విహాయా దాతా విదాతా పరమోత సందృక్ ।

తేషా మిష్టాని సమిషామదంతి యత్రా సప్త ఋషీన్ పర ఏకమాహుః॥

—ఋగ్వేద 10-82-2*

కావున సర్వజగత్కారణుఁ డగు, వి శ్వ క ర్మ యే విష్ణు వని స్పష్ట మగుచున్నది.

1. Cf :- G V. Raghava Rau : Scriptures of the Heavens. —p. 75.

“Some Scholars interpret this word ‘Surayah’ as referring to the eminent sages, or the Seven Rishis of the great Bear. If may be reasonably said that as the Seven Rishis that constitute the seven bright stars of the great Bear lie to one side to the West of VISHNUPADAM —the Rishis that constitute that group always see Him and can be rightly described as ever more beholding Him.”

....If clearly and unequivocally locates the position of the Maker and disposer of the Universe in these terms.” [R. V 10-82-2]

* The all-creator, all-knower and almighty, preserver, dispense, loftiest Overseer! Beyond the seven sages, where they rejoice together in the fruit of their offerings. they speak of the One.”

Jeanine Miller : The Vedas. —p. 224.

విష్ణు సహస్రనామములలో విశ్వకర్మ, త్వష్ట యనునామము లున్నవి.

విశ్వకర్మా మను స్త్వష్టా స్థవిష్టః స్థవిరో ద్రువః ॥

— వ్యా భా. ఆనుశాసనిక. 149.26*

విశ్వం కర్మ యస్య : విశ్వము తనచే చేయబడినదిగాఁ గలవాఁడ

విశ్వములు కర్మగా గలవాఁడు; విశ్వమును నిర్మించినవాఁడు.

విశ్వకర్మ అనగా నిర్మాణశిల్పము నెరిగినవాఁడు; పరమాత్ముడు.

విచిత్రమగు నిర్మాణశక్తి కలవాఁడు, కావున విశ్వకర్మయనబడును.

త్వష్ట యనువాడు దేవతల విశ్వకర్మ. ప ర మా త్ము న కు అతనితో సాదృశ్యము చెప్పినచో 'విశ్వకర్మ' యనబడును.

త్వష్టా - తక్షతి ఇతి. త్వష్టా తనూకరణే అనుధాతువు నుండి 'త్వచ్' ప్యత్యయముచేరగా 'త్వష్టా' అను రూపసిద్ధి. సంహారసమయమునందు సర్వభూతములను క్షీణింపజేయును.

గరుడపురాణోక్త విష్ణుసహస్రనామములందును, విష్ణుపునకు 'శిల్పకృత్' 'శిల్పః' అను నామములున్నవి.

ప్రాణిష్ఠః శిల్పకృచ్చిలోపి హస్తయోశ్చనియామకః ॥

— గతుడ. ఆ. 15.137

"...సాంఖ్యము, యోగతంత్రమును శిల్పవేదశాస్త్రములుగ గర్వములు జనార్దనుని వలన సముచ్చవిం చె" 1

విష్ణువు మత్స్యవతారమునందు మనువునకు వాస్తువిద్యను బోధించి నట్లు మత్స్యపురాణమునందుఁ జెప్పబడినది. 2

విశ్వకర్త యగు విష్ణువే సమస్తశిల్పకళలకు మూలకారణుఁ డనియు నతఁడే వి శ్వ క ర్మ యనియు భావింపవచ్చును.

* చూడు :- శ్రీ విష్ణుసహస్రనామ స్తోత్రమ్ - శ్రీమచ్ఛంకరభగవత్ పాద విరచిత భాష్యానువాదసహితము. — పు. 44, 45.

1 ఆనువాదకులు : పాతూరి సీతారామాంజనేయులు.

** Cf :- The Ancient Indian Tradition and Mythology-
The GARUDA PURANA -1 Eng. Tr.

— p. 61.

"Silpa Krit=Creation of Arts; Silpa : The fine arts.
Hastayohniyamakah = Controller of hands."

1. తిక్కన : అనుశాసన. 5-328 = వ్యా. భా. వన, 149. 40.

2. చూడు :- మత్స్యపురాణము, ఆ. 250.

విష్ణు పూజా ఫలము

స క ల జ గ త్స్ర భు వ యి న వి ఘ్న వు ను పూ జిం చి న మనుజులకు
సర్వదుఃఖములు తొలగెను.

అఖిలజగత్స్వభు వగు దేవదేవు ననంతకునిఁ బురుషోత్తమాభిధాను
నంచితమానుసహస్రకంబున సంస్తుతించుచు సంతతైష్ఠితమనస్కుఁ
డై యజమానుఁ డవ్యయుఁడైన యాతని నర్చించుచును దృఢధ్యాననిరతుఁ
డగుచు నమస్కృతి యాచరించుచు ననాద్యంతంబు నవిష్టు నధ్యక్షు నెల్ల
లోకములకు బృహ్మణ్యుఁ డ్రిలోకకీర్తివర్ధనుని సర్వధర్మజ్ఞు వరదు లోక
నాథు భూతభవోద్భవు నమ్మి భక్తిఁ గొలిచి సర్వదుఃఖంబులఁ దొలగఁ ద్రేచు
అని భీష్ముఁడు ధర్మరాజునకుఁ దెలిసినాడు. 1

విష్ణుస్థానంబున విష్ణువు నర్పించిన నశ్వమేధఫలంబగు. 2

సాలగ్రామతీర్థము : “విష్ణుస్థానంబయిన సాలగ్రామం బను ఊర్థం బాడి విష్ణు
సర్పించియు నందు సన్నిహితవత్తుస్సముద్రం బయిన కూపంబు నాడియు
విష్ణులోకగతు లగుదురు.”
— నన్నయ. ఆరణ్య. 2-276

తతో గచ్చేత రాజేంద్ర స్థానం నారాయణస్వ చ ।

సదా సన్నిహితో యత్ర విష్ణు ర్వసతి భారత ।

యత్ర బ్రహ్మదయో దేవా ఋషయశ్చ తపోధనాః ॥

అదిత్యా వసవో రుద్రా జనార్దన ముపాసతే ।

శాలగ్రామ ఇతి ఖ్యాతో విష్ణు రద్భుతకర్మకః ॥

అభిగమ్య త్రిలోకేశం వరదం విష్ణు రవ్యయమ్ ।

అశ్వమేధమవాపోతి విష్ణులోకం చ గచ్ఛతి॥ -వ్యా.భా. వన 84-122.125

లోకోద్ధరతీర్థము : “ ఎందేని విష్ణు దేవుండు లోకంబుల నుద్ధరించె నట్టి లోకోద్ధరం బను తీర్థంబాడి కులం బుద్ధరింతురు. శ్రీ తీర్థం బాడి శ్రీమంతు లగుదురు.”³

పరాహతీర్థము : “ఎంచేని విష్ణుం డాదివరాహంబయ్యె నట్టి వరాహతీర్థం బాడిన వారికి నగ్నిహోమఫలం బగు.” 4

1. చూడు :- తిక్కన. అనుశాసన, 5-320 = వ్యాఖ్య. అను 149-4-8

2. చూడు :- నన్నయ. ఆరణ్య. 2-260 = వ్యాఖ. వన. 83-11

3. చూడు :- నన్నయ. ఆరణ్య. 2-264 = వ్యా.భా. వన. 83-44-46

4. " " = " 83-18

విష్ణు విగ్రహములు

వేదకాలమున ప్రారంభమయిన విష్ణు భక్తి మహాభారతకాలమునాటికి విశ్వరూపము దాల్చి విశ్వవ్యాప్తి నొందినది.

మహాభారతమున విష్ణుమూర్తి దశావతార ప్రసక్తి యున్నది.

ఈ దశావతారములకు మూలము శ్రీమన్నారాయణుడు.

“నారాయణాభిధానుండనైన యేను బాలరూపంబున శంఖచక్ర గదాధరుండనై యేకార్ణవంబునందు మహాయుగ సహస్రమయంబున కాలంబున యోగనిద్రాపరవశుండనైయుండుదు... మదీయనాభికమలకర్ణికా శయనుండయి యున్న చతురాననుండు మేల్కొని సృజించు లోకంబు లేర్పడం జూచెద వని యానతిచ్చి యధైవుండంత ర్హితుండయ్యె”*

నారాయణుడు కిరీటమును కైస్తుభమణిని ధరించి పీతాంబరధారియై యుండునని వ్యాసభారతమునందు వర్ణింపబడినది.

శయానం శయనే దివ్యే నాగభోగే మహాద్యుతిమ్ ।

బహుయోజనవిస్తీర్ణే బహుయోజన మాయతే॥

కిరీటీ కౌస్తుభధరం పీతకౌశేయవాససమ్॥

దీప్యమానం శ్రియా రాజంస్తేజసా వపుషా తథా ।

సహస్ర సూర్యవృతిమ మద్భుతోపమదర్శనమ్॥

—వ్యా.భా. వన. 203-17-19

మతియొకచోట విష్ణురూపమిట్లు వర్ణింపబడినది.

శంఖచక్రగదాధరు శార్ఙ్గిఁ బుండరీకదళ సన్నభాక్షుఁ గిరీటకుండ
లాభిరాము శ్రీవత్ససంశోభివక్షుఁ గౌస్తుభోజ్జ్వలఁ గను నతండు.

చిరకాలంబున సాక్షాత్కరణంబును గల్గు దానఁ గానని పదమున్
బొరయని భుజముం గలదే కురువర నీకు నతిభక్తిఁ గొలుపుము విష్ణున్॥

—తిక్కన. అనుశాసన. 4-378-79

ఇట్టి వర్ణనములను బట్టియే శిల్పులు దేవతావిగ్రహములు నిర్మింతురు.

* చూడు :- ఎఱ్ఱన. ఆరణ్య. 4-281 = వ్యా.భా. వన. 203-11-17

వైకుంఠవాసి నారాయణుడు :

ఈ విశ్వమునకంతయుఁ 'గర్తయు' భర్తయు హర్తయు నై దుగ్ధాంబుధి
యుత్తరంబునం గనకమయంబై యష్టచక్రంబును బృభూతభూతయుక్తంబును
మనోజవంబును నగుచు మహనీయశకటంబున వినోదపరాయణుండైన
నారాయణుడు వికుంఠనిధానుం డగుచు వైకుంఠాభిధానంబున విఖ్యాతుండై
విహరించుచుండు' నని సంజయుడు ధృతరాష్ట్రునకుఁ జెప్పెను.

—తిక్కన. భీష్మ. 1-27

ఇది మూలమునకు యథాతథానువాదమే.

క్షీరోదస్య సముద్రస్య తథైవోత్తరతః ప్రభుః ।

హరి ర్వసతి వై కుంఠః శకపే కనకామయే॥

అష్టచక్రం హి తద్ యానం భూతయుక్తం మనోజవమ్ ।

అగ్నివర్ణం మహాతేజో జాంబూనదవిభూషితమ్॥

—వ్యాఖ. భీష్మ 8-15, 16

శ్వేతద్వీపవాసి నారాయణుడు :

నారదుడు శ్వేతద్వీపమున కరిగి యేకాంతియై విష్ణుదేవుని సంస్తుతింప
సితానిత పీతారుణ విశంకహరిత వర్ణంబులను బహుశిరోబాహుపాదంబు
లను వేదికమండలు సుగ్రుక్యవాగ్నిధారణంబున నోంకారసావిత్రీచతు
ర్వేదోచ్ఛారణంబులను మహద్బృతంబయిన నిజదివ్యరూపంబు నారదునకు
దర్శనగోచరంబుగా నిలిచి విష్ణుండు వినయసంభ్రమోపేత భక్తి వగ్ధాతుండగు
నప్పరమముని నాదరించి యిట్లనియె.

ననుఁ గానఁబడయ రెవ్వరు ననఘా యేకాంతికులక యర్హము మద్ద

ర్శన మీ వేకాంతికుడవు ననహంకారుడవుఁ గాన యచ్చెంజూడన్॥

తిక్కన. శాంతి. 6.378-79*

నారదుడు నారాయణతత్త్వమును లోకములందు ప్రచారముచేసినాడు.

నారదునికంటె ముందు ప్రజాపతిసుతులగు ఏకత ద్విత త్రితులను
మహర్షులు శ్రీమహావిష్ణువు మాహాత్మ్యమును బృహస్పతికిఁ దెలిపిరి.¹

* వ్యాఖ. శాంతి. అ. 339

1 తిక్కన. శాంతి. 6-370-27 = వ్యాఖ. శాంతి. అ. 339

శ్రీకృష్ణావతారము : ద్వాపరయుగమున శ్రీ కృష్ణుడు విశ్వకర్మ యగు విష్ణుశమున దేవకీవసుదేవులకు జన్మించినాడు.

అనుగ్రహార్థం లోకానాం విష్ణుర్లోకసమస్కృతః ।
 వసుదేవా త్తు దేవక్యాః ప్రాదుర్భూతో మహాయశః ॥
 అనాదినిధనో దేవః స కర్తా జగతః ప్రభుః ।
 అవ్యక్త మక్షరం బ్రహ్మ ప్రధానం త్రిగుణాత్మకమ్ ॥
 ఆత్మాన మవ్యయం చైవ ప్రకృతిం ప్రభవం ప్రభుమ్ ।
 పురుషః విశ్వకర్మాణం సత్త్వయోగం ధ్రువాక్షరమ్ ॥

—వ్యాఖ. ఆది. 63-98-101*

నన్నయ యీ వివరములన్నియుఁ జెప్పక యిట్లు వ్యాసినాడు.
 యాదవవంశంబున జగదాదిజుఁడగు విష్ణుడేవు నంశంబున ను
 ద్వాదిత్యైఁ గృష్ణుఁ దపగతభేదుఁడు వసుదేవదేవకీదేవులకున్ ॥

—నన్నయ. ఆది. 4-74

శ్రీకృష్ణుడు కౌరవసభయందు భీష్మాదులకు దివ్యవృష్టి యొసఁగి తన విశ్వరూపమును జూపించెను.

‘.....వా సు దే వు ని ఫాలప్రదేశంబున బ్రహ్మ యు వక్షంబున
 విరూపాక్షుండును వదనంబున వహ్నియుఁ బార్శ్వంబుల నింద్య యమ వరుణ
 కుబేరులు నాదిత్యమదుద్విశ్వేదేవాశ్వినులు నుద్భవించిరి... జనితనానాహస్త
 విన్యస్తంబులయి శంఖ చక్ర గదా ఖడ్గ శార్ఙ్గ ప్రముఖ నిఖిల సాధనంబులయి
 వెలింగె...’

—తిక్కన. ఉద్యోగ. 3.405

కురుక్షేత్రసంగ్రామరంగమునం దర్జునుఁడు కోరగా “నమ్యతం ఉతనకి
 దివ్యదృష్టి యొసఁగి యోగీశ్వరేశ్వరుండైన యా ల క్షీ శ్వ రు ం డు తన
 దివ్యరూపంబు సూపె-”

* చూడు :. వ్యాఖ. ఆది. 63-101 : నీలకంఠవ్యాఖ్య చిత్రకాలావృత్తి.

“విశ్వకర్మాణ మితి విశ్వం పృథివ్యప్రేక్షారూపం సచ్చర్మవచ్ఛం వాయ్వా
 రూపం త్యచ్ఛర్మవచ్ఛం చేత్యేవ మాదిరూపం కర్మఫలనాదివత్ క్రియ
 భూతం యస్యేతి విశ్వకర్మా తమ్ ఏవం విశేషజై రేవ బ్రహ్మణ వి
 భావం ప్రదర్శ తన్నిపృత్త్యపాయ మపి తై రేవ ప్రత్యాయ యతి సత్త్వవ
 బ్రహ్మభావప్రాప్తావలంబన మాహ ధృవాక్షరం ప్రణవాఖ్య వర్ణస్వరూపమ్
 వాచ్యవాచకయోరభేదత్ ప్రణవమాత్రాభిరకారోకారమకారార్థ మత్రాభిరూపాపి
 తాభి సదర్థభూతా విరాట్సూత్రాంతర్యామి తురీయాభ్యాః ప్రాప్యంత
 ఇతి భావః ॥” 101 - నీలకంఠ.

అ విశ్వరూపుని దివ్యతేజంబు సహస్రసూర్యప్రభానిభంబునుటయు
జాలకుండుం గావున వాక్కువ్వం గొలదిగా దట్టి మూర్తి గనుంగొని
ధనంబయిండు విస్మయ రోమహర్షణ ప్రహర్షోత్కర్షంబులతో దండ
ప్రణామంబులు సేసి నిలిచి కేలుమొగిడ్చి యిట్లునియె.

దేవ నీదగు దివ్యదేహంబునందు సురాసురగంధర్వు లాది గాఁగఁ
గల దేవయోనులుఁ గమలాసనుండును సచరాచరంబైన జగము నాకుఁ
దోచె మొగంబులు దోర్లండములును బాదములునుఁ గన్నులు ననేకములుగంటి
మకుటాదిభూషణనికరంబుఁ జక్రగదాద్యాయుధములు మాల్వ్యాంబరములుఁ
బెక్కు గాన వచ్చె సక్కజమై యిది నడుము మొదలు దుది యనంగరాదు
తేజ మప్రమేయ దేదీవ్యమాన నిర్వికృతిమహిమ దుర్నిరీక్ష్య మయ్యె.

—తిక్కన. భీష్మ. 1-20-11*

శ్రీ మహావిష్ణుపునఃశమున జన్మించినాఁ డని కృష్ణునకును చతుర్భుజ
ములు శంఖచక్రగదాఖడ్గములు కల్పింపఁబడినవి. కృష్ణుని విష్ణువుగా -
విశ్వకర్మగా - భావించి స్తోత్రములు చేసినారు.

విశ్వకర్మన్ నమస్తేఽస్తు విశ్వాత్మన్ విశ్వసంభవ ।

విష్ణో జిష్ణో హరే కృష్ణ వైకుంఠ పురుషోత్తమ॥ — శాంతి. 34-5

అని యుధిష్ఠిరుడు వాసుదేవుని స్తుతించినాడు.

విశ్వకర్మన్ నమస్తేఽస్తు విశ్వాత్మన్ విశ్వసంభవ ।

అపవర్గోఽసి భూతానాం పంచానాం పరతః స్థితః ॥ — శాంతి. 54-3

అని భీష్ముడు శ్రీకృష్ణుని ప్రస్తుతించినాడు.

విశ్వకర్మన్ నమస్తేఽస్తు విశ్వాత్మన్ విశ్వసంభవ ।

పద్భ్యాం తే పృథివీ వ్యాప్తా శిరసా చావృతం నభః ।

ద్యావా పృథివ్యోర్మధ్యం జఠరేణ తవావృతమ్ ।

భుజాభ్యా మావృతాశాస్త్రమిదం సర్వమచ్యుతమ్ ॥ — ఆశ్వమేధ. 55-7,8

అని ఉదంకుడు శ్రీకృష్ణుని స్తుతించినాడు.

ఈస్తోత్రములను బట్టి శ్రీకృష్ణుడు విష్ణావతారుఁ డనియు విశ్వకర్మాంశ
సంభూతుఁడనియుఁ దెలియుచున్నది.

* చూడు :- వ్యాఖ. భీష్మ. 35 (భగవద్గీత. 15)

కీరీటనం గదివం చక్రణం చ తేజో సర్వతో దీవ్యమానమ్ ।

పశ్యామి త్వాం విర్నిరీక్ష్యం నమంతాత్ దీప్తానామ్యుతి మసృగే శుచుమ్॥

శ్రీ దేవి

శ్రీ రనంతర ముత్పన్నా పుతాత్ పాండురవాసిని॥

—వ్యా భా. ఆది. 18-45

దేవదానవులు క్షీరసాగరమును మధించుచున్నపు డందు.....
త్రిభువనవంద్యు యగు శ్రీదేవి యుద్భవించినది. —నన్నయ. ఆది. 2-16

శ్రీదేవి జన్మవృత్తాంతమును విష్ణుపురాణము విపులముగా వర్ణించినది.

తతః స్ఫురత్కాంతిమయీ వికాసికమలే స్థితా ।

శ్రీదేవీ పయస స్తస్మా దుద్భూతా ధృతపంకజా॥ 100

తాం తుష్టువు ర్ముదా యుక్తాః శ్రీసూక్తేన మహర్షయః ।

గంగాద్యాః సరితస్తోయైః స్నానార్థ ముపతస్థిరే ।

దిగ్గజా హేమపాత్రస్థ మాదాయ విమలం జలమ్ ।

స్నాపయాంశ్చక్రిరే దేనీం సర్వలోక మహేశ్వరీమ్॥

క్షీరోదో రూపధృక్ తస్యై మాలా మల్లానసంకజామ్॥

దదౌ విభూషణాన్యంగే విశ్వకర్మా చకార హ ।

దివ్యమాల్యాంబరధరా స్నాతా భూషణభూషితా ।

పశ్యతాం సర్వదేవానాం యయౌ వక్షఃస్థలం హరేః ॥

—విష్ణుపురాణము పృథమాంశ. 9.100-105*

క్షీరాబ్ధియం దుద్భవించిన శ్రీదేవి పద్మహస్తయై వికసితాంభోజముపై విరాజిల్లుచున్నది. మహర్షులు శ్రీసూక్తముతో శ్రీదేవిని స్తుతించినారు. దిగ్గజముల హేమకుంభములతో నిర్మలజలములు గొనితెచ్చి లక్ష్మీదేవికి మంగళస్నానము చేయించినవి. దేవశిల్పి యగు విశ్వకర్మ భూషణము లొసగినాడు. ఆ దివ్య భూషణములు దివ్యమాల్యాంబరములు ధరించి సురతెల్లరుఁ జూచుచుండఁగా లక్ష్మీదేవి విష్ణువక్షస్థుల మలంకరించినది.

* పోల్చు :- (1) బృహ్మాండపురాణము. 3.4-10 76-81

తతో వికసితాంభోజవాసిని వరదాయినీ

ఉత్థితా పద్మహస్తా శ్రీ స్తస్మాత్ క్షీరమహార్ణవాత్

అథ తాం మనయః సర్వే శ్రీసూక్తేన శ్రియః పరామ్

భూషణాని చ దివ్యాని విశ్వకర్మా సమర్పయత్॥

దివ్యమాల్యాంబరధరా దివ్యభూషణభూషితా

యయౌ వక్షః స్థలం విష్ణోః సర్వేషాం పశ్యతాం రమా॥

లక్ష్మీదేవి హిరణ్యవర్ణ యనియు హిరణ్మయి యనియు శ్రీసూక్తమునందు వర్ణింపఁబడినది.

హిరణ్యవర్ణాం హరిణీం సువర్ణరజతపృజాం ।

చంద్రాం హిరణ్మయాం జాతవేదో మమావహా॥

—ఋగ్వేద ఖి. 5.87-1

[ఓ అ గ్ని దే వుఁ డా! బంగారువన్నె వంటి వన్నె గలదియు, భక్తుల పాపములను హరించునదియు, బంగారముతోను వెండితోను జేయఁబడిన పూల దండలు గలదియు, చంద్రుని వలె నాహ్లాదము గలిగించునదియు బంగారే తన రూపముగాఁ గలదియు నగు లక్ష్మీదేవిని నా కొఱకుఁ బిలుపుము.]

లక్ష్మీ దే వి ధ రి యి న సువర్ణరజతప్రజాద్యాభరణములు విశ్వకర్మ నిర్మించి యిచ్చినవే.

‘కాంచనకేయూరకంకణకింకిణీకటకాదులను విశ్వకర్మ యిచ్చె.’¹

లక్ష్మీ దే వి పద్మసమానవర్ణ యనియు విష్ణువామాంకగత యనియు భారతము.

నారాయణాంకగతాం జ్వలంతీం దృష్ట్వా శ్రియం పద్మసమానవర్ణాం॥

—వ్యాఖ. అను. 8.3

‘నారాయణాంకతలమున శ్రీరాజిల్లఁగఁ బూచి చిత్తం బతి విస్మయంబై రుక్మిణి విస్తారనయన’ యైనది.

—తీక్కన. అను. 1.283

మూర్తిమతివై యనన్యచిత్తముతో శ్రీమన్నారాయణునే మనమునందు నిలిపికొని యనవరతమునేను నారాయణాయాంకతలమునందే వసించు ననియు ఏ పురుషుఁడు నన్ను భావము నందు నిలిపికొనునో వాఁడు ధర్మార్థయశఃకామ నిష్ఠులతో వర్ణిల్లు ననియు శ్రీదేవి రుక్మిణీదేవికిఁ జెప్పినది

నారాయణత్వేకమనా వసామి సర్వేణభావేన శరీరభూతా ।

భావేన యస్మిన్ నివసామి పుంసి న వర్తతే ధర్మయశోఽర్థకామః ॥

—వ్యాఖ. అనుశాసనిక. 11-19, 20

పురావేతిహాసములం దెడనెడఁ గల లక్ష్మీ దే వి రూ ప ల క్షణ ము ల నన్నింటిని సమీకరించి రచించిన ధ్యాన శ్లోక ము లు ప్రతిమాకారుల కుపయుక్తములుగా నుండును.

1 శ్రీమదాంధ్రమహాభాగవతము. 8.270 = వ్యాసభాగవతమహాపురాణము.

“భూషణానివిచిత్రాణి విశ్వకర్మాప్రజాపతీః ॥” —8 8-16

వందేలక్షీం పరశివమయీం శుద్ధజాంబూనదాభాం ।
 తేజో రూపాం కనకవసనాం సర్వభూషోజ్జ్వలాంగీం ।
 బీజాపూరం కనకకలశం హేమపద్మే చదానాం ।
 ఆద్యాం శక్తిం సకలజననీం విష్ణువామాంకసంస్థామ్॥

—ఆధర్వశీర్షగత - శ్రీలక్ష్మీహృదయము. శ్లో. 2

శ్రీ దుర్గాసప్తశతి యందు మహాలక్ష్మీరూపము మతొకవిధముగా నున్నది.
 ఆమె అష్టాదశభుజ. ప్రవాళవర్ణ. సరోజస్థిత.

అక్ష స్రక్ పరశూ గదేషు కులిశాన్ పద్మం ధనుః కుండికాం ।
 దండం శక్తి మసిం చ చర్మ జలజం ఘంటాం సురాభాజనం ।
 శూలం పాశ సుదర్శనం చ దధతీం హస్తైః ప్రవాళప్రభాం ।
 నేవే నై రిభ మర్దిసీం ఇహ మహాలక్ష్మీం సరోజస్థితామ్॥

విష్ణ్వలయములు విశ్వవ్యాప్తముగానున్నవి. లక్ష్మీ దేవి విష్ణుమూర్తి
 సన్నిధి యందే యుండును. కావున లక్ష్మీదేవికి ప్రత్యేకముగ నాలయములు
 తక్కువగ నున్నవి.

మహారాష్ట్రము నందలి కొల్లాపురమున శ్రీమహాలక్ష్మి యాలయ మున్నట్లు
 కాశీఖండము వలనఁ దెలియుచున్నది.

అగస్త్యముని పదునెనిమిదిపీఠములందును బ్రసిద్ధంబైన కొల్లాపురః
 నకుం జని యందు...

భద్రకాళికయై ఘోరపరశుధారః గ్రూరదైత్యునిఁ జారిగొన్న ఘోరమూర్తి
 శౌరివక్షఃస్థలీనభశ్చంద్రరేఖ శ్రీమహాలక్ష్మి భక్తి వీక్షించెఁ దపని॥¹

కొల్లాపురమునందలి మహాలక్ష్మిచిగ్రహము విశ్వకర్మశాస్త్రానుసారము
 నిర్మింపఁబడినది.²

క్షేత్రే కొల్లాపురే దైత్యే (పురాదన్యే) మహాలక్ష్మీర్యదాఽర్చ్యతే ।
 లక్ష్మీవాన్ సా తదా కార్యా రూపాభరణభూషితా॥ 59
 దక్షిణాధఃకరే పాత్రీమూర్ధ్వే కామోదక్షి భవేత్ ।
 వామోర్ధ్వేభేటకం ధత్తే శ్రీఫలం తదధఃకరే॥ 60

—రూపమండనము. 5.59,60

1. చూడు :- శ్రీనాథుఁడు. కాశీఖండము. 3.36.38

2. Cf. :- T N. Srinivasan : A Handbook of South Indian Images. P.99

గణపతి

గణానాం త్వా గణపతిగ్ం హవామహే ।
 కవిం కవీనా ముపమశ్రవస్తవమ్ ।
 జ్యేష్ఠ రాజం బ్రహ్మణాం బ్రహ్మణస్పత ।
 ఆ నః శ్రుణ్వ న్నూతిభిః సీద సాదనమ్॥

—ఋగ్వేద. 2.23-1

గణపతి యనఁగా గణముల కధిపతి. గణము లన రుద్రసంతతి; ప్రమథ గణములు. మరుద్గణములు కావచ్చును. లేదా శిల్పిగణములు కావచ్చును. మరుత్తులు శిల్పులే.

అందఱిలో నగ్రగణ్యుడైన గణపతియే బ్రహ్మణస్పతి.

బ్రహ్మణస్పతి యన బ్రహ్మజ్ఞానమున కధిపతి. అతఁడే బృహస్పతి, వాచస్పతి “వాచస్పతిం విశ్వకర్మాణ మూతయే” (ఋగ్వేద. 10-81-7) అను శ్రుతి ప్రకారము వాచస్పతియు - (బ్రహ్మణస్పతి) - విశ్వకర్మయు నొక్కరే.

కవులకు కవి యైన బ్రహ్మణస్పతియే సమస్తపూజారంభము లందు గణపతిగా పూజింపఁబడుచున్నాడు

వైదిక గణపతియే - బ్రహ్మణస్పతియే - యనంతరకాలమున గణపదనుడుగను విఘ్నేశ్వరుడుగను రూపాంతరము చెందినాడు.¹

నాందీముఖేషు సర్వేషు పూజయేద్ యో వై గణాధిపం ।

తస్య సర్వో భవేద్ వశ్యః పుణ్యం భవతి చాక్షయమ్॥

గణానాంత్యేతి మంత్రేణ సర్వయజ్ఞ ముచేషు చ ।

సర్వసిద్ధిమవాప్నోతి స్వర్గం మోక్షం లభే న్నరః ॥

పుణ్యయప్రతిమాయాం చ చిత్రే చాథ దృషన్మయమ్ ।

ద్వారదరాణి పాత్రే చ హేరంబం లేఖయేద్ బుధః ।

తస్య కార్యాణి సిద్ధ్యంతి దయితాని సమంతతః ।

న విఘ్నం జాయతే కించిత్ త్రైలోక్యం వశమానయేత్॥

—పద్మపురాణ. సృష్టిఖండ. అ. 78.1.4

1. Cf :- Swami Harshananda : Hindu Gods and Goddesses — p. 131.
 “It is quite reasonable to suppose that the Ganapati-Brahmanaspati of the Rigveda gradually got metamorphosed into the deity ‘Gajavadana-Ganesa-Vighneswara.’”

గజాననఁడు : గ జ ముఖం డాది మజాతుల యారాధ్యదైవము. కాలక్రమమున ఆర్యు లార్యేతరజాతులతో గలిసి సా మ ర స్య ము తో గజాననరూపలక్షణములను తమ గణపతి కాపాదించికొనినారు.

అద్వైదికమయిన నేటి గజాననమూర్తికి మూలము వైదిక గణపతి - బ్రహ్మస్పతి - బ్రహ్మణస్పతియే. ¹ కుశానులకాలము [క్రి. శ 176] తరువాతనే గణాధిపతికి గజముఖరూపము కల్పింపబడినది.

ప్రతిసంవత్సరము భాద్రపదశుద్ధచతుర్థి - వినాయకచతుర్థి దినమున భారతదేశమునం దంతటపూజింపఁబడు గ జా న న మూ ర్తి ఆర్యానార్య (ఆర్య - ద్వావిడ) సంస్కృతీసంగమమునకు నిదర్శనము.

ఏకదంతం శూర్పకర్ణం గజవక్త్రం చతుర్భుజమ్ ।

పాశాంకుశధరం దేవం ధ్యాయేత్ సిద్ధివినాయకమ్॥

నన్నయ మహాభారతరచనారంభమున గజాననుని స్మరించినాడు.

భారతలేఖకుఁడు : బ్రహ్మదేవుని యాజ్ఞానుసారము వ్యాసమహర్షి గణేశుని పూజించి భారతలేఖకుఁడవు కమ్మని కోరగా గణపతి లేఖకుఁడైనాడు.

పూజితోఽపవిష్టశ్చ వ్యాసేనోక్త స్తథాఽనఘ ।

లేఖకో భారతస్యాస్య భవ త్వం గణనాయకమ్....

ఓ మిత్తుక్వా గణేశోఽపి బభావ కిల లేఖకః॥ - వ్యా. టా. ఆది. 1.77,78

ఈ వృత్తాంతము కల్పిత మని విమర్శకుల యభిప్రాయము.

వ్యాసభారతమునందు గణేశ, గణేశాన, గణనాయక, హేరంబ, విఘ్నేశ అను పదములున్నవి (ఆది. 1-74-77) కాని 'గజానన' యను మాట లేదు.

ప్రాచీన కాలమున లేఖకులు శిల్పులే. కావున భారతలేఖకుఁడైన గణనాయకుఁడు శిల్పిగణనాయకుఁడై యుండవచ్చును.

నన్నయకాలమునఁ గూడ లేఖకులు శిల్పాచార్యులే.

లేఖకో గండాచార్యః : — న.దంపూడి శాసనము

వ్యాసప్రాక్రమమున భారతమును లిఖించి లోకోపకార మొనరించిన లేఖకోత్తముఁడు గణనాయకుఁడైనను శిల్పిగణనాయకుఁడైనను అభినందనీయుఁడే.

1. Cf. :- P L Bhargava : Vedic Age P P 309-10

"He (Brihas pati) is undoubtedly the Proto Type of the later Hindu God Ganapati".

దేవతాప్రతిమలు

దేవతాప్రతిమలను శిల్పాగమశాస్త్రానుసారము సలక్షణముగ సర్వాంగనుందరముగ ప్రసన్నదృక్కులతో మనోహరముగనుండు నట్లు నిర్మింపవలెను.

సురూపా సుప్రభా చైవ సర్వాభరణభూషితా ।

స్వాయుదై శ్చ సమాయుక్తా కర్తవ్యా ప్రతిమా శుభా॥ — కాశ్యపశిల్పము

ప్రధానదైవతములగు బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరమూర్తులకు ఉత్తమ దశతాలము (124 అంగులముల పొడవు) సరస్వతీ లక్ష్మీ దుర్గాదిదేవీమూర్తులకు మధ్యమదశతాల ప్రమాణము (120 అంగుళములు) ఉచితముగ నుండును.

ఉత్తమం దశతాశేన బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరమ్ ।

మధ్యమం దశతాలేన ఉమా సరస్వతీ తథా

ఉషా భూమిశ్చ దుర్గా చ లక్ష్మీశ్చ మాతరస్తథా॥

— కాశ్యపశిల్పమ్ పటల 50-80-81

దేవీ విగ్రహము దేవుని చెవుల యెత్తుండవలయు నని మనువు - త్వష్ట, మున్నగువారు వచించినా రని మయశాస్త్రముచెప్పుచున్నది.¹

దేవస్య కర్ణాంతసమప్రమాణాం దేవీం మను త్వష్టముఖా వదంతి॥

దేవాలయము లందలి దేవతాప్రతిమలు పదునాఱు హస్తముల ప్రమాణముండుట శ్రేయస్కరము.

గృహదేవతాప్రతిమల ప్రమాణము అంగుష్ఠ పర్వము మొదలుకొని ద్వాదశాంగుళముల వఱకు నుండవచ్చును.

అంగుష్ఠపర్వాదారభ్య వితస్తి ర్యావదేవ తు ।

గృహేషు ప్రతిమా కార్యా నాధికా శస్యతే బుధైః ।

అషోడశా తు ప్రాసాదే కర్తవ్యా నాధికా తతః॥ — మత్స్యపురాణ. 257-28

ప్రతిమాప్రమాణముల మాట యటుంచి యర్చావైకృతి యరిష్టదాయకము.

దేవతాప్రతిమా శ్రైవ కంపంతి హసంతి చ

వమంతి రుధిరం చాస్యైః స్విద్యంతి ప్రపతంతి చ॥ — వ్యా. భా. భీష్మ. 2-28

¹ చూడు :- కళాప్రవర్ణనాంశాః కొంఠూరు వీరరాఘవాచార్యులు :

శిల్పదర్శనము - దేవాలయశిల్పము. పు. 153-4

అష్టవిధప్రతిమలు

శైలీ దారుమయీ లోహీ లేప్యా లేఖ్యా చ నైకతీ ।

మనోమయీ మణిమయీ ప్రతిమాఽష్టవిధ స్మృతా॥

— వ్యాసభాగవతము. 11-27-12

భాగవతమహాపురాణమునం దష్టవిధప్రతిమలు పేర్కొనబడినవి. కాని మహాభారతకాలమున దేవాలయముల యందలి ప్రతిమలు మృణ్మయములతో దారుమయములతో యైయుండవచ్చును.

గృహదేవతా ప్రతిమలు హిరణ్మయములై యుండును.

తపతి బంగారుబొమ్మ వలె నున్నట్లు వ్యాస భారతము నందు వర్ణింపబడినది.

విభ్రాజమానా శుశుభే ప్రతిమేవ హిరణ్మయీ॥ — అ. 1. 171.29

ప్రతిమాకారుఁడు శిల్పాగమశాస్త్రానుసారము నిర్మించిన దేవతాప్రతిమకు మంత్రయుక్తముగా నేత్రస్థిలన మొనరించి పాణప్రతిష్ఠ చేసి బింబమునందు దైవశక్తిని నిక్షేపించిననే గాని యా దేవతామూర్తి మహిమాన్వితము కాజాలదు.

దృష్టినిర్మాణకాలే చ ప్రాణసంస్థాపనేఽపి చ

మంత్రతంత్రప్రభావజ్ఞః కారయే చ్చిల్పికోత్తమః॥ — మయవాస్తు

వంశపారంపర్యముగా శిల్పవిద్యారహస్యములను పూర్వాచార్య సంప్రదాయమును తెలిసిన విశ్వకర్మకులోద్భవుండైన శిల్పాచార్యుఁడే యందుకుఁ దగినవాఁడని మయుఁడు వక్కాణించినాఁడు.

“విశ్వకర్మకులాచారః పూర్వాచారివిధిక్రమః॥” — మయశాస్త్ర*

“భారతీయశిల్పిసకలశాస్త్రవేత్త. యోగవిద్యారహస్యములను అనుష్ఠానముచే సాధించిన యోగిందుఁడు.”¹

కావుననే ప్రాచీనకాలమునుండియు దివ్యసుందర విగ్రహములు నిర్మించి భక్తజనుల దృష్టిని భగవంతునివైపు మరల్చులుగుచున్నాఁడు. ఈవిధముగా సనాతనధర్మప్రచారమునకు సమాజకల్యాణమునకు పాటుపడుచున్న శిల్పాచార్యుఁడు చిరస్మరణీయుఁడు.

* Cf. :- P. N. Bose : Principles of Indian Silpa Sastra with text of Mayamata.

1 చూడు :- గడియారం రామకృష్ణశర్మ : మన వాస్తుసంపద. పు. 29

పూర్తశిల్పసమీక్ష

ఏకాలమునం దయునను సకలజనోపయుక్తములగు వాపీకూపతటాకాది పూర్తశిల్పము లుండకతప్పదు.

మ హా భా ర త కా ల ము న వాపీకూపతటాకాదులే కాక దేవతాయతన చైత్యము లున్నవి.

పూర్తశిల్పమునందు దేవాలయములు ముఖ్యమైనవి.

రాజధానీనగరములందు, పురోహితముల యందు శి వా ల య ము లు దుర్గాలయములు గలవు.

దేశమునం దిం ద్రో త్స వ ము లు, పశుపతిపూజామ హోత్సవములు, బ్రహ్మమహములు జరుగుచుండెడివి.

తీర్థయాత్రాస్థలములందు వివిధదేవతలకు పూజాస్థానములున్నవి.

దేవస్థానములందు పూజలు సలుపుట కాయా దేవతల ప్రతికలో ప్రతిమలో యుండవలయును. అవి భక్తజనుల పూజలందుకొని యభీష్టదాయకము లగుచున్న వనఁగా నా దేవతాప్రతిమలను పరమనిష్ఠాగరిష్ఠులు, మంత్రతంత్రార్థ కోవిదులు నగు శిల్పాచార్యులు నిర్మించి స్థాపించియుండు రని చెప్పవచ్చును.

విశ్వకర్మకులోత్పన్నులగు శిల్పిబ్రాహ్మణులే దేవతామూర్తులను నిర్మించి ప్రతిష్ఠింపఁదగినవారు.

శిల్పినాం దేవకర్తృత్వం వంశ్యానాం విశ్వకర్మణః ॥

—స్కాందపురాణము. పృతిష్ఠాఖండము.

సహజశిల్పకళోపజ్ఞాభినివేశనములతో సర్వజనీనములగు దేవతాప్రతిమలు నిర్మించి సామాన్యమానవుల నాకర్షించి సగుణోపాసనమున భగవంతుని సన్నిధిని జేర్చు సర్వజ్ఞాఁడగు శిల్పిబ్రహ్మ సర్వథా సర్వదా సంస్తవనీయుఁడు.

శిల్పినా కల్పితం దైవం శిల్పిబ్రహ్మమయం జగత్.

అవలోకిత గ్రంథ పట్టిక - ఇతిహాసములు

తెలుగు :

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతము (కవిత్రయము వారిది)

- 1) వావిళ్ల రామస్వామి శాస్త్రులు అండ్ సన్స్, మదరాసు
- 2) బాలసరస్వతి బుక్ డిపో, కర్నూలు, 3) రామా అండ్ కో, ఏలూరు

సంస్కృతము :

- 1) శ్రీమద్భారతమ్ - వేదవ్యాస ప్రణీతమ్ (తెలుగు లిపి)
వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్, మదరాసు
- 2) శ్రీ మహాభారతమ్ - నీలకంఠకృత భారతదీపికా సహితమ్
- చిత్రశాలా ప్రెస్, పూనే
- 3) శ్రీ మహాభారతమ్ - పండిత రామనారాయణదత్త శాస్త్రి పాండేయ
హిందీ అనువాదసహితము - గీతా ప్రెస్, గౌరఖ్ పూర్
- 4) శ్రీ మహాభారత - సభావర్ణ మూల సంస్కృత శ్లోక -
హిందీ టీకా సహితము - డా॥ పం. శ్రీపాదసాతవలేకర్
స్వాధ్యాయమండల్, పారడీ

హిందీ :

- 1) హిందీ మహాభారత - చతుర్వేదీ ద్వారకాప్రసాద్ శర్మ
- రామనారాయణలాల్ పబ్లిషర్, ఇలహాబాద్
- 2) మహాభారత కాలీన సమాజ్ - సుఖమయ భట్టాచార్య
- అనువాదికా - పుష్పాజైన్. లోకభారతీ ప్రకాశన్, ఇలహాబాద్

ENGLISH :

- 1) The Mahabharata of Krishna Dwaipayana Vyasa.
Tr. English Prose by Pratap Chandra Roy,
-Datavya Bharata Karyalaya, Calcutta.
- 2) The Mahabharata - A criticism by C. V. Vaidya
- A. J. Combridge & Co., Bombay.
- 3) The Great Epic of India - E. W. Hopkins.

పురాణ గ్రంథములు :

అగ్ని, గరుడ, మత్స్య, విష్ణు, పద్మ, స్కంద, బ్రహ్మం డ.
మార్కండేయాది పురాణములు, భాగవతమహాపురాణము,

వైదిక గ్రంథములు

అథర్వవేదము :

- 1) సాయణభాష్యాపేతము - చౌఖాంబా సంస్కృత సీరీజ్, వారణాసి
- 2) కేమకరణదాస్ త్రివేదీ - భాషాభాష్యము దయానంద సంస్థాన్
- 3) డా॥ విద్వాన్ విశ్వం - తెలుగు అథర్వవేద సంహిత, తి. తి. దే

ఋగ్వేదము :

- 1) సాయణభాష్యాపేతము - చౌఖాంబా సంస్కృత సీరీజ్
- 2) దయానంద సరస్వతి - భాషాభాష్యము దయానంద సంస్థాన్

కృష్ణయజుర్వేదము :

- 1) సాయణభాష్యాపేతము - అనందాశ్రమ గ్రంథావళి, పూనే

శుక్లయజుర్వేదము :

- 1) దయానంద భాషాభాష్యము - దయానంద సంస్థాన్
- 2) అంధ్యానువాదము - అచార్యార్యులు ముదుసూరు, కృష్ణా జిల్లా

ఆంధ్ర రుద్ర భాష్యము : చదలువాడ సుందరరామశాస్త్రిలు -

తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణము (తెలుగు లిపి), మైసూరు ప్రతి

శ్రీమద్వాజననేయ మాధ్యందిన శతపథ బ్రాహ్మణము :

సాయణభాష్యాపేతము - గంగావిష్ణు శ్రీకృష్ణదాస్, కల్యాణ్

తాండ్య మహాబ్రాహ్మణము : సాయణభాష్యాపేతము - చౌఖాంబా

సామవేదీయ సుబోధినీ పద్ధతిః శుక్ల । శ్రీ శివరామ - చౌఖాంబా

కాత్యాయన శుల్పసూత్రమ్ : వ్యాఖ్యా సహితము - చౌఖాంబా

గౌతమ ధర్మ సూత్రములు : హరదత్తాచార్య మితాక్షర వ్యార్యే సహితమ్ :

పంచాంగుల ఆదినారాయణశాస్త్రి, మదరాసు 1925

అగ్నిహోత్ర చంద్రిక : వినాయక గణేశ ఆట్టే - అనందాశ్రమ, పూనా

ఆధానపద్ధతి - ఆధానమీమాంసా

ఆపస్తంబీయ శ్రౌతాధాన సూత్రమ్ } వామనశర్మ - అనందాశ్రమ, పూనే

అర్చధర్మ సూత్రములు : సంకలనకర్త. చర్ల గణపతిశాస్త్రి, విశాఖపట్నం

హిందూ సంస్కార్ (హిందీ) : డా॥ రాజబల పాండేయ -

సంస్కార విధిః - దయానంద సరస్వతి : దయానంద సంస్థాన్

వేదతత్త్వ ప్రకాశము, సత్యార్థ ప్రకాశము : దయానంద సరస్వతి

వేదవాఙ్మయము : ముట్నూరి సంగమేశం

Books in English on Ancient Civilisation Culture and Religion

- R. C. Mulumdar : Ancient India
 Romesh C. Dutt : Early India Civilisation
 P. L. Bhargava : The Vedic Age
 A. L. Basham : The wonder that was India
 N. C. Bandhopadya : Hindu Polity and Polytical Theries
 E. B. Hawell : History of Aryan Rule
 Dr Balinath Puri : India with time of Patanjali
 E. J. Rapsan (ed) : The Cambridge History of India
 Vol I. - Ancient India
 Dr. A. B. L. Awusthi : Studies in Skanda Purana Part I.
 Miss. Nileswari V. Desai : Ancient Indian Society
 (Religion and Mythology as depiceated an Markandeya Parana
 The Cultural Heritage of India : Ramakrishna Mission.

శిల్పశాస్త్ర గ్రంథములు

- కాశ్యపశిల్పమ్ : కశ్యపబ్రహ్మర్షి ప్రణీతమ్
 మయమతము : మయకృతము
 విష్ణుధర్మోత్తరము : విగ్రహశిల్పరహస్యము (Hindu idols & Symbolisim)
 దేవరకొండ శేషగిరిరావు
 రూపమండనము : మండరమిశ్ర
 భారతీయ దేవాలయము : డా॥ పొతుకూచి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి
 మనవాస్తుసంపద : గడియారం రామకృష్ణశర్మ
 శిల్పదర్శనము } డా॥ కొండూరు వీరరాఘవాచార్యులు
 వీరరాఘవ వ్యాసావళి }
 ఆంధ్ర శిల్పకళా పరిణామము : వి. శివరామమూర్తి
 విజ్ఞానసర్వస్వము, తెలుగుభాషాసమితి
 విశ్వకర్మ బ్రాహ్మణవంశాగమము : వడ్డేపాటి నిరంజనశాస్త్రి
 భారతీయ వాస్తుశాస్త్ర - ప్రతిమావిజ్ఞాన (హిందీ) : ద్విజేంద్రలాల్ శుక్లా

294.592
SAT

Acc. NO.
19791

220

శ్రీమదాంధ్ర మహాభారత

Books in English on Art and Architecture

P. K. Acharya (1) An Encyclopaedia of Hindu Architecture
(2) Manasara

M. A. Ananthelwar (ed) : Indian Architecture

P. N. Bose : Principles of Indian Silpa Sastra
with text of Mayamata

D. N. Sukla : Silpasastra

G. K. Pillai : The Ways of Silpis

V. S. Agrawala : Studies in Indian Art

Joseph Campbell : (ed). The Art of Indian Asia

Radha Kamal Mukerjee : The Flowering of Indian Art

Stella Krammishch : Hindu Temple

V. S. Agrawala : Evolution of Hindu Temple

Swami Harshananda : (1) All about Hindu Temples

(2) Hindu Gods and Goddesses

J. Jitendranath Benergea : Development of Hindu Iconography

N. K. Bhatta Sali : Iconography of Buddhist and Brahmanical
Sculptures in Decca Musium

T. N. Srinivasan : A Hand book of South Indian Images

T. H. Dave : Immortal India

Krishna Deva : Temples of North India

Arabinda Chatterjee : Konark at a glance

Debala Mitra : Konark

N. Ramesan : Temples and legends of Andhra Pradesh.

స వ ర ణ లు

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
4	8	శ్రేష్ఠ	శ్రేష్ఠ
6	11	మహోత్సవంబులు	మహోత్సవంబులు
8	16	యజ్ఞమేవపయోజ్యం	యజ్ఞమేవపయోజ్యం
	20	సృష్టించినాడు	సృష్టించినాడు
12	21	సర్గంబున	సర్గంబున
19	14	వినసాఁహరిత్వగ్రీధి	...త్వగ్రీధి
21	4	వడిసె	వడసె
30	8	సంవీతాన	సంవీతాన్
36	9	స్నాతకుండు	స్నాతకుండును
37	5	నభిషిక్తుంజేసి	నభిషిక్తుంజేసి
38	2	నిర్మత	నిర్మిత
41	26	యొక్కడుగా	యొక్కడుగా
45	26	తగఁజెసి	తగఁజెసి
49	1	ఆశ్వమేధమాగ	...యాగ
51	20	యజ్ఞవాసమునకు	యజ్ఞవాటమునకు
56	1	ప్రపవర్గము	ప్రవర్గము
57	13	ప్రియః	ప్రియః
59	7	ప్రతిదశమేకామధ్యే	ప్రతిదశమేకాం మధ్యే
	19	యనువీయేగురు	యను నీ యేగురు
	19	దేవతలులకు	దేవతలకు
	21	హిరణ్యేష్టకులు	హిరణ్యేష్టకులు
63	3	ఇష్టకోపధానకమ్ర	ఇష్టకోపధానక్రమ
65	11	21. యాపములు	21 యాపములు
66	9	నెనర్పు	నెనర్పు
	26	నిర్జితస్వర్గత్వభాసి	నిర్జితస్వర్గత్వభాసి
69	14	బ్రాహ్మజులకు	బ్రాహ్మణులకు
	24	హిరణ్యకారులు	హిరణ్యకారులు
70	5	ఊర్వలోకములు	ఊర్వలోకములు

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
70	19	దక్షిణా	దక్షిణా
71	21	అగ్నిష్టోమము	అగ్నిష్టోమము
		ఉర్ధ్వము	ఉర్ధ్వము
	28	పంచాగుప్తల	పంచాగుప్తల
	29	షోడశీ	షోడశీ
72	10	స్తండిలముతో	స్తండిలములతో
73	11	సరస్వతీరము	సరస్వతీరము
75	18	ప్రతిక	ప్రతిక
76	2	ననురుల	ననురులు
	5	పురస్తాత్	పురస్తాత్
77	5	చెప్పబడినది	చెప్పబడినది
78	22	దేవనాం ముఖ్యః	దేవనాం ముఖ్యః
79	8	ప్రజమును	ప్రజమును
	17	శ్రేష్ఠత్వము	శ్రేష్ఠత్వము
	18	నంతయును	నంతయును
	23	బ్రాహ్మణము	బ్రాహ్మణము
	27	సజం	సజం
80	4	ఏకాహమైన...	ఏకాహమైన...
		యాగక్షేదము	యాగభేదము
82	3	ద్విజాన్	ద్విజాన్
83	24	నధ్వర్యున కొనఁగవలెను	నధ్వర్యునకొనఁగవలెను
87	9	రాజసూయః యజ్ఞ	రాజసూయయజ్ఞ
		దీక్షితుః డయినట్టి	దీక్షితుః డయినట్లు
88	3	వాజలేయేన	వాజపేయేన
90	26	...వె ప్రజాప్రతిః	...వై ప్రజాపతిః
91	11	కర్తవ్యాని త్వయా	కర్తవ్యాని త్వయా
	26	హిరణ్యపుగామని	హిరణ్యపురుషుని
95	1	సంజ్ఞకము	సంజ్ఞకము
	2	నేబది	నేబది
96	17	దేవలకు	దేవతలకు

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
96	20	య్యసాసా	యస్సాసా
100	4	నీరిలోమండి	నీరిలోనుండి
101	11	జామద్వ్యః	జామదగ్వ్యః
102	6	జనాధిపుడంత	జనాధిపుడంత
106	9	దుద్భవించినట్లు	నుద్భవించినట్లు
107	9	మాపథర్మా	మాపథర్మా
	14	తతస్తా మనవద్వాంగీం	...మనవద్వాంగీం
117	17	జౌలోపనమంబు	జౌలోపనయంబు
118	11	గృహంతర్భాగముందు	గృహంతర్భాగమందు
	17	మరుద్భ్యే	మరుద్భ్యే
124	22	వశిష్ట	వశిష్ట
126	4	మంత్రలముతో	మంత్రములతో
132	15	దక్షిణ	దక్షిణ
133	23	ధౌమ్ముడు	ధౌమ్ముడు
	24	మంత్రాముతులన్	మంత్రాహుతులన్
135	8	కనాద్యాము	కన్యాదానము
136	9	ప్రకర్తవ్యం	ప్రకర్తవ్యం
138	12	యావంతంభములు	యావంతంభములు
143	17	వినుతభుగి	వినుతభంగి
144	6	మానవపతి	నా మానవపతి
145	4	కడాగారామ	తడాగారామ
146	7	వెలయు	వెలయు
147	5	దానవు లుద్దత	దానవు లుద్దత
151	23	ప్రాక్షితానాం	ప్రాక్షితానాం
160	9	స్థపతికి	స్థపతికి
161	7	పారగః	పారగః
162	9	వేదావేత్త	వేదవేత్త
168	5	పేటలుగల	పేటలుగల
169	9	రాజద్వారే	రాజద్వారే

పుట	పంక్తి	ఉన్నది	ఉండవలసినది
173	14	నారదుండు వడ	నారదుండు వడసె
	15	వేను	నేను
176	5	సేయుచున్న	సేయుచున్న
182	3	నీశుఁడందొఱుకును	నీశుఁడందొఱుకును
183	4	చంపకారణ్యంబున	చంపకారణ్యంబున
184	11	నుమస్తే	నమస్తే
185	19	మీధుఁడే	మీధుసే
186	14	సర్వతోముఖుఁడవు	సర్వతోముఖుఁడవు
187	6	చుండుగన్	చుండగన్
188	29	రుపహరైశ్చ	రుపహరైశ్చ
191	7	మౌన్నయాత్	మౌన్నయాత్
194	19	బడియేండ్లు	బడియేండ్లు
	27	బ్రహ్మణః	బ్రహ్మణః
195	31	స్థాయణ	సాయణ
250	17	శ్వేతహంసా భ్రమయతి చ గగతే	శ్వేతహంసే భ్రమయతి చ గగనే
206	22	యచ్చైంజూడన్	యచ్చైంజూడన్
211	20	దపని	దపని

పయి పట్టికలో కొన్ని సవరణలు చూపితిమి. మా దృష్టి గోచరము కానివి మఱికొన్ని యుండవచ్చును. సహృదయులు వానిని సవరించుకొని చదువుకొన ప్రార్థన.